J. W. MULLER

DE OUDE EN DE JONGERE BEWERKING VAN DEN REINAERT

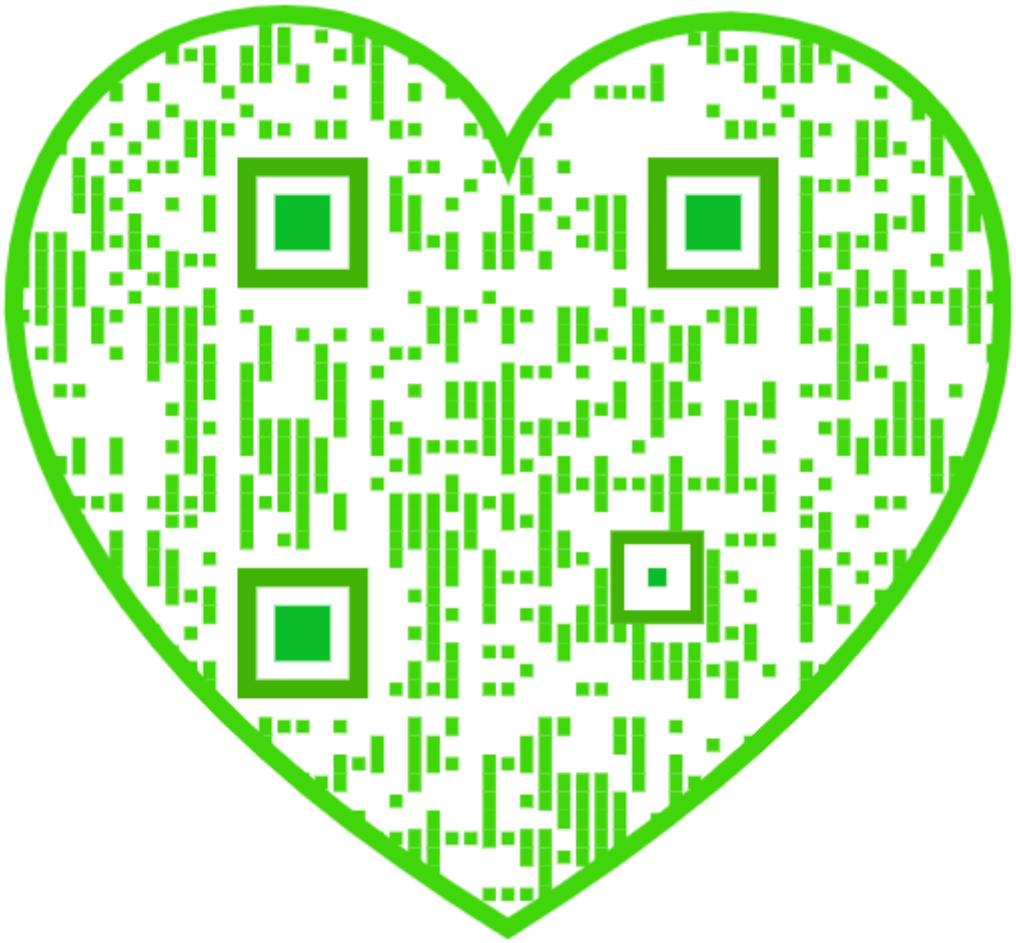

DE OUDE EN DE JONGERE BEWERKING VAN DEN REINAERT.

DE OUDE EN DE JONGERE BEWERKING

VAN DEN

REINAERT.

BIJDRAGE TOT DE CRITIEK DER BEIDE REINAERT-GEDICHTEN.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

D^R. D. DOIJER,

Hoogleeraar in de Faculteit der Geneeskunde,

VOOR DE FACULTEIT TE VERDEDIGEN,

op Zaterdag 21 Juni 1884,

des namiddags te 2 uren,

DOOR

JACOB WIJBRAND MULLER,

GEBOREN TE AMSTERDAM.

AMSTERDAM,

FREDERIK MULLER & C°.

1884.

Verschillende beweegredenen hebben mij er toe gebracht, de uitkomsten mijner vergelijking tusschen Reinaert I en II, voor zooverre die betrekking hebben op het verschil in *taal* [1]), voorloopig achterwege te laten, en mij hier te beperken tot de resultaten voor de *tekstcritiek* en tot de vergelijking uit een *letterkundig* oogpunt. Ten gevolge hiervan heb ik wel eens de eene of andere bewering, waarvan het bewijs anders in het taalkundige deel van mijn proefschrift te vinden ware geweest, onbewezen moeten laten.

Om niet telkens in herhalingen te vervallen, heb ik mij van eenige afkortingen bediend, die wellicht eenige verklaring behoeven.

I = Reinaert I, Willem's gedicht „Van den vos Reinaerde", òf in het algemeen genomen, òf bepaaldelijk in den *oorspronkelijken* vorm, waarin de dichter het c. 1250 opstelde, m. a. w. de archetypus, die critisch gereconstrueerd zou moeten worden (beneden op de tabel door x aangeduid); dus in het laatste geval altijd tegenover den vorm, waarin *wij* Willem's gedicht kennen, nl. het Comburgsche handschrift (a) van c. 1400.

II = Reinaert II, „Reinaerts historie", dus de omwerking *met* het vervolg (tenzij een dezer twee afzonderlijk is aangewezen), eveneens òf in het algemeen genomen, òf bepaaldelijk de archetypus van c. 1375 tegenover het Brusselsche handschrift (b) van c. 1425.

---

1) Zie Inleid., blz. 15–17. Ik hoop gelegenheid te hebben, het voornaamste van de taalkundige resultaten der vergelijking elders te geven.

a = Comburgsche handschrift van Reinaert I [1]).

l = Reinardus Vulpes (vertaling van Reinaert I), uitg. door M. F. A. G. Campbell. 's-Grav. 1859 (diplomatische afdruk); opnieuw door Guil. Knorr (critisch). Eutin 1860. Ik citeer naar de laatste uitgave.

b = Brusselsch handschrift van Reinaert II.

c = fragment van Van Wijn (Reinaert II vs. 6761 tot het einde).

d = fragmenten van den gedrukten, reeds met eene glosse voorzienen Reinaert II, uitg. door H. Hoffmann von Fallersleben in Pars XII zijner Horae Belgicae, Hannover 1862, en opnieuw door Prien, Zur Vorgeschichte des Reinke Vos. Halle 1880.

p = proza-bewerking van Reinaert II. Gouda 1479 en Delft 1485; naar de laatste uitgave herdrukt door L. Suhl. Lübeck 1783. Ik heb den Goudschen druk gebruikt.

h = volksboek, uit de proza-bewerking getrokken. Antwerpen 1564; opnieuw uitgegeven door E. Martin. Paderborn 1877.

r = Reinke Vos, de Nederduitsche vertaling van d. Lübeck 1498, in onzen tijd opnieuw uitgegeven o. a. door Hoffmann von Fallersleben, Breslau 1852, en door A. Lübben. Oldenburg 1867 (naar de laatste uitgave citeer ik).

Grä(ter) = Reinaert I, uitg. door F. D. Gräter in Odina und Teutona I. Breslau 1812.

Gr. = Reinaert I en Van Wijn's fragment van R. II, uitg. door J. Grimm in: Reinhart Fuchs. Berlin 1834.

W. = Reinaert I en II (nam. I met eenige (niet alle) varianten der omwerking, en het geheele vervolg), uitg. door J. F. Willems; 2e druk (door F. A. Snellaert). Gent 1850.

J. = Reinaert I, uitg. door W. J. A. Jonckbloet. Gron. 1856.

---

1) Zie over de hss. de Inleiding, blz. 4 vlgg., en Martin, Einleitung I vlgg. Bovenstaande benamingen zijn van M. overgenomen.

M. = Reinaert I en II (de omwerking voor het eerst volledig), uitg. door E. Martin. Paderborn 1874. Deze laatste uitgave heb ik gebruikt [1]).

Wat mijne wijze van citeeren betreft, zoo heb ik meestal, althans in de eerste twee hoofdstukken, de lezing der handschriften aangehaald, voor zooverre ik die kon opmaken uit Gräter's afdruk van a en een afschrift van b door D. Groebe, in het bezit van Prof. De Vries. Beide zijn naar de ondervinding van ZHG. zeer getrouw, en bij verschil kon meestal hieruit, in verband met de varianten der andere uitgaven, de lezing van het hs. met vrij veel zekerheid worden vastgesteld. Ik heb dus liever naar deze twee bronnen dan naar Martin's uitgave aangehaald, die, zooals mij meermalen bleek, in zijne varianten, vooral die der omwerking, niet zeer volledig en nauwkeurig is. Ik heb echter de *telling* van Martin gevolgd, en wel in dier voege, dat ik de verzen van I (het oude gedicht) altijd bijv. als 1108/, die van II (omwerking) als /1132 enz. (of vereenigd de beide overeenkomende verzen 1108/1132), daarentegen die van II (vervolg, dus na vs. 3480) op de gewone wijze aanhaal. Eindelijk heb ik van l, p en de andere bewerkingen, die niet in ieders handen zijn, meestal de woorden voluit afgeschreven, van a en b daarentegen alleen de cijfers der versregels aangehaald; zeker ware het voor een duidelijk overzicht beter geweest, indien ik ook deze had uitgeschreven, maar dit zou al te veel plaats in beslag hebben genomen, en was bovendien overbodig; Martin's uitgave is toch in handen van ieder belangstellende. Een × tusschen twee woor-

1) Zeer lastig en tijdroovend is het, dat R. I en de omwerking daarvan in deze uitgave *achter*, niet *tegenover* elkander gedrukt zijn; de laatste manier zou mij en velen anderen eindeloos na- en omslaan en opzoeken bespaard hebben. Eene groote parallel-uitgave, waarin alle Nederlandsche Reinaert-redacties (en l, dus albedph) vereenigd en critisch in hun respectievelijken oudsten vorm hersteld waren, zou wellicht geene overdreven hulde aan onze voornaamste letterkundige schepping in de Middeleeuwen zijn. Men zou dan de verschillende gedaanteverwisselingen, die het oude gedicht binnen onze grenzen heeft ondergaan, in eens kunnen overzien.

den beteekent, dat het eerste in R. I, het tweede in II op de overeenkomende plaatsen staat.

Ten slotte wil ik hier mijnen welgemeenden dank brengen aan hen, die mij behulpzaam zijn geweest bij het schrijven van dit proefschrift.

In de eerste plaats aan mijnen hooggeschatten promotor Prof. De Vries, die mij door zijne voorlichting, door talrijke verbeteringen en wenken, alsook door het voor geruimen tijd ter leen geven van Gräter's uitgave en Groebe's afschrift krachtig gesteund, en door zijne ook hier weder geblekene belangstellende hulpvaardigheid opnieuw aan zich verplicht heeft. Hiervoor breng ik hem hier openlijk mijnen hartelijken dank.

Aan Dr. Campbell gevoel ik mij verplicht voor de vriendelijke wijze, waarop hij mij het ter leen verkrijgen van den Goudschen prozadruk, ter Koninklijke Bibliotheek berustende, gemakkelijk gemaakt heeft.

Eindelijk mijnen oprechten dank aan Dr. Joh. Franck te Bonn, die mij het onderwerp aan de hand heeft gedaan, en wien ik eene reeks verbeteringen of conjecturen op R. I verschuldigd ben, die hij mij geheel belangeloos heeft afgestaan [1]). Het is mij hoogst aangenaam, hem voor den veelvuldigen raad en steun, mij geschonken, bij dezen mijne warme erkentelijkheid te kunnen betuigen.

1) Behalve de plaatsen, waar ik zijnen naam uitdrukkelijk heb genoemd, heb ik de critische aanteekeningen op de volgende plaatsen van I geheel of gedeeltelijk aan hem te danken: 97, 153, 167, 199, 215, 226, 229, 243, 267, 287, 324, 335, 355, 520, 766, 915, 963, 1083, 1165, 1265, 1327, 1331, 1367, 1437, 1459, 1469, 1560, 1640, 1812, 1957, 2240, 2379, 2383, 2404, 2437, 2600, 2678, 2715, 2765, 2803, 2825, 2925, 3100, 3472.

INLEIDING.

Het meesterstuk onzer Middelnederlandsche letterkunde, het kunstgewrocht, waarop wij Nederlanders, wanneer er sprake is van letterkunde in den engeren zin des woords, in de eerste plaats met rechtmatigen trots kunnen wijzen, is zeker het gedicht „Van den Vos Reinaerde", naar het Fransch gevolgd (maar zelfstandig gevolgd, zoodat er een nieuw en grootendeels oorspronkelijk geheel ontstond) door zekeren „Willem, die van Madoc maecte", iemand, van wien wij verder zoogoed als niets weten, maar die zonder twijfel onze eerste en beste dichter uit dat tijdvak mag genoemd worden.

Omstreeks 1375 [1]) heeft een ongenoemde dichter dit gedicht onderworpen aan eene omwerking, waarbij hij zich gedeeltelijk beperkte tot het woordelijk afschrijven van het oorspronkelijke, maar ook dikwijls geheele stukken aanmerkelijk wijzigde, regels inlaschte en vooral ook het slot veranderde, ten einde daaraan een vervolg, langer dan het oude gedicht, te kunnen vastknoopen.

Deze beide gedichten (gemeenlijk met R. I en R. II aangeduid) waren tot nu toe wel in 't groot, wat betreft den inhoud, met elkander vergeleken, doch eene nauwkeurige vergelijking, die niet alleen den inhoud, maar ook de taal, den stijl, de metriek, kortom ook den vorm binnen haren kring trok, was nog niet ondernomen. Dit nu had ik mij tot taak gesteld; mijn doel daarbij was,

1) Zie over deze tijdsbepalingen Martin, Einl. en Jonckbl., Inl. op den Reinaert en Gesch. d. Ned. lett.[2] I. 74, 105 vlgg., 225 vlgg.

zooveel mogelijk van elke verandering, hoe gering ook, de reden op te sporen en er zoodoende rekenschap van te geven. Ik hoopte zoodoende niet alleen een inzicht te verkrijgen in het verschil van inhoud en van bewerking en dus eenigszins dieper door te dringen in de kennis der persoonlijkheid van beide dichters, waardoor het gemis aan feiten uit hun leven althans eenigermate wierd vergoed — maar ook en vooral stelde ik mij voor, daardoor het verschil in *taal* tusschen beide dichters tot op zekere hoogte te kunnen vaststellen. Immers Reinaert I, afkomstig uit den eersten tijd van het Middelnederlandsch, uit de 13e eeuw, is een der beste vertegenwoordigers der Vlaamsche schrijftaal van c. 1250, die, met grootere of kleinere dialectische afwijkingen en eigenaardigheden, door de meeste dichters van dien tijd wordt geschreven. Reinaert II daarentegen dagteekent uit het laatste der 14e eeuw, den tijd waarin onze letterkunde haar middelpunt niet meer uitsluitend in het Zuiden, in Vlaanderen vond, maar ook in het Noorden, in Holland vele beoefenaars telde, den tijd der sprooksprekers als Willem van Hildegaersberch, Augustijnken van Dordt e. a., die aan de hoven van graaf en edelman in Holland rondzwierven en hun Hollandsch dialect niet alleen zelf bezigden, maar dit ook min of meer ingang wisten te doen vinden bij hunne Zuidelijke kunstbroeders. Reinaert II, hoogstwaarschijnlijk door eenen Westvlaming gedicht, [1]) vertegenwoordigt dus eene latere periode der schrijftaal, in welke ook de Vlamingen den invloed ondergaan van Holland, hetzelfde gewest, dat, na den gemeenschappelijk gedragen last der Bourgondische heerschappij met den nasleep der Bourgondismen, in de 16e eeuw de hegemonie zou verkrijgen, den toon zou aangeven en zoo zijnen tongval, het Hollandsch, tot algemeene schrijftaal verheffen. Eene nauwkeurige vergelijking dezer twee gedichten zou dus het plaatselijke

1) Zie Mart., Einl. XXI.

en tijdelijke onderscheid tusschen het Oostvlaamsch van c. 1250 en het Hollandsch-Westvlaamsch van c. 1400 in het licht stellen en eene bijdrage leveren tot de geschiedenis onzer schrijftaal in de middeleeuwen. Wat in dien tusschentijd was verouderd, in spraakkunst en metriek, van den woordenschat en de beteekenis der woorden, en daarom door den omwerker veranderd en ook in het vervolg vermeden was, zou op deze wijze duidelijk uitkomen. Tevens zou vanzelf datgene, wat de twee *afschrijvers* in den tekst hadden gebracht, als 't ware bovendrijven en afgeschept kunnen worden, en aldus zou men de beide gedichten nader kunnen brengen aan hunnen oorspronkelijken vorm, in welken de dichters ze geschreven hadden, ze zuiveren van de veranderingen der latere afschrijvers, m. a. w. men zou van beide eenen critischen tekst kunnen reconstrueeren, zooals dat vooral voor R. II nog zeer gewenscht is.

Tegen dit plan deden zich echter al dadelijk eenige bezwaren voor. Juist het laatste, de scheiding tusschen wat den dichters en wat den afschrijvers toekwam, moest eigenlijk eerst voltooid zijn, wilde men een vasten grondslag verkrijgen voor de vergelijking tusschen het oude en het jongere gedicht. R. I nu bezitten wij slechts in één handschrift, het Comburgsche [1]) (door mij in navolging van Martin a genoemd), dat van c. 1400, dus ongeveer anderhalve eeuw na de oorspronkelijke vervaardiging, dagteekent. Van R. II hebben wij een volledig handschrift, het Amsterdamsche of Brusselsche (b) van omstreeks 1425, dus ongeveer een halve eeuw (zoo niet meer) jonger dan de oorspronkelijke vervaardiging van het gedicht, en een fragment, het Haagsche of dat van Van Wijn genoemd (c), van 1475 of 1477, dus nog een halve eeuw later, en dat ook slechts ongeveer 1000 verzen bevat. Boven-

1) Zie over de verschillende bewerkingen en handschriften uitvoeriger Mart., Einl. I vlgg.

dien zijn er nog fragmenten gevonden, een paar honderd regels behelzende van eenen ouden druk in verzen (d), die vermoedelijk van 1487 is. Uit dezen poëtischen druk is waarschijnlijk de Nederduitsche Reinke Vos vertaald (dien Goethe op zijne beurt in een nieuw gewaad stak), terwijl uit den proza-druk (p) van 1479 de latere volksboeken zijn voortgekomen. Dit materiaal nu is niet voldoende om een geheel critischen tekst te leveren (vooral omdat b een zeer slecht, slordig handschrift is), of althans het zou eene afzonderlijke studie der gelijktijdige schrijvers vereischen om beide gedichten geheel zuiver in hun oorspronkelijken vorm te herstellen, en dit lag buiten mijnen kring; het zou bij eene nieuwe *uitgave* te pas komen. Evenwel, ofschoon natuurlijk de gedichten door de zooveel jongere handschriften (R. I door a, R. II door bcd) niet geheel zuiver worden wedergegeven en dus de basis voor eene zoo *nauwkeurige*, in bijzonderheden afdalende vergelijking, als *hier* vereischt werd, eigenlijk ontbrak, zou toch de uitgave van Martin, de eenige, die *beide* gedichten geheel afdrukt en, zooveel mogelijk, critisch bewerkt, eenen vrij stevigen grondslag vormen, om op voort te bouwen. Ook wanneer ik de kleinigheden, waarbij de juiste scheiding tusschen wat den dichter en wat den afschrijver toekomt, vooralsnog onmogelijk is, voorloopig onaangeroerd liet, zou er allicht genoeg zekers overblijven.

Gaandeweg echter ontdekte ik, dat a niet alleen van I (d. i. den oorspronkelijken door den *dichter* geschrevenen tekst) afwijkt, zooals alle Middelnederlandsche handschriften van hunne origineelen, en ook onderling, afwijken, d. w. z. in kleinigheden, maar dat er zeker een grooter verschil bestaat. Hoe vrij de afschrijvers over het algemeen met geschriften in hunne eigene taal omsprongen, is bekend: zij schreven slordig af, lieten verzen uit, voegden er dan weder een paar in om het gat te stoppen, kortten de uitgangen af, vervingen vele woorden door nieu-

were, kortom zij moderniseerden hun origineel, en, geen 19e-eeuwsche nauwkeurigheid en piëteit kennende tegenover oudere Nederlandsche letterkundige gewrochten, die zij, geheel anders dan Grieksche of Latijnsche, immers verstonden of dachten te verstaan, meenden zij het recht te hebben tot deze moderniseering; zij hielden het onderscheid tusschen *afschrijver* en *omwerker* niet genoeg in het oog: vandaar de talrijke waanwijze veranderingen, naar hunne meening verbeteringen, maar die wij zooveel mogelijk trachten te verwijderen. Onze omwerker van R. II is dikwijls niet meer dan afschrijver, maar omgekeerd onze afschrijver van a (R. I) is blijkbaar dikwijls meer dan afschrijver geweest, hij of zijn voorganger heeft zich veranderingen, uitlatingen of bekortingen veroorloofd. Waaruit dit laatste blijkt? Uit de Latijnsche vertaling van I, over welke ik nog niet gesproken heb.

Reinaert I is namelijk vóór 1280 [1]) door zekeren Baldwinus in Latijnsche disticha vertaald. Guil. Knorr, die van dezen Reinardus Vulpes (door mij naar Martin l genoemd) eene tweede, critische uitgave heeft gegeven [2]), spreekt in zijne Praefatio ook over de wijze van vertaling. Dienaangaande blijkt het volgende. Over het algemeen volgt zij onzen R. I vrij wel op den voet, in dier voege, dat meestal twee verzen van het Middelnederlandsch tot één regel in het zooveel bondiger Latijn worden samengeperst, zoodat de eigenlijke vertaling dan ook slechts 1797 regels telt. Dikwijls echter wordt er ook iets weggelaten, of, omgekeerd, toegevoegd, terwijl verder verschillende passages in eenigszins andere volgorde worden verhaald. De werkelijke *uitlatingen* (niet *bekortingen*) blijven meestal tot kleinigheden beperkt: gevallen als 1094—1107/ en 1199—1223/ die na l 481 en

1) Zie het bewijs hiervoor in de Praefatio van den eersten (diplomatischen) afdruk door Campbell. p. V—VI. Ik neem deze en andere tijdsbepalingen eenvoudig over, zonder de geheele bewijsvoering te herhalen, die ieder t. a. p. vinden kan.

2) Men verwarre dezen Reinardus Vulpes niet met het oudere Latijnsche gedicht van denzelfden naam, door Mone uitgegeven.

511 (517) ontbreken, zijn zeldzaam. De toevoegsels zijn meestal zedekundige bespiegelingen, toepassingen op de menschenwereld, of ook classieke herinneringen [1]) aan Ovidius e. a., verder de proloog, het slot, dat niet onaardig is aangepast (Belijn vlucht, wordt aan de beren en wolven ten prooi gelaten, de muizen desgelijks aan Tibeert, de koning trekt naar Maupertuus op, vindt het verlaten, verbant Reinaert, vernielt zijne woonplaats en — „curia dividitur, ad propria quisque redibat"), en de epiloog. Een enkele maal werkt hij eene fabel nader uit naar andere bronnen (l 662—77 = 1502—5/), soms voegt hij een enkelen trek aan het tafereel toe, bijv. l 460—1 na 1067/, 844—5 voor 1819 vlgg./, 1136—7 na 2378/, 1676—81 na 3297/, 1695 na 3321/. In verschillende volgorde verhaald zijn vooral Brune's tuchtiging door de dorpers, en Reinaert's biecht aan Grimbert, en een paar minder belangrijke plaatsen. [2]) Over het algemeen echter is l eene getrouwe, zij het ook bekortende en niet letterlijke vertaling. Nu beweert Knorr (Praef. IX), dat de vergelijking van l met a weinig baat voor de tekstverbetering van het laatste d. w. z. van R. I; enkele verbeteringen doet hij echter aan de hand. Toch had Campbell in zijne Praefatio (p. V) er reeds op gewezen, dat, terwijl ons eenig handschrift van I (a) van omstreeks 1400 is en „mendis scatet, quae partim ex erratis nata sunt, partim ex omissionibus", deze Latijnsche vertaling van vóór 1280 dagteekent en dus een veel ouder, dus beter handschrift ten grondslag moet hebben. Inderdaad, Baldwinus moet een hs. hebben gebruikt, dat in dat tijdsverloop van nauwelijks 30 jaren (wellicht minder) slechts weinig van den ouden, oorspronkelijken tekst (den archetypus) kan afgeweken zijn, integendeel er waarschijnlijk

1) Zie deze opgesomd bij Knorr, Praef. V—VI.

2) Zie Praef. VII. Ik voeg er bij l 834—6 = 1815—7/, 1804 vlgg./; 855—61 = 1836—41/, 1834—5/; 954—60 = 2000—16/; 1372—7 = 2792—3/, 2784—91; 1498—1505 = 3014/, 3010—1, 3012—3/, 3015/.

zeer nabij stond: l vertegenwoordigt dus voor ons een veel ouder stadium dan a, en is dus voor de tekstcritiek van onzen Reinaert I, waar hij bij zijne vertaling niet al te veel samendringt maar meer woordelijk vertaalt (zooals *zeer* dikwijls geschiedt), van het hoogste belang. Menigmaal is dan ook reeds door Martin [1]), Verdam, Franck, Beets e. a. [2]) de hulp van l met goed gevolg ingeroepen om den tekst van R. I te emendeeren. Eene opzettelijke, doorloopende vergelijking was echter ook hiervan nog niet ondernomen, zonderling genoeg ook niet door Martin, den eenigen uitgever der beide Reinaert-gedichten, die l kende en dus gebruiken kon. Hoewel het eigenlijk buiten mijn onderwerp lag, was ik toch onwillekeurig begonnen, behalve a en b met elkander, ook l met beide te vergelijken en ontdekte nu tot mijne verwondering, dat niet op enkele, maar op zeer vele plaatsen, waar b van a afwijkt, l niet met a, maar met b overeenstemt [3]), en wel zoo treffend en zoo herhaaldelijk, dat men niet aan toeval kan denken.

Hoe moet men zich de verhouding der drie redacties, a, b en l nu voorstellen? l (1280) kan niet naar a (1400), noch naar b (1425) noch ook naar het oorspronkelijke hs. (dat ik *s* zal noemen) der omwerking (1375) vertaald zijn, en berust dus in elk geval op een ouder hs. van I dan a is. l komt *over het algemeen* dan ook meer met a, dan met b overeen (zoo het slot, waar l wel een en ander aan toevoegt, maar geheel anders dan b, die R. in Maupertuus laat blijven, terwijl hij in al vlucht). Het 1e denkbare geval ware, dat l naar het oorspronkelijke hs. van R. I (*x*) of een daarmede nog nauw overeenstemmend afschrift vertaald is, terwijl b van a afstamt en dit of een dergelijk hs. heeft omge-

1) In zijne uitgave passim.
2) In het Tijdschrift voor Ned. taal- en letterk. I—III passim.
3) Martin, Einl. VI merkt dit ook bij een paar plaatsen reeds op, maar durft er, om de vrije vertaling van l, geen besluit uit trekken.

werkt [1]). Maar hoe dan de veelvuldige, zeker niet toevallige overeenstemming tusschen l en b tegenover a te verklaren? Men zou dan moeten aannemen, dat in dergelijke gevallen de omwerking b en de vertaling l, hoewel van een *verschillend* hs. afstammende, hier *toevallig* samen de oude lezing hadden behouden, waarvan a, hoewel eigenlijk over het algemeen den ouden, onomgewerkten tekst vertegenwoordigende (want dit staat toch vast) en hoewel nader aan b staande, hier afgeweken zou zijn.

Het 2e geval is, dat l bewerkt ware naar een handschrift, waarvan ook a afstamt, terwijl alleen b of zijn voorbeeld ware afgeweken [2]) van het oorspronkelijke hs. Hetzelfde bezwaar als daareven doet zich voor: hoe de overeenstemmende, van a afwijkende plaatsen in bl te verklaren, die van een *verschillend* hs. afstammen zouden en als omwerking en vertaling zich waarschijnlijk eer vrijheden zullen veroorloofd hebben dan a. Het 3e geval (waarbij die overeenstemming tusschen bl verklaard wierd), dat b niet naar a of x, maar naar l bewerkt ware, [3]) dus de *Mnl.* omwerking naar eene *Latijnsche* vertaling, zal niemand mogelijk achten bij de veelal woordelijke overeenstemming van a en b. Een 4e geval, nl. dat b bewerkt ware naar a, maar met een zijdelingschen blik op l, dien de omwerker kende, ware echter niet onmogelijk: l zou dan, evenals in het vorige geval, voor de vele aan bl gemeenschappelijke afwijkingen van a verantwoordelijk zijn. [4]) Zeer waarschijnlijk komt mij dit echter niet voor,

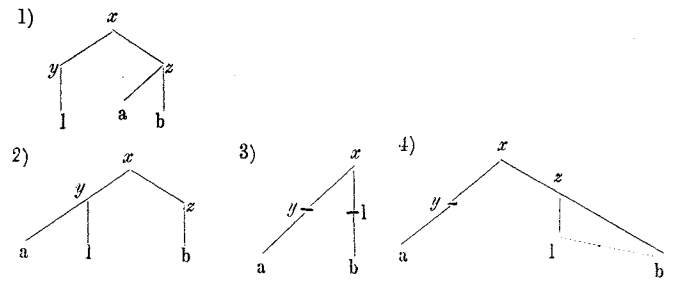

en wel omdat de omwerker, die in het vervolg van R. II zich geenszins afkeerig toont van moralisatiën, classieke herinneringen en het te koop loopen daarmede, dan in het 1e deel zeker wel eens zoo iets uit l zou hebben overgenomen, en dit is toch nooit het geval.

Hoewel een der eerste twee gevallen niet geheel onmogelijk is, acht ik een 5e geval veel waarschijnlijker, nl. dat l en b beide, niet de een naar den ander, maar beide te zamen naar een gemeenschappelijk, van a of diens voorbeeld min of meer afwijkend origineel bewerkt zijn. [1]) Hoewel ik dit niet met volkomen zekerheid kan bewijzen, daar ik daartoe l woord voor woord met a en met b had moeten vergelijken geloof ik toch, dat ieder dit met mij wel het waarschijnlijkste zal achten. a geeft dan *over het algemeen* den ouden, onomgewerkten tekst; b en l zijn bewerkt naar een ander hs., dat dikwijls aanmerkelijk afweek van de lezing van a, en dat door b en l bij de omwerking en de vertaling ieder op zijne wijze veranderd werd.

De volgende tabel geeft een overzicht der verschillende bewerkingen en handschriften, zooals ik ze mij voorstel; ik geef deze voorstelling echter niet voor onomstootelijk zeker.

Ik heb mij hierbij niet bepaald tot de verhouding van a, l en b tot elkander, maar den geheelen stamboom der zeer vruchtbare Reinaert-familie van den Oudfranschen Renart tot op onzen tijd [2]) aanschouwelijk trachten

1)

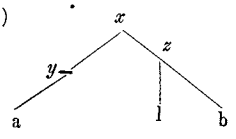

2) De latere *geleerde* uitgaven of herdrukken, zooals die van p door Suhl, of van h door Martin, heb ik er niet in opgenomen. (De herdruk van den Goudschen druk van p door Buddingh, waarover Grimm R. F. CLXIV en Mart. IX spreken, bestaat volgens Prien, blijkbaar naar een bericht van Dr. Campbell, niet.) De latere vertalingen door Goethe (naar r) of De Geyter en Prudens van Duyse (naar a) heb ik evenmin vermeld.

voor te stellen: naar de overige bewerkingen zal ik toch dikwijls moeten verwijzen, en een dergelijk schema geeft een duidelijker voorstelling dan lange uiteenzettingen en kan bij volgende onderzoekingen betreffende de verschillende „Reinaerde" ook anderen misschien van dienst zijn. Een en ander ter opheldering der tabel moge hier volgen.

Een hs. *y* aan te nemen tusschen *x* en de overige, is noodzakelijk, omdat de fouten aan *alle* bewerkingen gemeen (zooals er enkele zijn), die dus alleen door het zinsverband en de inwendige critiek worden ontdekt, niet te verklaren zijn, dan door het aannemen van een handschrift, waarop *alle gemeenschappelijk* berusten, maar dat toch van den archetypus reeds was afgeweken.

De voorstelling van de verhouding der latere redacties na II (dus pdhr) steunt op de onderzoekingen van Latendorf, [1]) Martin, [2]) Franck, [3]) Prien [4]) e. a. Voor alle zekerheid heb ik naast b en c ook nog *t* aangenomen (evenals eerst *y* en *z*), omdat het wel *mogelijk* maar niet *zeker* of *waarschijnlijk* is, dat p en d juist een van onze beide hss. b of c voor zich zouden hebben gehad. [5])

---

1) Programm des Gymn. zu Schwerin. Schw. 1865.

2) Einl. op R. I en II en Einl. op den herdruk van h. Paderborn 1877.

3) Anz. f. deut. Alt. 22. 25 vlgg.

4) F. Prien, Zur Vorgeschichte des Reinke Vos in Paul u. Braune's Beitr. zur gesch. d. deut. spr. u. lit. 8. 1—53 (de eerste 32 blz. ook afzonderlijk als dissertatie. Halle 1880).

5) Prien t. a. p. 51—53 maakt het waarschijnlijk, dat p en d bewerkt zijn naar een gemeenschappelijk voorbeeld (door P. π, door mij *t* genoemd) dat *misschien*, maar niet *zeker*, c was, vandaar mijn: c $=$ *t* (?) Dezelfde onzekerheid bestaat natuurlijk verderop niet, waar het niet *afwijkende hss.* maar *eenvormige drukken* zijn.

Over het ontstaan van d uit *t* (misschien met overneming van de opschriften der hoofdstukken uit p, die 9 jaar vroeger ter zelfde drukkerij gedrukt was), en over het ontstaan van r uit d (wellicht uit een 2en herzienen druk), zie men Prien 53; over de tijdsbepaling 1487 voor d t. a. p. 9 en 53 (op grond der meening van den bibliothecaris Bradshaw te Cambridge hieroyer); en over het ontstaan van h uit p, misschien met inlassching der glosse uit d, Martin en Franck t. a. p., tegenover de meening van Latendorf, die h *geheel* uit d wilde laten ontstaan.

Knorr, Reinaert de Vos und Reinke Vos (Progr. d. Gelehrtenschule. Eutin 1857. blz. 59 vllg. haalt eenige plaatsen aan, waar r met ap, niet met b overeenkomt, wat echter alleen bewijst dat b na *s* is afgeweken; op 6 plaatsen echter staan ar tegenover bp, wat met onderstaand schema moeielijker overeen te brengen is. Ik laat dit ter beoordeeling van Prien e. a.

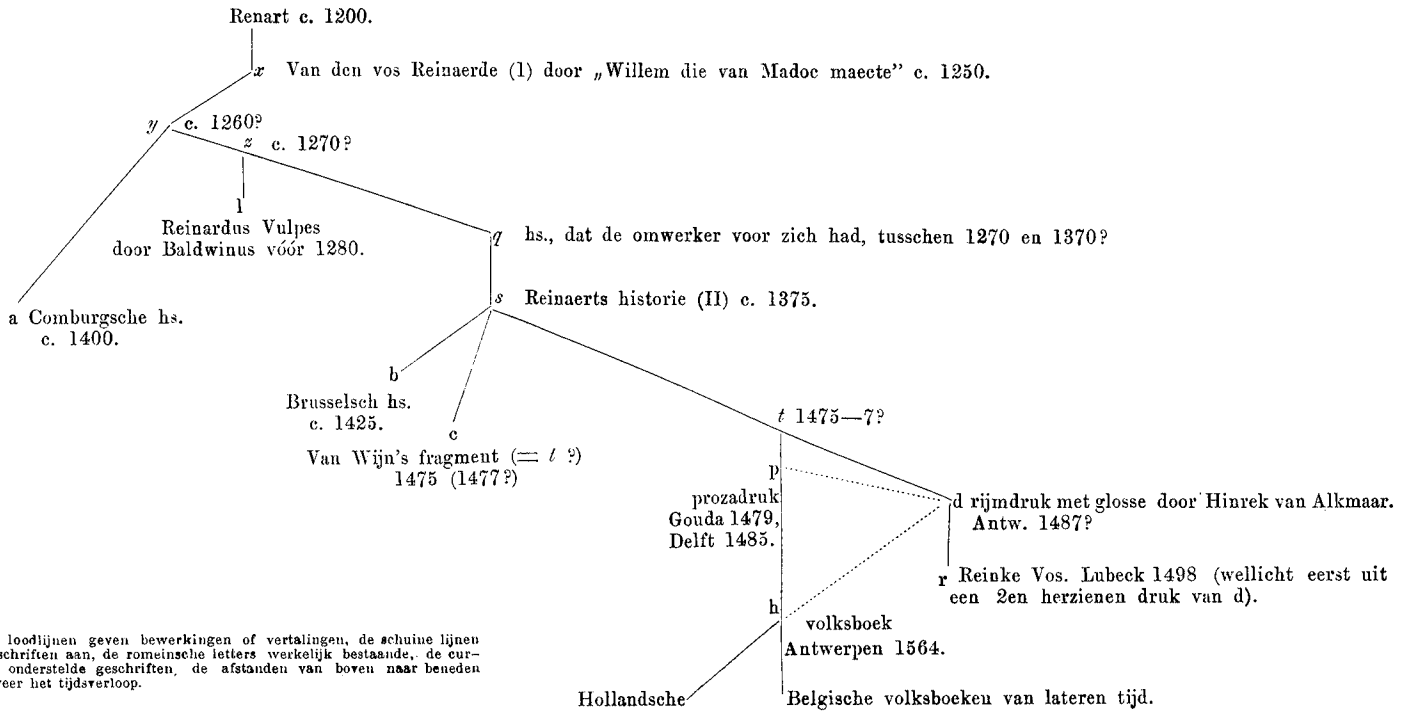

De loodlijnen geven bewerkingen of vertalingen, de schuine lijnen handschriften aan, de romeinsche letters werkelijk bestaande, de cursieve onderstelde geschriften, de afstanden van boven naar beneden ongeveer het tijdsverloop.

Om tot ons punt van uitgang, de verhouding van a, b en l tot elkander terug te keeren: wij kunnen dus voorloopig aannemen dat b en l aan elkander verwant zijn en eene afzonderlijke, van a vrij aanmerkelijk afwijkende groep van hss. vertegenwoordigen [1]). (Natuurlijk verschillen b en l onderling weer op vele plaatsen: beide stammen af van een gemeenschappelijk origineel *(z)* dat l c. 1280 vertaalde, b c. 1375 omwerkte.) De vraag is nu, welke dier twee, a of het voorbeeld van bl *(z)*, nader stond bij den oudsten, oorspronkelijken vorm van het gedicht, zooals het c. 1250 door Willem vervaardigd is. [2]) En dan geloof ik, dat *twee*, waarschijnlijk niet van elkander afhankelijke, getuigen van 1280 en 1425 meer te vertrouwen zijn dan *een* van 1400. Tusschen 1250 en 1280 ligt natuurlijk de *mogelijkheid* van een afwijkend hs., min of meer op eene bewerking gelijkende, maar zeker is er meer kans, dat zulk een omwerkend afschrift genomen is tusschen 1250 en 1400 d. i. in anderhalve eeuw *(y—a)*, dan in 30 jaar *(y—z)*, m. a. w. wij bezitten Reinaert I waarschijnlijk alleen in een vrij sterk gewijzigden, van het oorspronkelijk afwijkenden, vorm. Evenwel, ook *z* kan afgeweken zijn en volstrekte zekerheid is dus bij de beperktheid der middelen wel niet te verkrijgen. Men zal dan zijne toevlucht moeten nemen tot inwendige gronden om het eene boven het andere te verkiezen (maar toch zoo, dat bl altijd meer uitwendige waarschijnlijkheid heeft dan a); in twijfelachtige gevallen kunnen echter deze overwegingen van inwendigen aard natuurlijk vrij subjectief worden.

---

1) Het uitvoerige bewijs vindt men in Hoofdstuk I, waar de meeste plaatsen, bij welke bl tegenover a staan (behalve die, waarop anderen reeds gewezen hebben) besproken worden.

2) Mart., Anm. op 2439/vlgg., stelt ook deze vraag, maar beantwoordt haar ten gunste van a, dien hij dus altijd voor oorspronkelijker houdt dan bl; hij had echter lang niet alle plaatsen, waar bl tegenover a staan, opgemerkt.

Nu kunnen zich bij verschil tusschen alb (doorgaans stemmen zij overeen) 3 gevallen voordoen: 1° l = b, terwijl a van bl afwijkt, 2° l = a, terwijl b van al afwijkt, 3° a = b, terwijl l van ab afwijkt. In het 1e geval bewijst de overeenstemming van bl, dat *z* (nog niet *y*) deze lezing had, die dan meestal de voorkeur heeft boven a, zooals wij boven betoogden: a is dan waarschijnlijk afgeweken van den door bl beter teruggegeven oorspronkelijken archetypus *x*. In het 2e geval bewijst de overeenstemming van al dat niet alleen *z*, maar ook *y* zoo las: dan heeft al de voorkeur, staat waarschijnlijk nader aan *x* en b is afgeweken van *z*; alleen in dit geval kan men dus eigenlijk spreken van veranderingen, die op rekening des *omwerkers* van R. II komen. In het 3e geval bewijst ab niet alleen voor *z*, maar ook voor *y*, heeft dus de voorkeur boven l, staat nader aan *x*, en l is afgeweken.

Deze, theoretisch, mijns bedunkens, juiste methode is echter niet overal streng te volgen, daar l zoo dikwijls verkort en dan natuurlijk slechts in 't groot te vergelijken is. Zelden doet zich het 3e geval (ab × l) voor: er valt dan alleen te constateeren dat l veranderd heeft, maar dit behoeft natuurlijk niet tot eene verbetering in I aanleiding te geven. Het 2e geval (al × b) is minder zeldzaam: dan heeft b veranderd, dat echter evenmin *verbeterd* moet worden of aanleiding tot verbetering in I mag geven. [1]) Het 1e geval (bl × a) echter komt zeer

1) Het is natuurlijk *mogelijk*, dat l alleen tegenover ab, of b tegenover al de oude lezing heeft bewaard, maar emendeeren is dan toch gevaarlijk, vooral in het laatste geval omdat b eene bepaalde *omwerking* is en de emendatie dan op zeer subjectieve gronden rust. Enkele plaatsen, waar ab overeenstemmen, en l afwijkt, maar zoo, dat daarnaar in a en b een betere lezing verkregen zou kunnen worden, zouden mij evenwel bijna aan 't wankelen brengen aangaande bovenstaand schema. Naar *mijne* voorstelling zouden dan ab voor *y* bewijzen en l zou òf toevallig eene (als bij ongeluk) betere maar niet oorspronkelijke lezing onder de oogen gehad moeten hebben, òf opzettelijk en zelfstandig hebben verbeterd, wat ons dus geen recht zou geven tot eene verandering in a en b, die dan echter zeer verleidelijk is. Ik durf niet beslissen.

dikwijls voor; dan heeft men dus de twee groepen tegenover elkander en is het de vraag, wie gelijk heeft, bl, d. i. *z* of a? Uitwendig is er dan, wij herhalen het, meer voor bl te zeggen, evenwel ook van *y*—*z* [1]) kunnen veranderingen zijn gemaakt, en dan zullen inwendige, dus vaak subjectieve gronden moeten beslissen, welke lezing voor I te verkiezen is. —

Eenmaal opgemerkt hebbende, dat de verhouding hoogstwaarschijnlijk is, zooals ik hierboven heb uiteengezet, kon ik niet nalaten de aan bl gemeenschappelijke afwijkingen van a na te gaan, en, waar het mogelijk was, a naar bl te emendeeren. Voorts vergeleek ik dikwijls (niet altijd) de overige bewerkingen, en de resultaten van een en ander, vereenigd met eenige critische opmerkingen van anderen aard, voortgesproten uit de aandachtige beschouwing van het verband en den zin of uit taalkundige overwegingen, gaven mij stof tot een afzonderlijk hoofdstuk over de tekstcritiek van R. I en de omwerking, waarin ik dus eene poging doe om een stap nader te komen tot de critische herstelling van den archetypus van Reinaert I *(x)* en van dien van Reinaert II *(s)*.

Eenige losse, critische en andere opmerkingen over R. II (het vervolg), meestal van ondergeschikten aard, vonden hierna eene geschikte plaats.

Ik wil hiermede echter geenszins beweren, dat ik dit onderwerp heb uitgeput: niet alleen dat de tekst van R. II nog in geenen deele zuiver is, maar ook R. I is nog niet critisch geheel gereconstrueerd: ik althans heb hier slechts een aanvang gemaakt. —

Door de ontdekking dezer onderlinge verhouding was echter de grondslag voor mijne vergelijking tusschen I en II

1) Die van *x*—*y* hebben a en *z* natuurlijk gemeen, zij blijven dus buiten beschouwing: het verschil tusschen *x* en *y* is zuiver hypothetisch en in elk geval niet op te sporen. — Over de 3 bovengenoemde gevallen, wanneer zij zich voordoen bij een der boven, blz. 8 vlgg., aangeduide verhoudingen, zwijg ik hier: ieder kan ze zelf nagaan. Genoeg, dat de resultaten voor de critiek in vele gevallen dezelfde blijven.

zeer geschokt. Immers in welken vorm heeft de omwerker Reinaert I voor zich gehad? Zeker in een vorm *(q)*, die vrij sterk van ons eenig handschrift a verschilde; hieruit volgt onmiddellijk, dat men niet het recht heeft alle verschillen tusschen a en b aan den omwerker toe te schrijven. Vooreerst kan aan den eenen kant veel, zeer veel daarvan reeds op den weg tusschen *y* en *z* of tusschen *z* en *q* veranderd zijn; er kunnen derhalve voor den omwerker vele redenen bestaan hebben om van *q* af te wijken, die niet bestaan zouden hebben, hadde hij a voor zich gehad. En ten tweede kan aan den anderen kant dikwijls door a (of een ander hs. tusschen *y* en a) afgeweken zijn, terwijl b nader bij het oorspronkelijke staat, dus *niet* veranderd heeft: men loopt dan gevaar aan grammatische, aesthetische of andere redenen eene verandering toe te schrijven, die eigenlijk geene verandering is, integendeel de oorspronkelijke, door a verknoeide lezing.

Men zou dus, strikt genomen, eerst I *(x)* moeten reconstrueeren en evenzeer II (*s*, naar cdphr, want ook hier is het slechte hs. b natuurlijk lang niet altijd te vertrouwen), voordat men een nauwkeurig vergelijkend onderzoek kon instellen. Dit nu te doen was mij onmogelijk en zal, wanneer er geene andere, betere hss. van I voor den dag komen, wel altijd voor een deel onmogelijk blijven, wanneer men een streng-critisch herstelden tekst eischt.

Desniettemin kan men natuurlijk a en b, beide ontdaan van de grove, blijkbare afschrijversfouten, dus zooals Martin beide teksten geeft, met elkander vergelijken: al komen niet alle veranderingen op rekening van den *omwerker* zelf, toch bestaat er altijd een groot verschil tusschen a en b, die toch *min of meer* I en II weergeven, en dit verschil blijft nog altijd belangrijk genoeg, ook wanneer men de plaatsen, waar men niet weet, wat den afschrijvers van 1400 en 1425, wat den dichters van

1250 en 1375 toekomt, buiten beschouwing laat. Bij de zich voordoende taalkundige vragen, waar het meestal op kleinigheden, details aankomt, doet zich het gemis eener vaste basis echter natuurlijk het meest gevoelen. Meermalen, wanneer men onzeker is, wat er stond in het hs., dat de omwerker voor zich had, is het niet zeker. welke reden hij had om te veranderen. En dan, wanneer hij eenmaal, hetzij om eene grammaticale, of eene stilistische of aesthetische reden in een paar regels eene kleine wijziging heeft aangebracht, en daardoor genoodzaakt is geweest andere rijmen te gebruiken, verlaat hij het spoor van zijnen voorganger en gaat zijn eigen weg, verhaalt hetzelfde in ongeveer dezelfde woorden, dikwijls zelfs met gelijke rijmen, maar andere rijm*woorden*, kortom geeft meer eene vrije navolging, totdat hij weder in het oude spoor terugkeert. Dan verliezen wij hem gedurende eenigen tijd als 't ware uit het oog, en ontsnapt hij aan alle pogingen om de beweegredenen tot zijne verandering te ontdekken. Men vergelijke bijv. 709/776 [1]) vlgg., 1645-60/1659-74, 1865-80/1891-1912 en meer dergelijke plaatsen.

Zoodoende ontaardde de vergelijking, wat het taalkundige deel aangaat, grootendeels in eene vrij dorre statistiek; in plaats van eene opsporing der redenen tot verandering, werd het eene vaststelling van den verschillenden toestand der taal in beide redacties of eigenlijk handschriften (wat b betreft, niet alleen van de omwerking, maar ook van het vervolg). Eene scheiding tusschen de twee dichters en de twee afschrijvers te maken (alleen uit een taalkundig oogpunt) vermocht ik niet, en zoo bleef er veel onzeker, en daardoor zonder resultaat, dus onbelangrijk. Ook werd hetgeen ik in de omwerking meende te hebben gevonden, vaak weersproken, m. a. w.: iets, dat, zooals ik meende te zien, ten tijde des omwerkers ongebruikelijk

1) Hier is a waarschijnlijk verknoeid, zie Hfdst. I.

was, en daarom door hem was veranderd of vermeden, werd in het vervolg (het tweede deel) wel gebruikt. Bovendien was het resultaat altijd meer negatief dan positief, nl.: ten tijde des *afschrijvers* was dit of dat *niet* meer in gebruik, niet: ten tijde des *omwerkers* was dit of dat *wel* gebruikelijk. Mijn hoofddoel: het onderscheid tusschen de schrijftaal van 1250 en 1375 vast te stellen, miste ik derhalve grootendeels: trouwens er zou vrij wat meer kennis der Middelnederlandsche letterkunde in hare oudere en jongere periode voor vereischt worden, dan waarover ik te beschikken had. Er deden zich vele vragen voor van grammaticalen aard. zoowel op het gebied der klankleer, als op dat der vormleer en der woordvoeging en vele andere aangaande het gebruik en de beteekenis der woorden, de metriek, enz. bij de verschillende schrijvers, die ik niet kon oplossen.

De vergelijking uit een letterkundig oogpunt echter, waarbij het minder om bijzonderheden en kleinigheden te doen is, kon met meer zekerheid ondernomen worden: de bezwaren, die tegen de taalkundige vergelijking bestonden, golden hier in veel mindere mate, hier is meer sprake van weglating of inlassching van geheele regels en plaatsen, veranderingen van meer ingrijpenden aard, die zich niet bepalen bij een klank, een rijm, een uitgang, een woord of eene constructie; deze zullen toch wel bijna altijd van den *omwerker* afkomstig zijn, dus tusschen *q* en *s* hebben plaats gehad. Toch doet zich ook hier de onzekerheid aangaande de lezing van *q*, dat van a wellicht vrij aanmerkelijk afweek, dikwijls gevoelen.

Hieraan knoopte zich vanzelf eene beschouwing van het vervolg (het 2e deel) uit letterkundig-aesthetisch oogpunt vast, waarbij vooreerst het bij de vergelijking van het oude gedicht en de omwerking opgemerkte nader bevestigd werd, en verder een en ander betreffende de letterkundige waarde en het karakter van het vervolg ter

sprake kwam, dat de persoonlijkheid van den omwerker en voortzetter beter in het licht stelde, dan de ook hier betrekkelijk geringe uitkomsten der vergelijking van I en de omwerking dit deden.

Ten slotte voegde ik hier als aanhangsel nog enkele opmerkingen en aanteekeningen van letterkundig-historischen aard aan toe, evenzeer meerendeels voortgesproten uit de vergelijking der beide redacties.

Mogen de volgende bladzijden eene kleine bijdrage leveren tot beter verstand en juister waardeering van onze beide Reinaert-gedichten.

I. TEKSTCRITIEK VAN REINAERT I EN REINAERT II (DE OMWERKING).

Dat de vergelijking der Latijnsche vertaling van Reinaert I met haar origineel voor de tekstcritiek van het laatste van het hoogste gewicht is, heeft reeds Campbell in de Praefatio zijner uitgave van 1 opgemerkt. Er is dan ook reeds dikwijls door Martin, De Vries, [1]) Verdam [1]), Franck, [2]) Beets [3]) e. a. van dit onwaardeerbaar hulpmiddel voor de verbetering van het oude gedicht en ook van de omwerking gebruik gemaakt. Eene doorloopende vergelijking van 1 met a en b, die zelfs Martin, ofschoon hij 1 kende, niet ondernomen heeft, levert echter, ook na hetgeen op dit gebied reeds gedaan is, zooals wij verder zullen zien, nog belangrijke uitkomsten op, niet alleen voor den tekst van R. I en de omwerking daarvan, maar ook voor de onderlinge verhouding der verschillende bewerkingen en handschriften. Ik heb hierboven in de Inleiding deze verhouding uiteengezet, zooals zij mij op grond mijner vergelijking het waarschijnlijkst voorkwam, ten einde den grondslag voor mijnen critischen arbeid aan te wijzen. Het bewijs voor deze vooropgestelde conclusie moet natuurlijk geput worden uit de hier volgende vergelijking tusschen a, 1 en b.

Ik geef dus hier vooreerst eene doorloopende vergelijking met de daaruit voortvloeiende critische resultaten; vanzelf zal dan blijken, dat de verhouding werkelijk zoo

1) Reinaerdiana, Tijdschr. voor Ned. t. en l. I 1—29.

2) T. a. p. II 21, 25, 26 (de noten).

3) T. a. p. II 206, III 221.

is, als ik haar vooropstelde. Voorts eenige verbeteringen, door het zinsverband aan de hand gedaan, of op andere gronden, buiten de vergelijking om, wenschelijk. Lang niet altijd is het mij gelukt het geneesmiddel te vinden, dikwijls heb ik mij moeten vergenoegen met aan te toonen dat de plaats in a of b bedorven moet zijn, en dat dus in den oorspronkelijken tekst van R. I iets anders heeft gestaan.

Ten tweede heb ik hierbij die plaatsen opgenomen, waar II blijkbaar ten gevolge van *afschrijvers*fouten van b andere lezingen heeft dan I, en waar men dus dikwijls in II moet emendeeren. Vaak echter toont de overeenstemming van p en de andere bewerkingen met b, dat niet de *afschrijver* van b de schuldige is, maar dat de fout reeds bij den *omwerker(s)* of diens voorbeeld (*q*) schuilt; dan zou verbetering van b onmogelijk en ongeoorloofd zijn, immers in hypercritiek ontaarden.

Ik gaf echter hierboven reeds te kennen, dat mijne vergelijking niet zóó nauwkeurig is geweest dat hier, niet nog eene zelfs rijke nalezing zou te houden zijn; wellicht zullen anderen zich hiertoe opgewekt gevoelen: zij zullen dan wellicht ook de talrijke plaatsen, waar ik met een vraagteeken, een „non liquet", of de eenvoudige aanwijzing eener waarschijnlijke corruptie moest volstaan, op eene bevredigende wijze kunnen verbeteren en in den oudsten vorm herstellen. [1])

4/4 [2]) Lees in II: *geeste.* (zie op 2759/2761).

41-3/45-52 I 23-26:

Jam Pentecostes aderat lux, florida Tempe
Derident, tellus gramine, fronde nemus

1) De talrijke emendatiën, door Verdam e. a. op I, door De Vries op I en vooral ook op II gemaakt, bespreek ik natuurlijk alleen, wanneer ik er mij niet mede kan vereenigen, om er mijne bezwaren tegen aan te voeren: wanneer ik ze aanneem, of er althans geene bewijzen tegen weet bij te brengen, ga ik ze stilzwijgend voorbij. De zuiver grammatische verbeteringen laat ik doorgaans ook rusten: die komen meer bij eene uitgave te pas.

2) Dikwijls, maar niet altijd, heb ik bij eene verbetering, alleen op een der beide redacties betrekking hebbende, de overeenkomstige cijfers van de andere er bij geplaatst: ook wanneer de vergelijking niet dadelijk noodig of nuttig is, is het toch gemakkelijk, te kunnen nazien, wat de andere heeft.

Pratum flore nitens ridet, spiratque rosarum
Suavis odor redolens lilia mixta rosis

komt veel meer overeen met de uitvoerige beschrijving van b dan met de korte aanduiding van a; zelfs is er, uitgenomen de vogels in /48-9 en het classieke Tempe, dat natuurlijk van l afkomstig is, bijna woordelijke overeenstemming. Dat bl hier echter oorspronkelijker zijn dan a, zou ik niet durven beweren. Daarvoor heeft het te veel van eene uitbreiding.

97/107 a: *no onversweghen no onghewroken,* b: *noch onghebetert of onghewroken.* J. leest naar b ook in a: *onghebetert no o.,* wat De Vries, Mnl. Wdb. i. v. *achterbliven (no o. no o.)*, Verd., Reinaerdiana, Tijdschr. I 3 en Mnl. Wdb. i. v. *(no o. of o.)* onder verbetering overnemen. De reden van J.'s lezing lag hierin, dat *mach niet onversweghen bliven* juist beteekent kan „verzwegen blijven", en dus onzinnig is; De Vr. en V. veranderden verder om *achterbliven,* dat zelf „onvermeld blijven", niet „blijven" beteekent. Het „onvermeld blijven" is reeds uitgedrukt, een reden te meer dus om „*onversweghen*" te vervangen. [1]) Behoeft men echter zooveel te veranderen? Zien wij, wat de overige bewerkingen hebben.

l 43-4:

Et quamvis *taceam* de multis, probra satorum
Uxorisque lupae *non reticere queo*

p fol. 2: „die ic op dese tijt staen wil laten Mer die scande .... en wil ic niet *verswighen* noch ongewroeken laten hy en salt mi *beteren;*" h blz. 8: „dewelcke ik ... verswijghe. Maer .... en wil ic gheensins *verswijghen*" en verder als p. Hieruit blijkt m. i. dat in het origineel van ph sprake was èn van *verswighen* èn van *beteren*, en dit *verswighen* kan blijkens h niet met *verswighen* van 94/, maar moet met *onversweghen* van 97/ in betrekking staan.

1) M. leest naar a zonder vermelding dezer emendaties, die hij toch blijkens zijn Gl. i. v. *onghebetert* kende.

Evenzoo was in het voorbeeld van 1 het woord *verswighen tweemaal* gebruikt. Mij dunkt, dat men de lezing van I eenvoudiger kan herstellen door te lezen:

no *versweghen*, no onghewroken.

Ik stel mij het ontstaan der verschillende lezingen aldus voor: a heeft een lapsus calami begaan en, verleid door het volgende *o n ghewroken* en door de maat, die werkelijk onwillekeurig doet lezen: *no ónverswéghen, no óngewróken* (met den klemtoon beide malen op *ón-*), aldus geschreven, en daarbij, gelijk licht kon (en kan) gebeuren, over het hoofd gezien, dat *onversweghen* juist het tegenovergestelde uitdrukt van hetgeen de zin eischte. Zelfs den *dichter* van I zou dat kunnen gebeurd zijn, niet alleen den *afschrijver* van a. De omwerker *(s) voegde er*, ter verduidelijking op de eene of andere wijze aan *toe: onghebetert*, bijv. met 2 regels: *hi en betere enz.;* ph behielden nu beide woorden, b liet *versweghen* weg, zoodat ph hier eene betere, oudere lezing vertegenwoordigen dan b. Immers hoe komen anders ph èn aan *verswighen* dat nu in a, èn aan *beteren* dat nu in b staat? En nu de beteekenis der verzen, zooals ik ze lees. Ik zou *achter bliven* hier willen opvatten in den zin van: *tachter bliven* d. w. z., zooals Verd., Mnl. Wdb. I 19—20 het verklaart en met voorbeelden staaft, „voortdurend achterstaan, in de klem blijven, verloren gaan"; op dezelfde kolom wisselen de vormen met *tachter* en *achter* (*hebben, sijn*) meermalen in gelijke beteekenis, men mag dus uit *tachter bl.* wel tot *achter bliven* besluiten. De beteekenis is dan ook eigenlijk dezelfde als de door Verd. i. v. *achterbliven* sub I c genoemde: „het onderspit delven", maar van zaken iplv. van personen gebruikt, en grenst ook zeer na aan de beteekenis sub II c: „niet gebeuren, onvervuld of onvolvoerd blijven". Deze opvatting: „achtergesteld, verwaarloosd worden, in 't vergeetboek raken, onopgemerkt

(niet bepaald *onvermeld*) blijven" is, dunkt mij, ook al ware zij niet van elders te bewijzen, zeer natuurlijk en vloeit uit de andere beteekenissen vanzelf voort, zoodat men haar hier zeer wel kan aannemen. Men heeft dan een zeer goeden zin; I. bedoelt: „de smaad, mijner vrouw aangedaan, mag niet onopgemerkt blijven, die eischt mijne en uwe aandacht, belangstelling" (tegenover de andere beleedigingen, die hij maar terloops noemt en die hij nu niet eens hoog wil opnemen), en dit algemeene begrip wordt dan *onder*verdeeld in: noch verzwegen, noch ongewroken, „die smaad kan niet verzwegen en ongewroken blijven"[1]). Men behoudt dan de juiste tegenstelling met *dies swighic nochtan* (94/) en ook is I. dan de persoon, die bij *beide* verleden deelwoorden als handelend gedacht wordt, terwijl bij J.'s lezing men moet aanvullen: „noch ongeboet (door Reinaert), noch ongewroken (door mij, Isengrijn)." De tautologie, die De Vries en Verdam in de twee regels zien, bestaat dan niet, vs. 97/ staat niet n a a s t *achterbliven*, maar is er de onderverdeeling van. Maar zelfs al ware het eene tautologie, dan nog is Willem daarvan, zooals wij later zullen zien, niet zoo afkeerig, om op grond daarvan alleen iets voor onecht te verklaren.

Hoewel er tegen mijne lezing zeker bezwaren zijn, schijnt zij mij toch zoowel om de overeenstemming der andere bewerkingen alph (vooral l), die anders moeilijk verklaard kan worden, als ook op zich zelf, om de beteekenis der woorden, verdedigbaar en aannemelijk. Maar ik laat de zaak over aan de beslissing der overige „vossenjagers".

153 : 4/161 : 2 a : *vaerde : Reinaerde*, dat door JM. in *-aert: -aert* veranderd wordt, is in I op zich zelf grammatisch zuiver, dgl. vormen komen in I voor, zoodat

1) *Achter bliven* is dus m. i. hier geene samenstelling, maar *bliven* behoort èn bij *achter* èn bij *no. v., no. o.*, evenals De Vries, Mnl. Wdb. het trouwens ook verklaart: de smaad mag niet onvermeld, noch ongebeterd, noch ongewroken blijven.

er geene reden tot emendatie (in dit geval moderniseering) in I is.

167/175 a: *ghine wreket* is na 165/ wel eenigszins eene tautologie = laat gij dit ongewroken, zonder het te wreken. Moet men dus naar b ook in I lezen: *rechtet?* Het woord komt 1005/ ook voor, en 5232 en 6340, welke plaatsen naar dezen regel gevolgd zijn (zie Hfdst. IV), hebben het evenzeer. De tautologie is dan weggenomen, terwijl de fout juist door hetzelfde woord in 165/ zeer wel te verklaren zou zijn. I 83 heeft:

Ni rex *punieris* pro tali fraude nefandum

wat zoowel aan 165/, als aan 167/ eerste helft kan beantwoorden. Het is echter de vraag of men om dergelijke tautologieën eene plaats in I onecht mag verklaren (zie Hfdst. III).

194/198 JM. trekken dezen regel in I bij den volgenden zin, maar wat beteekent het dan? Plaatst men daarentegen de punt pas na 194/, welke regel dan nog bij het vorige behoort, dan beteekent het: „dan zult gij u verzoenen en zal de meest schuldige den ander voldoening geven, al is het waar, dat *gij* wel klaagt en *mijn oom* niet", zoodat hij u de beleedigingen blijkbaar niet zoo hoog aanrekent en er dus van wederzijdsche beleedigingen (191/196) eigenlijk geen sprake kan zijn. Streng logisch is de tegenstelling wel niet, maar men krijgt toch een draaglijken zin. In II plaatst M. dan ook wel de punt na den tweeden regel (/198), terwijl er voor eene verschillende interpunctie toch geene reden is: men plaatse dus in I en II òf na den 1^{en} òf na den 2^{en} regel de punt, maar in elk geval overeenstemmend.

199/203 JM. werpen *heden* uit, waarschijnlijk omdat volgens hen (zie Mart., blz. 433) in I geen drielettergrepige voorslag voorkomt. Of dit echter genoeg reden is om een woord uit te werpen, dat op zich zelf goed is en welks invoeging door een afschrijvèr nauwelijks te ver-

klaren ware? Dat het „blijkbaar een inlapsel" (J.) is, kan ik althans niet toestemmen; l 97 vgg. heeft het echter niet.

200/204 aph: *ghenepen*, l 99: dente *momordisti*, daarentegen b: *beroepen*, blijkbaar eene corruptie (r heeft: *vorspreken*, dus algemeener). Moet men b naar alph emendeeren en dus II geheel als a lezen?

215: 6/219: 20 Waarom hebben JM. *brocht*: *mocht* hier in *brochtet*: *mochtet* veranderd? Was er eene metrische reden voor? Andere althans geene, dunkt mij, en dan is de verandering ongerechtvaardigd.

222/225 De lezing van b „ende oec had g. g." is blijkbaar ontstaan, doordat de afschrijver den regel op *gherne* (222/) eerst zag (iplv. 221/), dien verkeerd overschreef en er toen maar wat van maakte.

225/229 De *wisse* van 224/, door den afschrijver niet (meer?) begrepen en in *visch* veranderd (herinnering aan *pladijs* van 214/, waarvoor h ook *visch* heeft, of verkeerd gelezen: *v* en *w* worden meer verward?), gaf aanleiding tot de verknoeiing van /229 in b (*set* dan = anus).

226/ a: *waes*, door JM. ten onrechte veranderd in *was; waes* is natuurlijk = *was (d)es.*

229/233 vlgg. /234—5 zijn in a niet te vinden, wel in l 108:

In sacco capitur sicque retentus erat.
Ille per ingenium licet evasit. Graviora
His etc.

Blijkbaar is er dus in a iets uitgevallen, waardoor ook de rijmen in de war geraakt zijn. [1]) Men leze dus na 229/ in I naar b:

Daer hi met groten anxt 2) *uut brac*
Ende was wel na op die doot
Dit misval ende dese(n) noot
Hevet hi leden enz.

Dit of iets dergelijks moet er gestaan hebben.

1) *Isengrime: rime* zou trouwens niet *onmogelijk* zijn.
2) *Per ingenium* zou eigenlijk iets anders doen verwachten.

238/ Behoort deze regel niet nog bij het vorige, en dus de punt eerst na 238/ iplv. na 237/ te staan?

239/ a: *dart*, door Gr. M. ten onrechte in *daert* veranderd (zie Franck, Mnl. Gramm. § 15 Anm.). M. geeft de lezing van a in de varr. (zooals dikwijls) niet eens op.

242/246 De lezing van b: *of dan* is verre te verkiezen boven die van a: *om dat*, en ook meer in overeenstemming met l 115:

Si se Reinardo subjecit amore, quid inde?

243/247 a: *quade sede.* Komt dit in Grimbert's mond hier wel te pas? G. wil R. op alle manieren verontschuldigen en zou dus eigenlijk de echtbreuk van Hersint met R. niet als uit *q. s.* voortgesproten, mogen voorstellen; het past dan ook maar half bij *dor minne*, Men zou dus naar b kunnen lezen: *dor hoveschede*, wat eene fijne ironie te meer op de ridderwereld zou bevatten. Evenwel zou men aan den anderen kant ook *quade sede* als kwaadaardigen uitval tegen de vrouw van den gehaten Isegrijn kunnen rechtvaardigen. G. werpt dan eenvoudig alle schuld op „de vrouw, die hem van dien boom gegeven had", naar de leer, dat in dergelijke misdrijven de vrouw altijd de meest schuldige is. Men zou *minne* dan wellicht in eenigszins afkeurenden zin als „*vleeschelijke* liefde" willen opvatten, maar dit onderscheid tusschen „minne en liefde" is toch pas van later tijd. (zie Mlp. dl. II, blz. 141.) l 115 heeft alleen *amore,* laat het andere weg en beslist dus niets. [1])

267/ *negheene* wordt door M. in *negheen* veranderd; geheel onnoodig, want *dinc* als fem. komt ook in I herhaaldelijk voor.

287/315 Waarom JM. in I *ende* uitwerpen is niet duidelijk: de verbinding door het relatieve *ende* is in dergelijke zinnen toch even gewoon als de door hen

1) De lezing van b: *daer myn eynde* is een goed voorbeeld van eene schrijffout, ontstaan door het op dictée schrijven, evenals bijv. *tam* × *dam* 271/299 en 611/663.

aangenomen lezing, en wordt hier ook door b bevestigd.

300/328 b: *stoutste*, blijkbaar graphische fout voor *scoonste*, zooals a heeft. Daar ook p en h het laatste hebben, leze men ook in II: *scoonste*.

311/339 a: *van haerre suster*, wat veel lijkt op een glosseem voor *om Coppen*, zooals b heeft, of op een naschrijven van den bijna gelijkluidenden regel 307/. Door ook in I te lezen zooals b ‚verliest men ook den drielettergrepigen voorslag, die volgens M. blz. 433 in I niet voorkomt. De corruptie is dan in verband met 307/ zeer begrijpelijk.

321/349 De lezing van a (die men woordelijk in b terugvindt) is volmaakt zuiver (wanneer men slechts òf *ende* als relatief opvat, òf in plaats daarvan met b: *dies* = *die des* leest), en de verandering van JM. onnoodig en nauwelijks gerechtvaardigd.

324/352 Of men het recht heeft in I *siet* in *sach* te veranderen, is nog de vraag: de consecutio temporum in R. I wijkt meermalen van ons gebruik (en ook van de logica) af, zonder dat men dit overal kan of mag verbeteren.

335/363 a: *enen* is blijkbaar goed, evenzoo 344/ en 1162/. JM. hebben naar b verbeterd, maar alweder zonder noodzaak.

338/366 Zonder twijfel is in I iplv. *datsi* van a, *die* te lezen, in overeenstemming met b: *die* en met l 152: *qui*, en verder de punt na 338/ iplv. na 337/. Maar ook *dier fel* zal wel bedorven zijn: zooals het in a staat, is het vers metrisch zeer bedenkelijk, maar ook als men *die* leest zal de lezing van b wel te verkiezen zijn; of iets dat meer beantwoordt aan l 152 „qui *bene noverunt exagitare* feras".

355 : 6/383 : 4 Dat b de *e* apocopeert, is nog geen reden om de goede oudere vormen van a: *quite: hermite* in I ook te moderniseeren, zooals JM. doen: beide woorden hebben recht op de *e*. Men leze dus zooals a.

358/386 Is *seghele ende brief* als hendiadys = verzegelde brief, zoo onmogelijk als M. schijnt te meenen? (Ook p heeft „enen brief... mit des conincs zeghel bezeghelt"). Dat daarop nog eens volgt „daer u seghele ane hinc" behoeft in het Mnl., waar het van dergelijke pleonasmen wemelt, nog geen twijfel aan de echtheid eener lezing te doen koesteren. Men behoude dus met J. de lezing van a.

363/391 b: *koenlike* is natuurlijk graphisch uit *cō like* ontstaan. Lees in 364/ met a en Verd., Mnl. Wdb. I 313: *alle*, door JM. onnoodig in *al* veranderd.

370-1/398-9 Waarom hebben JM. de lezing van a veranderd? Dat het geen zin oplevert, zooals J. beweert, is toch betwistbaar: dergelijke zinswendingen komen immers wel meer voor. Wil men echter veranderen, dan zou ik nog eer willen lezen:

Ende hi *penitencie* sware
Ghedaen hadde voor die sonden sine

waaruit en de lezing van a, en die van b graphisch beter te verklaren zijn, dan bij J.'s *ghedoghet twaren*, dat vrij wel uit de lucht komt vallen.

433/461 Ik zou het eer met M.'s lezing houden, dan met die van Verdam, omdat noch b, noch l iets van *lichame* hebben (l 185 *humand a m* = a: *se*).

450-60/480-6 Het is mij evenmin als Verdam gelukt, te ontdekken, wat er in I moet gestaan hebben. Zooveel kan men echter uit de vergelijking van a, b, l en het Oudfransch (Mart. Einl. XXXII vs. 10109 vlgg.) leeren, 1° dat a veel meer verknoeid is dan b, 2° dat l nader bij b staat dan bij a [1]), en 3° dat er sprake moet zijn van eene kist, waarvan èn het Fransch èn l 191 spreken. l 191 vlgg. luiden nl.:

Exequiis factis, tilia sub amoena Coppa
Ponitur in tumulo, *condita sarcophago.*

1) Ook M., Einl. VI en Anm. heeft dit hier reeds opgemerkt, maar durft niet emendeeren.

Marmor par vitro tumulo superadditur alto
Insculptumque gerit istud epitaphium:
„Functa sua vita jacet hic tumulata Copita:
Vitam demit ei vulpes fera progeniei."

De inhoud moet dus *ongeveer* als volgt geweest zijn:

Doe die vighelie gheënt was [1])
Doe leide men Coppen in dat graf (= tumulo)
Onder die linde (= tilia sub amoena)
In een (looden) kist (= en un molt bel vaissel de plon, condita sarcophago)
Daerop een maerbersteen, die was
Ghepolijst als een ghelas, [2])
Met letteren groot daerin ghehouwen,
Dat men claerlic mochte aenscouwen,
Wie daer onder lach begraven
Dus spraken die boecstave.

Het begin en het einde is dan vrij goed, maar ik ben niet in staat, uit het tusschenliggende 2 a 3 regels samen te stellen.

/491-4 Deze regels *kunnen* wel als „overslaghende rime" bedoeld zijn (waarvoor zou pleiten, dat in 1 het grafschrift ook uit 2 hexameters iplv. uit een distichon bestaat), doch mogelijk ware het toch ook, te lezen:

Reinaert die vos (of: felle) was, die se verbeet,
(Si *wille,* [3]) dat (= dattet) al die werelt weet) [4])
Sonder bescheit mit valschen lagen,
Opdat men se te meer mach beclagen.

Dan zouden de „overslaghende rime" alleen eene schrijffout des afschrijvers zijn. Waarom is anders slechts de helft, en niet het *geheele* grafschrift aldus berijmd? Neemt men de „oversl. rime" aan, dan zou ik ook werkelijk /488 en /489 van plaats willen laten verwisselen [5]) en zoo de gekruiste rijmen door het geheele grafschrift heen herstellen.

1) /477—9 is natuurlijk uitbreiding.
2) *So claer* zal in I wel niet opgenomen moeten worden; in II heeft het blijkens p wel gestaan.
3) Aldus (enkelv.) leest r. Is het ook niet beter?
4) Of omgekeerd: „Si wille, dat al die werelt weet, Datse R. die vos verbeet", zooals r heeft.
5) Natuurlijk met behoud van *of* in den 3*en* regel.

466/496 Zoowel J.'s lezing: *ouden* als M's lezing: *houden* laat zich verdedigen; M.'s bezwaar tegen J.'s opvatting van *ouden* als „*seniores* vornehme" gaat toch niet op: in het schaakspel was de *oude* immers ook de Mnl. Mnl. naam voor ons „raadsheer" (zie bijv. Flor. 2749). Maar men moet erkennen, dat M.'s opvatting, als meer in den epischen stijl der ridderpoëzie passende, in R. I aannemelijker is. Of echter *sprac* goed is? Zeer fraai is het niet gezegd, en de nabijheid van *bespraken* in het volgende vers doet eene corruptie vermoeden; bovendien zegt l 197 eigenlijk iets anders:

Rex his finitis *barones cogit in unum*
Ut super his tractent etc.

Men zal dus waarschijnlijk wel in plaats van *sprac te*, evenals b moeten lezen: *ontboot*, dat door den vertaler licht in onze Nnl. (toen toch ook reeds bekende), in stede van in de oudere Mnl. beteekenis kon opgevat worden en dan vrij vertaald worden met *cogit in unum*.

473/503 Zou men hier in I, om de lamme herhaling en de niet zeer vloeiende dictie in I te verbeteren, niet beter naar b kunnen lezen:

Dat hi dor scade no dor vrome
Ne liete (lette?), hine soude te hove comen
Ten coninc, te sinen ghedinghe

waarbij dan de tegenwoordige lezing van a te verklaren ware uit de bijeenvoeging van de eerste helft van 473/ en de tweede van 474/. Ik moet evenwel bekennen, dat driemaal *te* evenmin fraai zoude zijn, als het herhaalde *comen* van a, terwijl driemaal *dat* blijft. Wat *lette* betreft, dat door JM. in *liete* veranderd wordt, het is mogelijk dat het laatste in I gestaan hebbe, II heeft het althans, blijkens /504: *en laet* en p: *en liet*, in zijn hs. gevonden; op zich zelf echter is *lette* intr. = „talmen" zeer goed te verklaren (zie bijv. 1312/, 1946/) en dus niet verkeerd.

508/532 Lees in I: *beneven* (l 219: *est mons vicinus*); evenzoo 777/.

520/ WJM. lezen *doe* iplv. *daer*, om niet 2 regels achter elkander met *daer* te laten beginnen. Maar *doe* in 520/ en 522/ is evenmin fraai, en de constr. met *daer* veel meer de gewone Mnl. Ik lees dus, na 519/ een komma, 520/ *daer*, en na 521/ een punt.

/597 Lees: *over u lier*, zooals M. vragend voorstelt. Niet alleen, dat p hier *wangen* heeft (h: *u lancx het aensicht*), maar ook is de regel blijkbaar gevolgd naar 894—5/, welke plaats de omwerker natuurlijk al had gelezen en welke hij later nog meermalen (3792, 3910) navolgde (zie Hoofdst. IV).

561/613 vlgg. Op 't eerste gezicht scheen mij b niet in orde zijn: in I is *sat—wat—wat—at* reeds niet zeer welluidend, in II wordt dit echter tot *sat—at—wat—dat—wat—at—wat—dat—dat—at* in 7 regels; zulk een slecht dichter was de omwerker anders toch niet, om zulke wanluidende regels te schrijven. Evenwel komt l 241

„Dicque quod edisti." „*Quod edebam?* vilia certe

bepaald overeen met /617: *oom, wat ic at?* en p, h en r 550 sluiten zich evenzoo alle aan b aan. Men zal dus toch moeten aannemen, dat de omwerker zoo weinig gehoor heeft bezeten. Intusschen geeft l hier weer een middel ter verbetering van a aan de hand: „*quod edebam?*" is aldaar niet uitgedrukt, en toch, wanneer men slechts het tweede *wat* van 562/ door Reinaert, iplv. door Brune laat zeggen, dus bij den volgenden regel trekt, staat het er wel, en wint de dialoog in levendigheid, — eene levendigheid, die blijkens plaatsen als 585/ vlgg. en 1141/ vlgg. Willem in het geheel niet vreemd was (vgl. 1145/ juist eene dergelijke vragende herhaling van het laatste woord des anderen sprekers). Verder is het misschien niet gewaagd, als voorbeeld van *dicque* uit l in 562/ *sprec* in te voegen; metrisch wordt het trouwens niet dadelijk vereischt. Ik lees dus in I:

Ic bem so utermaten sat."

„Reinaert (*sprec?*) wat aetstu" „wat? [1])
Here Brune, ic at cranke have" enz.

602/654 Men leze natuurlijk in I en II na *dorper* (*kerl*) een komma, zooals J. reeds heeft:

Een dorper (kerl), heet L., woont hier bi.

604/656 Door den afschrijver is blijkbaar vij als iij gelezen, p en h hebben ook *seven* en bewijzen dus, dat de *omwerker* vij las, zooals men dus ook in II moet herstellen.

657-8/709-10 Waren in het voorbeeld van II de beide verzen van plaats verwisseld, en is het daarnaar en daarom veranderd?

693/ a: *dulen*. Dit moet geenszins met M. naar b in *hulen* veranderd worden, zie J.'s noot op deze plaats.

699-701/748 Met J.'s en Verd.'s critiek kan ik mij moeilijk vereenigen. Vooreerst J.'s bezwaar, de acc. *Lamfreide* iplv.-*oit*. Ook 647/ komt die, evenals hier in 't rijm, voor (zie verder beneden het Aanhangsel over dezen naam) en l heeft steeds *ei*. Een acc. op *e* van eigennamen kan in I evenmin verwondering baren, als *Reinaerde* en dgl. Verder beweren J. en V. dat *Lamfroit* (*-eit*) slechts één wapen heeft. Ontwijfelbaar is dit m. i. niet; wel wordt 735/ en 816/ alleen van de „aex" of „bile" gesproken, maar bewijst dit, dat L. slechts één wapen *had?* En de plaatsen, die V. uit II opsomt, kunnen zeer wel veranderd zijn, omdat *baerde* verouderd was [2]) en dus weggelaten werd. En zou het zoo vreemd zijn, eene „aex" en eene „baerde" *naast* elkander? Geheel hetzelfde waren zij in elk geval toch niet. Nu komt hierbij dat l 293 ook leest: *securi et dolabra*, terwijl Kil. *barde* juist met het laatste woord *dolabra* vertaalt, zoodat het woordelijk de vertaling der woorden van a is. En

1) Men zou l 241 overeenkomstig a wel willen lezen „Dicque, *quid* edisti", maar wellicht kan in Mlat. *quod* als zelfst. pron. interr., en de indic. in zulk eene afhank. vraag gebruikt worden. Bedoelde Knorr eene afh. of eene directe vraag?

2) Verd., Mnl. Wdb. I 577 geeft alleen oudere voorbeelden, Kil. brandmerkt het als *vetus*, en Schuermans en De Bo geven het niet meer op.

nu is het, zooals wij boven in de Inleiding zagen, bedenkelijk als al overeenstemmen, I naar b te verbeteren [1]), als er geene zeer overwegende redenen zijn, en die bestaan hier m. i. nog niet: naar mijne meening kan men dus de lezing van a zeer wel behouden. *Mogelijk* is natuurlijk, zooals Verd. in de noot aanneemt, dat de vertaler zijn origineel niet begreep, maar hoe toevallig, dat dan a ook op dezelfde wijze misverstaan heeft. Evenzeer blijft eene zeer oude interpolatie (dus tusschen *x-y*) *denkbaar*, maar hoe is b dan uit zich zelf weder op de goede lezing gekomen?

Dat II en p *haec* hebben (r heeft *bîl*, h laat weg) in plaats van *aex* is niet te verwonderen: de Vlaamsche al of niet voorgevoegde *h* maakte dit gemakkelijk (in a staat hier werkelijk: *haex* [2]), en een „haec" geleek ook nog meer op eene „baerde," welk woord weggelaten, maar zoo eenigszins vervangen werd.

704/759-61 De bewerking en uitbreiding van b ondersteunt De Vries' conjectuur op I en op l (Tijdschr. I 11), wat Verdam aldaar verzuimt op te merken (zie echter gloss. Ferg. i. v. *mineren*).

707-76/765-817 De beschrijving van Brune's ontmoeting met de boeren wordt in a, b en l in zeer verschillende volgorde verhaald [3]); het volgende overzicht moge dit duidelijk maken:

	a	b	l
Reinaert gaat heen, Lamfroit bemerkt Brune en roept de buren, beschrijving van dezen, den priester, den koster enz. met hunne wapenen tot en met de komst van vrouwe Julocke (— „gesponnen");	707-733	765-787	297-306

1) Hier verbetert Verdam a naar b tegen l in, t. a. p. blz. 16 daarentegen a naar bl.

2) Dat er in a niet *haec* bedoeld is, blijkt, behalve uit l, ook uit 735 /(:).

3) Zie reeds Knorr, Praef. VI.

	a	b	l
vooraan komt L. met ere scerper aex;	734-735	ontbr.	ontbr.
B. heeft het kwaad, vreest nog meer, rukt zich los, de bloedige gevolgen daarvan, zoodat „hine dorste bliven no vlien";	736-758	790-807	315-324
B. ziet L. met de anderen aankomen,	759-760	808-809	325-326
daaronder den priester, den koster en de „prochiane", ouden en jongen,	761-765	ontbr.	ontbr.
ook „sulke quene" enz.;	766-768	788-789	307-308
moraal: „wie so wille", enz.	769-776	814-817	311-314

Men ziet hieruit, èn dat in a L.'s komst en de priester, koster enz. *tweemaal* vermeld worden èn dat *alleen* a deze eerste vermelding van L.'s komst en deze tweede vermelding van den priester, koster enz. heeft: beide ontbreken in b en in l en zijn, hoewel zij niet direct den gang van het verhaal storen, toch ook zekerlijk niet bevorderlijk daarvoor, het zijn herhalingen. Nu is het waar, dat Willem daarvan niet zoo geheel afkeerig is: naast zijnen meestal levendigen en bondigen stijl staan vele episoden, die met echte Middelnederlandsche, of liever Middeleeuwsche uitvoerigheid verhaald zijn (zie Martin, Einl. XLVI en Hfdst. III), maar mag men onzen besten Mnl. dichter zulk eene onbeholpenheid in het verhalen toeschrijven? Want niet alleen dat hij (of liever hs. a) in herhalingen vervalt, maar de geheele volgorde van het verhaal is niet *geregeld*; eerst de beschrijving der aankomende dreigende schare, dan B.'s zelfverlossing, dan weder beschrijving dierzelfde menigte met vele oude, slechts enkele nieuwe trekken [1]), en daarna pas de beschrijving

1) Eigenlijk wordt deze beschrijving 784/ vlgg. weer hervat.

van het gevecht. Zeer levendig en geregeld is dit niet, er zit geen gang, geen handeling in. Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat b en l, hoewel onderling in kleinigheden verschillende [1]), toch over het geheel, zooals uit bovenstaande vergelijking blijkt, overeenstemmen in eene van a geheel afwijkende volgorde, dan krijgt men een sterk vermoeden, dat a wederom de echte, oude, door b en l gedeeltelijk beter vertegenwoordigde lezing verknoeid heeft. Deze betere lezing geheel te herstellen zal wel niet mogelijk zijn, maar men zou toch de geheele plaats op de volgende wijze kunnen omzetten naar het voorbeeld van b:

Na der talen ghinc Reinaert
— — — — — — — — — — — — } 707-33/
Daar soe omme hadde ghesponnen

Daar quam up haren stap [2]) gher*onnen*, [3])
Sulke quene die van oude
Cume enen tant hadde behouden } 766-8/
[een of drie regels = l 308 (en l 315?):
Quaeque movere pedes vix valuere suos?]

Al hadde Brune lettel ghemaex.
— — — — — — — — — — — — — } 736-60/
Lamfroit comen gheronnen.

[of tot: Daerna alle die prochiane -764/?]

Wie so wille wachte hem dies
— — — — — — — — — — — — — } 769-76/
Hadde Bruun gestaen tsinen wille. [4])

Het verhaal wordt op die wijze veel geregelder; eerst worden de boeren, de priester, vrouwe Julocke *en daarbij*, met een geleidelijken overgang, de „oude quenen" beschreven, dan B.'s losrukken, eindelijk de moraal, waarna dan de eigenlijke aanval op B. begint. De gelijke rijm-

1) l 309—10 is een didactisch invoegsel, zooals l er meer heeft en dat geheel alleen voor des *vertalers* rekening komt.

2) Zie beneden.

3) Zoo lees ik dan iph. *ghespronghen*; l 307 heeft hier trouwens *ruunt*, terwijl *gheronnen* van 760/ met *venientem* vertaald wordt.

4) De laatste 3 stukken kunnen ook omgekeerd gestaan hebben, indien men l meer wil volgen.

woorden kunnen zeer licht tot de verwarring in a aanleiding gegeven hebben: *ghesponnen: gheronnen* 733/ en *sonne: gheronnen* 759/, *ongheval: al* 737/ en ook 771/, en de gelijk beginnende regels: *al hadde Brune* 736/ en *hadde Bruun* 776/, al kunnen wij nu niet meer juist nagaan, op welke wijze [1]). Opmerkelijk is het ook, dat juist bij 735/, waar volgens mij de corruptie zou beginnen, een nieuw folio in a begint. Kan er misschien een blad verkeerd gebonden zijn geweest of iets dergelijks? Hoe dit zij, eene verwarring schijnt mij, voor 't minst genomen, zeer mogelijk.

Er blijven nog enkele afzonderlijke versregels uit deze episode over.

738/792 De interpunctie verbetert, dunkt mij, wanneer men met J. 739/ bij den vorigen regel trekt, na 739/ een punt plaatst en met 740/ een nieuwen zin begint. Dit is ook meer in overeenstemming met /793, waar ook „doe" enz. bij het vorige behoort en dan volgt „ende tooch" enz., en met l 317 „Audiit ut.... cogitat etc..... Extrahit ergo caput". Dat in a een hoofdletter staat bij 739/ bewijst niets: de rubricator heeft de hoofdletters dikwijls verkeerd, en J. en M. wijken ook meermalen van zijne indeeling af (bijv. 778/).

745/797 a: *een ore*, l 320: *auris laeva* (evenzoo 397 = 946/), b: *die oren* (meervoud), wat, blijkens phr, ook in II heeft gestaan. Hoe komt l echter aan *laeva?* Stond dit in I of is het een toevoegsel van l?

/799 De ongerijmdheid, dat het bloed B. over de ooren loopt (die hij 2 verzen vroeger juist heeft verloren), in plaats van over de oogen (zooals in I), is niet van den omwerker, maar van den afschrijver: p heeft: *oghen,* en zoo leze men dus ook in II.

1) De afschrijver kon bijv. van 733/ (in plaats van met 766/ dat, zooals ik het lees, er op volgde en rijmde, voort te gaan), bij vergissing naar het evenzoo rijmende vers 760/, dat toen c. 24 regels verder, dus bijv. juist op de naaste kolom stond, zien, en daardoor aan het knoeien raken.

776/ De verandering van *stap* in *staf* is onnoodig. Zie Kiliaen: „s t a p vetus j. staf. Baculus", dus = „kruk", zooals trouwens ook J. gloss. reeds aangeeft.

785/ J.'s lezing is zeker te verkiezen boven die van M., als meer overeenkomstig het Mnl. taalgebruik, vgl. op 602/654.

(792)/831 b: *loete* (: *Avesoete*) M: *lote*, dat hij als: „Bleikugelstock (?)" verklaart, dus met „lood" in verband schijnt te brengen, en dan ook als onzuiver rijm beschouwt. *loete* is echter goed en het rijm dus zuiver; het beteekent nl. blijkens Kil., Schuerm. en De Bo „een aal- of beerlepel", wat bij de geheele beschrijving en bij *haec* van /830 zeer goed past. p heeft: „een langhe *loeten* colve". Iets anders is de *cloet*, die 786/, 792/ voorkomt. Hier behoort *oe* thuis (zie Kil. en De Bo i. v.). Of echter /823 hetzelfde bedoeld is? *verheven* past wel bij een langen stok, maar eene verwarring met *kloot* = „kogel, bal" ware toch zeer denkbaar (zie Schuerm. i. v. *klot*), p heeft het althans zoo opgevat, blijkens het adj.: *„ghegotenen cloet"*; hier is toch blijkbaar een gegoten *kogel* bedoeld (al staat hier ook toevallig *oe*, wat in p niets beteekent, vgl. *ghewroeken* en dgl.). Deze verwarring ware te begrijpelijker, omdat een *cloet(e)* juist meestal van een soort van ronde punt of bal aan het uiteinde schijnt voorzien te zijn geweest, en omdat in het volgende vers /824 juist sprake is van een *lootwerper*, dus ook een dergelijk wapen, met een kogel voorzien, of om kogels te werpen. Dan zouden de rijmen: 785 : 6/, 791 : 2/ (*cloet*), /823 : 4 (*cloot*) en /831 : 2 (*loete*) alle zuiver zijn.

804/ Wat is eigenlijk eene *„houtmakerigghe van lanternen*?" Volgens J. „houtwerkster", volgens M., Gloss. en Anm. „Schnitzerin", die Holz *für* Laternen schnitzte [1]). „*Maken* is echter, dunkt mij, noch „werken" in den zin

1) Gr., R. F. 271: „holzmacherin; frauen Ogernes geschäft war, laternen aus holz zu schnitzen".

van„ bewerken, werken aan" of „met", noch „schnitzen"; evenmin als men nu een bontwerker een „bontmaker" zou noemen, zal men ook in de ME. een houtwerkster d. i. iemand, die *in* of *uit* hout snijdt, er iets *uit* vervaardigt, een „hout*maakster*" hebben genoemd. Een „houtmakerigghe" kan m. i. alleen beteekenen: eene vrouw, die hout vervaardigt. En dan „*van lanternen*" er achter: *van* is toch niet = *voor*, zooals M., Anm. verklaart. (Waren de lantaarns in de ME. ook wel van hout? Eer nog van hoorn, dunkt mij, zooals Kil. nog heeft: „L a n t e r n e, laterne, *Laterna, cornu*"). Mij bevredigt geene dezer verklaringen volkomen. Kan er ook iets anders in schuilen? In a staat volgens Gräter en M.: *houtmakkig(g)he.* Grimm zegt, dat de *kk* eene fout is van den eersten druk.

841-58/879-96 1 352-5:

Talibus intentos cum Brunus viderat omnes,
Volvitur in fluvium sicque natando fugit.
Ruricolae stantes spectant ripamque tenentes
Improperant illi: „quo fugis? adde moram!"

komt weder meer met /879—89 dan met 841—9/ overeen. Men zou geneigd zijn /879—80 (en /887—9?) in I in te lasschen en ongeveer aldus te lezen:

So dat si die vrouwe uut traken.
Alse Brune sach, dat die liede
Altemale van hem sciɔden,
So *spranc* hi in die riviere
Ende ontswam hem allen sciere.
Die dorpere waren alle gram
Si saghen, dat hem Brune ontswam;
Opt oever stonden si, verbolghen
Dat si hem niet mochten volghen, [1])
[*Des waren si alle tonghemake,*
Ende riepen hem na met leliker sprake
Comt hier, keert weder, oorloos dief?]

en verder ongeveer als 850/ vlgg. Het juiste hier aan te geven, is moeielijk. Dat a niet geheel in orde is,

1) Deze regel dan ἀπὸ κοινοῦ te nemen bij den voorgaanden en den volgenden.

komt mij wegens de overeenstemming van bl in ieder geval zeer waarschijnlijk voor.

860/898 a: *van der stupen*, b: *vant ter stupen*, JM.: *van den stupen;* „stupe" beteekent (zie Kil.) „slag [1]) en is vrouw. enk.; waarom dus het meerv. genomen? Blijkbaar toch is met den door L. toegebrachten slag een bijlslag bedoeld (815-9/), lees dus in I: *van der stupe(n)*, en in den volgenden regel: *daer hi* enz. Dat er werkelijk *van der s.* gestaan heeft, blijkt ook uit de onzinnige lezing van b, die alleen daaruit, door eene zeer begrijpelijke fout bij verkeerd lezen (of hooren?) te verklaren is (p laet /898 uit.); lees dus ook in II als in I: *van der stupe(n)*.

901/926 l 377:

Lanfreidum Brunum *decoriasse* putat.

Ofschoon *versleghen* van a op zich zelf niet ongerijmd is, wordt door deze vertaling het vermoeden aan een ander Mnl. woord opgewekt: *gevleghen*, ppp. van het ww. *vlaen* = villen, is het eigenaardige woord, waarvan *decoriasse* de vertaling is [2]). En deze, door l reeds vrij zekere conjectuur wordt door andere omstandigheden eene onbetwijfelbare emendatie: vooreerst zinspeelt 926/948 bepaaldelijk op het *villen* van den beer, ten tweede is de corruptie van *ghevleghen* in *v'sleghen* graphisch zeer goed verklaarbaar, en ten derde is de verandering van *vlaen* in *verslaen* ook uit een taalkundig oogpunt zeer begrijpelijk: *vlaen*, dat in 1250 nog zeer bekend was, verouderde in en na de 14e eeuw, zooals uit verscheiden plaatsen, door Verdam [3]) uit den Seghelijn [4]) aangehaald, blijkt, waar telkens *vlaen* in het hs. veranderd is in *slaen* of *verslaen*, terwijl het incunabel *villen* heeft. Of II in zijn hs. van a *ghevleghen*

---

1) M. verklaart: „sw. stäupen" en verwijst naar eene aanteekening, die het niet duidelijker maakt.
2) Men moet dan 900-1/ als prothusteron opvatten.
3) Taalk. Bijdr. I 268—70.
4) Volgens Franck, AfdA. 5.83 op zijn laatst uit de eerste helft der 14e eeuw.

vond, is moeilijk uit te maken, daar de geheele overeenkomstige plaats sterk veranderd is, waartoe wellicht ook *ghevleghen* mede aanleiding gaf; /926: „van hope, dat die beer waer doot" doet zeker meer aan de lezing van a, dan aan de door mij voorgestelde denken [1]), maar dat bewijst nog niet volstrekt tegen mijne conjectuur: ook *q* kan evenals a, reeds *versleghen* gehad hebben. Hoewel dus *versleghen* op zich zelf goed is, en hoewel het natuurlijk *mogelijk* blijft, dat l een oud, maar bedorven hs. met de eigenaardiger, maar *on*oorspronkelijke lezing *ghevleghen* voor zich had, blijf ik, alles bij elkaar genomen, bij mijne lezing.

915/ Men zou, nog nader bij a blijvende dan J., kunnen lezen: *lach nu*, wat graphisch beter te verklaren is. l 385 heeft: *gestabat—gestat.*

946/972 JM.: *oren*, tegen a in, dat *hore*, dus enk., heeft. 745/, 854/ en l 320 en 397 (= 946/) spreken alle van één oor (l steeds van *laeva*). Dat II er altijd *oren* van maakt is geene reden om dit in I te doen. Men leze dus in I: *ore.*

957/983. Men leze in I: *overtale*, overeenkomstig b en l 403: *probra*, wat ook metrisch beter is; dat II *tale* in *overtale* zou hebben veranderd is ook a priori, naar analogie van *overdaet* × *ondaet* (469/499, 1332/1350) niet waarschijnlijk.

958-60/984-5 l 404-5:

Et redit in fluvium velox et tranat eundem
Et venit ad ripam ulterioris aquae

stemt met I en met II beide overeen: *velox* = *te hant* en *ripam* = *sant* van I, maar het laatste deel is overigens meer = *swam an dat ander lant.* Wat heeft er oorspronkelijk in I gestaan? Een oude uitdrukking als *sant* = „oever" kan natuurlijk niet later in het hs. ingevoegd, wel

1) *vlaen* komt noch in I, noch in II voor, *villen* in II eenige malen; dit had er dus voor in de plaats gesteld kunnen worden.

omgekeerd er uit verwijderd zijn. Men zou bijv. in I kunnen lezen: als /984—5 en dan daarna 960/, aldus:

Hi swam nederwaert te dale
Mitten stroom an dat ander lant
Ende ghinc ligghen op dat sant.

Men verliest dan *liet hem driven* dat minder aan *tranat* beantwoordt dan *swam*, maar aan den anderen kant heeft men dan eigenlijk twee woorden voor „oever" na elkander (of beteekent *sant* hier eenvoudig „zand"?), en verliest bovendien *te hant* = *velox*.

963/ Lees: *over sine voete*, evenzoo 971/: *over sine hamen*, 1084/: *onder alle mine maghe*, 1133/: *voor alle saken*. Op al deze plaatsen is de lezing van a zonder genoegzame reden door JM. veranderd.

975-6/999-1000. Deze verzen zijn door den omwerker blijkbaar verkeerd gelezen (1e helft van 975/ + 2e helft van 976/). Dat het niet de *afschrijver* was, blijkt uit p „so wentelde hi dan licht een half mile." Ook b heeft (ofschoon M. dit niet opgeeft): „so w. hi licht voort twee mylen". Waarschijnlijk moet men dus in II lezen:

„So wentelde hi licht [1]) ene mile

waaruit dan aan den eenen kant de „twee mijlen" van b, aan den anderen kant de „halve mijl" van p ontstaan is. (l heeft alleen *procul*, ook over de volgorde van 975-6/ is er niets uit op te maken [2]).

/1008 M. geeft als lezing van b op: *genant* en verandert, dit niet begrijpende, naar p (: *vrient*) *sergant: genant* in *vrient: ghedient (?)* Het afschrift van Groebe leest evenwel *gevant*. Is dit als verl. deelw. van *vanden* in den zin van: met straf bezoeken (Hd. heimsuchen), zooals het in het Osa. voorkomt, hier onmogelijk? Oudem., Bijdr. en

1) In de bet. „bijna, ongeveer".

2) Men wachte zich, *dreef* 976/ in den eigenlijken, Nnl. zin op te vatten, zooals JM. in hunne gloss. schijnen te doen; B. is op 't land, niet meer in 't water, zie 960/; *dus driven* is = zich zoo aanstellen, dit doen, in welke laatste uitdrukking II het ook verandert (vgl. Franck, Aant. op Alex. blz. 479).

Hildeg., gloss. geven althans verwante beteekenissen op. Daar wordt het, naar het schijnt, alleen van God gebezigd in den bijbelschen zin eener „bezoeking". Maar de overgang tot de bet. „havenen, toetakelen" is zeer geleidelijk. Hierbij komt, dat de lezing van p: *gewont* (2 maal, eerst = /1008 en dan = /1010, waar het ook in b staat) zeer gemakkelijk, zoowel graphisch als taalkundig, te verklaren is als verbastering van *gevant.* l 414: meus *satelles* spreekt voor *sergant.*

991-2/1014 l 418: Rex, pro Reinardo *queror*, etc. is wederom meer = b, dan = a. Men zou geneigd zijn naar b in I te lezen (991/):

Ic claghe u coninc, edel here

Is het verder niet beter 989/ *daer* iplv. *dat* te lezen?

996/1018 Men leze in I: *mijn ore* (419: *aurem laevam*); zie op 946/. (Hier heeft ook a: *mine oren.*)

1007/1032 a: *twee waerven*, b: *anderwerf*, l 428: *iterato;* evenzoo 1338/1356 a: *drie waerven*, b: *derde* waerf; l 574: *vice trina;* 1370/ a: *drie waerven*, l 591: *ter*, b ontbreekt. Het dunkt mij niettegenstaande de laatste plaats, waar al overeenstemmen, toch niet al te gewaagd, op de eerste twee a naar bl te veranderen en dus in I te lezen: *anderwaerf* en *derdewaerf.*

1023/1047 JM. veranderen de lezing van a vrij willekeurig, en m. i. zonder voldoenden grond. Waarom kan het R.'s magen niet tot schande strekken, dat R. wegens dergelijke schanddaden gedaagd werd, of ook dat eene driedubbele indaging *noodig* was, waardoor R. den schijn van vrees, van verzet of van voortvluchtigheid op zich laadde, en een vonnis bij verstek hem te wachten stond? Mij dunkt, dit is niet zoo onverklaarbaar, en ik word in deze opvatting versterkt door Geyder's noot op vs. 1024 zijner vertaling, die het evenzoo uitlegt (nl. dat R.'s indaging wegens dergelijke daden R.'s verwanten tot oneer was). Het schijnt mij althans gewaagd, I tegen het

getuigenis in van a en b (*drie waerven* × *derde warf*) (l verkort en bewijst dus noch voor, noch tegen) te emendeeren, hoewel ik moet erkennen dat 1070/ en Ren. 10452 door J. aangehaald, voor zijne (of althans eene dergelijke) verbetering schijnen te pleiten. In II leest M. met b: *derde warf*; hij neemt dus aan, dat *q* in elk geval dezelfde lezing had als a, niet de door hem in I verkozene. 1338/1356 komt woordelijk overeen met onze plaats, waar, ik erken het, de woorden beter passen in den mond van R.'s neef, Grimbert, die natuurlijk op rechtvaardige rechtspleging voor zijnen oom aandringt, dan hier in den mond van den opvliegenden, niet altijd zoo strikt rechtvaardigen Nobel, die in II ook laat volgen: „ende over hem rechten *mit onghenaden*". Een en ander bijeengenomen, dunkt het mij echter toch raadzamer, ook hier naar b, met dezelfde verandering als in 1007/, 1338/, 1370/, te lezen: *derde waerf*, dan met J. de lezing van a(b) geheel te verwerpen voor eene niet genoegzaam gesteunde gissing.

1033/ Hoewel JM.'s *wattan* zeer goed en in overeenstemming met b is, ware de lezing van a *nochtan* op zich zelve wel te verdedigen, mits men het bij den volgenden regel trekke.

1042/ Lees met J.: *mi* ipvl. aM.: *nu*. Vgl. l 443: bonum det Deus inde *mihi*.

1061-4/1085-8 In b staat naar Groebe's afschrift:

Eñ maecte hem selver goede moet
Dan hem dat hert van bynnen was
So lang liep hi den draff
Den wech en was hē niet een caff

M. heeft den 2en regel weggelaten [1]). Mijns inziens heeft echter de 4e regel meer van eene interpolatie dan de 2e, en 1063/: „*bet* dan hem te moede was", l 457: „quae non *intima cordis* habent", p: „*beteren* moet

1) En vermeldt dezen regel ook onder de varr. niet, zooals meermalen.

dan hem zijn herte tughede" en r 952: „*beteren* môt" bewijzen dan ook zonneklaar, dat men, met verandering van den 3en regel, moet lezen:

Ende maecte hem selve(r?) *beteren* moet,
Dan hem dat hert(e?) binnen was.
So langhe liep hi *sinen pas*
Dat hi quam enz.

De afschrijver heeft dan *sinen pas* in *den draff* veranderd en er toen den rijmregel: „den wech" enz. ingelascht.

1066/1090 a: „*in* sijn huus", b: „*voor* sijn huus", l 459: „*ante* portam" lees dus ook in I „*voor* s. h." Of bestaat hier hetzelfde verschil tusschen I en II, als bij Brune's bezoek (zie Hfdst. III)? 1358/1378, bij Grimbert's bezoek, hebben I en II beide *in* en l 585 ook: „*in* fovea".

1075-8/1099-1102 M. en Verdam (Reinaerdiana blz. 14) werpen van de 3 rijmende regels den eersten uit. Is dit gerechtvaardigd? Juist dezen regel lezen wij in a, in l (467: „sum tibi nempe favens"), in b, en in p („ic gan u waerlike wel alles gheluckes"): de interpolatie zou dus al *zeer* oud moeten geweest zijn. Maar waarop steunt dan de critiek? De regel is op zich zelf zeer goed. Neen, wanneer men geen 3 rijmende regels wil aannemen, zoeke men de corruptie eer in 1078/ dan in 1074a/, en de oorzaak der corruptie juist in de gelijke rijmen *wale: tale*, *wel: fel*. l 471: „*apparens* istud fiet" komt ook meer met /1103 „dit sel wel *schinen*" dan met 1078/ overeen. Ik zou dus willen lezen:

„Bi gode *des* (j)an ic u wale!
Wat *coste* Reinaerde scone tale?
Al seghet sine tonghe *wel*,
Sine herte die es binnen fel.
Dit wert ghetoghet *ende anscine*,
Eer tende wert ghelesen die line.
Reinaert sprac: neve enz.

Hieruit is de lezing van a zeer goed af te leiden: eerst *wale* iplv. *wel*, vervolgens na den regel op *fel* een

5e op *wel* ingelascht, daarna het verdere verknoeid zoodat men *tende* overhield, dat nu in 1080/ met het onbeduidende en onwelluidende *ende met desen* werd aangevuld. Men raakt dus dezen leelijken regel te gelijk kwijt. Ook b's lezing is hierdoor verklaard: *ghetoghet* en *de line* enz. was hem onbekend, en vandaar zijne verandering.

In plaats van *dat* te lezen: *des*, behoeft met het oog op 10/ en 3146/ wel geene rechtvaardiging; l schijnt dezen regel te hebben opgevat als alleenstaand = ik ben u zeer genegen („sum tibi nempe favens") en las dus wellicht in zijn hs. „*want ic (j)an* u wale" of iets dgl., terwijl wij natuurlijk in I *des* op den voorafgaanden regel laten slaan /1074. In den volgenden regel lezen JM. *cost* iplv. *coste* van a, niettegenstaande ook hier b met a overeenstemt; l 468 heeft ook het praesens, maar de geheele passage is daar in het praesens historicum verhaald: voldoende grond tot verandering is er dus, mijns bedunkens, niet (want afwisseling van praesens en imperfectum is in R. I zeer gewoon.) (De lezing van l: *nil nocet* komt merkwaardig overeen met p: *wat schaet;* heeft er vroeger ook in I en II iets dergelijks gestaan?)

Dit alles is natuurlijk gebouwd op de onderstelling, dat 3 gelijke rijmen in I niet voorkwamen. Zij komen anders in a viermaal voor (1075/, 1083/, 1157/, 1855/) en bij Willem's neiging om denzelfden rijmklank te vermenigvuldigen en met het oog op de door Jonckbloet, Mnl. Versb. blz. 170, bijgebrachte voorbeelden, zouden zij in R. I wellicht niet zoo onverklaarbaar zijn. Dat b ze niet heeft, bewijst nog niets, daar de omwerker *alle* dergelijke rijmherhalingen vermeed.

1083-4/1107-8 M. en Verdam werpen weder den eersten regel uit. Zeker is *sonder saghe* een onwaardige stoplap; vergelijkt men echter b en l 474:

mecum pernocta, maneque primo
Ad regis pariter ibimus ambo domos.

dan blijkt dat *te hovewaert* dat in b, in l en ook in den volgens M. en V. geinterpoleerden regel van a voorkomt, niet onecht kan zijn. Verder is er in I blijkbaar sprake geweest van *onder ons beiden* of iets derg., evenals in b en l, die, behalve in de volgorde, wederom veel beter overeenstemmen dan a en l. p heeft „wi willen tavont meer te samen bliven. Ic wil u gruetelic (?) doen ende morghen mitten daghe so willen wi tsamen te hovewaert lieve neve wilt doch aldus doen." Vergelijkt men verder /1121, /1205, /1473 dan zou men tot eene lezing als de volgende kunnen komen:

Reinaert sprac: neve, ic wille, dat ghi
Tavont (of: *Tot morghen*?) herberghe hebt met mi,
Wine moghen ta(vont?) meer niet sceiden
Ende morghen willewi *onder ons beiden*
Te hovewaert gaen metten daghe.
In hebbe enz. [1])

De afschrijver liet dan 1 regel uit, schreef de eerste helft van den 4[en] en de laatste helft van den 5[en] regel samen als één regel, en broddelde er toen een regel met den stoplap *sonder saghe* bij. Misschien heeft er in I gestaan: *tameer*, wat dan in p *tavont meer*, in b *mer tavont* werd.

1157-8/1181-2 Weder een „drierijm" in I. Hier beteekent de derde, door M. uitgeworpen regel werkelijk niets en daar l 496 verkort (alleen: „jam properant ambo") en dus niets bewijst, zal men het hier wel met M. eens zijn.

1165/1189 l 498: „praeterita *nocte*" stemt overeen met

1) Of:

Ende morghen *willewi met ons beiden*
..... *gaen, ende onversceiden*
Tes coninx hove metten daghe.

onv. = pariter, *tes c. h.* = ad regis domos; *met* o. b. verklaart dan nog beter de fout, doordat de afschrijver van het eerste op het tweede *met* oversprong en verder zich redde.

b: „opten anderen *nacht* te voren" tegenover a: des ander *daghes* daer te voren", lees dus in I:

Des ander *nachts* daer te voren,

althans zoo dit de gewone Mnl. uitdrukking is, wat ik niet weet. Verdam, Mnl. Wdb. i. v. *ander* geeft wel *ander(s) dages*, maar niet *a. n.* op.

1192/1215 a: *besteecse,* b: *bestaetse* [1]), p: *bestoecse,* l 508: *attemptare.* M. heeft in de Anm. hieruit reeds de ware lezing voor I: *bestoocse* afgeleid, volgens Kil. een Flandricisme voor „bestormen"; uit dit *bestoecse* kon zoowel de lezing van a, als die van b zeer gemakkelijk ontstaan. M. verzuimt echter ook in II aldus te veranderen: men leze ook daar natuurlijk: *bestoocse* evenals in p.

1206/1230 Is *buten* uit I in II te vroeg (in /1230 iplv. in /1231) geschreven en het verdere hierom veranderd? l laat 1206-23/ weg, gelijk in het algemeen dit avontuur van Tibeert in l aanmerkelijk verkort wordt.

1265/ Deze plaats is alom bekend. Maar is ze ook iedereen duidelijk? Men behoeft nog niet zeer naïef te zijn, om niet te vatten, hoe de twee vergelijkingen (de „burse" en de „beiaert") met elkander in verband kunnen gebracht worden op de wijze zooals dat hier geschiedt, nl. dat men *met* de „burse" den „ beiaert" slaat. Moet men hier eenvoudig denken, dat, zooals zoo vaak bij dergelijke obscoene vergelijkingen, de beeldspraak eigenlijk te weelderig is en men zich minder bekommert over de al- of niet-gepastheid en allerminst over het verband tusschen de verschillende beelden? [2]) Of zou men bijv. door de punt achter 1265/ ipvl. achter 1266/ te plaatsen de zaak duidelijker maken? Zeer gewoon zou de woordvoeging, voor R. I althans, niet zijn.

1278/1300 De verschillende lezingen zijn zeer natuurlijk door het al of niet plaatsen der streepjes boven de *a*'s

1) Volgens Groebe's afschrift: *bestaets.*
2) Zie G. Kalff, Het lied in de Middeleeuwen. blz. 306—7.

ontstaan. Ofschoon ons Nnl. *ingewanden* (reeds bij Kil.) een Mnl. *ghewande* onderstellen doet, schijnt dit nergens voor te komen; men zal dus voorloopig wel het voorzichtigst doen met te lezen, zooals M. Anm. en Errata doet: *ghewade: scade.* Maar er is meer; l 539 heeft:

Damnum nempe *meum,* dedecus atque *suum*

a: „*mijn* scade ende *mijn* scande", b: „*sijn* scande ende scade", p: „een alten groten scande ende *mi* alte grote scade". Uit een en ander blijkt duidelijk, dat men in I en II moet lezen:

Dit es *sijn* scande ende *mijn* scade [1])

waaruit a: *mijn* — *mijn*, b: *sijn*, p: *mi* behield. Hierdoor wint de plaats een scherpen en comischen zet, geheel in den geest van het gedicht.

1295/1314 l 346—7:

Vidi multotiens *oracula* quae resonabant
Una campana, nec pudor extat *eis*

komt meer met b (*der capellen*) overeen, dan met a (immers *oracula* is hier = bedehuizen d. i. kapellen). Hoe echter dan in I gelezen moet worden, is niet gemakkelijk uit te maken.

1327/ a: *hine riep,* M.: *riepe*, maar kan er in dergelijke zinnen geen indicativus staan? Onder de door Van Helten, Tijdschr. II 289, opgesomde gevallen zijn er althans verscheidene, die den indic. vertoonen. De vraag is maar of men dit den afschrijvers moet wijten en dus bij den dichter van c. 1250 den conj. herstellen.

1331/ a: *ter redenen,* door JM., blijkbaar om de maat, veranderd in *te reden.* Maar is dit noodig? Immers

Hoe mén Reináert ter rédenen bróchte

gaat volgens M. blz. 429 a α, zeer wel. J. verklaart „tot redelijkheid brengen" (zeker ook denkende aan het Hd. „zur rede stellen") en heeft wellicht ook hierom *rede* boven *redene* verkozen. Worden echter *rede* en *redene*

1) Of natuurlijk omgekeerd: „mijn scade ende sijn scande", als 't rijm *ghewande* blijft.

in het Mnl. altijd uit elkaar gehouden? En is de beteekenis hier niet meer: „ter *verantwoording, rekenschap* doen komen"?

1333/1351 a: „doe *sprac* Grimbeert die das", b: „doe *spranc voort* G.", en twee regels lager „*sprac hi*" ingevoegd, p: „doe *sprac* voert — ende *sprac*", h: „doen *vorderde* hem ende *seide*", r 1254: „*sprak vort*". pr schijnen de lezing van a te steunen tegenover die van b [1]), maar *vorderde* van h is toch eer uit *spranc* ontstaan en het dubbele *sprac* van p is toch ook stellig niet goed. Vergelijkt men nu verder l 572: „*consurgit* ad illos — *ait*" en eindelijk 177-8/ (die geheel gelijkluidend zijn met onze plaats, ja er blijkbaar het voorbeeld van waren), waar we ook lezen: Doe *spranc up* G. d. d. enz., en 109/, 315/, dan zullen we, geloof ik, niet aarzelen in I te lezen als in II:

Doe *spranc voort* Grimbaert die das

Het *sprac hi* van /1353 is in I overtollig, maar zou met *ait* van l kunnen overeenkomen. II schijnt het, blijkens ph, werkelijk gehad te hebben.

1367/ a volgens M.: *treect*, maar dit is zeker een drukfout, althans geen der andere uitgaven vermelden er in tekst of varianten iets van (alleen Gr.: *trêct*, maar dit bewijst niets).

/1445 Lees om de maat en overeenkomstig r 1349 (p verkort):

Wanneert *immer* wesen soude

1416-9/1460-3 l 616-7:

Sique bonum facias natis, si venero sospes
Grates condignas reddere promptus ero

staat weer veel nader bij b dan bij a. En inderdaad, ofschoon het ons vreemd voorkomt, dat Reinaert Hermeline onder voorspiegeling van beloonigen moet aansporen, op hun beider kinderen te passen, is toch de lezing van b te verkiezen. Immers wat beteekent die van a? 1416-8/

1) Zoodat b dan *sprac* als *sprac* gelezen en *voort* om het metrum ingevoegd zou hebben.

zijn onbeduidend en staan ook in geen verband met het voorafgaande over de kinderen: het zou dan alleen eene vertroosting van vrouw en kinderen zijn; „nu ga ik wel heen, maar ik zal wel zorgen, indien ik kan, spoedig weg te komen". In elk geval komt dan de heilbede voor Gr. 1419/ vrijwel uit de lucht vallen, zonder eenigen zin dan een bedankje aan G. voor zijne beleefde waarschuwing. Alles wel beschouwd, lees ik toch liever in I evenals b:

Ende doedi minen kinderen goet,
Ende gans mi God, dat ic ontga,
Ic salt mi nemen herde na,
Dat ict u sal weder lonen.

1428-9/1472-3 l 620-1:

Aggrediuntur iter Grimbertus, patruus eius.
A Malepertuso *non procul exierant,*
Cum Reinardus ait:

is wederom meer = b, dan = a; wat er evenwel in I gestaan heeft, zou ik niet durven beslissen; op zich zelf zijn 1428—9/ zeer goed, schilderachtiger dan de lezing van b (en 3954 schijnt naar a, niet naar b gevolgd te zijn). Dit is dus een der plaatsen, waar wellicht *z*, niet a is afgeweken van *y*.

/1477-9 staan niet in a, wel in l 624-5:

Jamque mori vereor, contritio magna movet me
De culpae factis, praeteritisque malis

Men leze dus in I, met uitwerping van 1434/, welke stoplap na de weglating der 3 regels door den afschrijver voor het rijm ingevoegd werd:

Grimbeert *siet* (?) [1] wel soete neve
Van sorghen suchtic [2] ende beve
Ende in vrese ga van der doot
Mine berouwenesse es so groot
Van sonden, die ic heb mesdaen
Lieve neve, ic wille gaen, enz.

1) Overeenkomstig l 622: en *aspice,* dulcis amice (?)
2) l 623: *sudo tremoque;* moet men lezen: *swetic?* maar was *sweten* in I niet onpersoonlijk?

1437-8/1483-4 In I behoude men de lezing van a en vatte *sijn vergaen* op als werkwoord: „hoe mijne zaken vergaan *zullen* zijn (conj. perf. = conj. fut. exact., l 626: si confessus *fuero*). In II zal men wel met M. naar p: *mesdaet: vergaet* moeten lezen, hoewel *misdaen* dat. pl. fem. in II misschien niet onmogelijk ware.

1459/ Lees met a: *alle diere;* dat b *allen dieren* heeft, bewijst natuurlijk niets.

1465/ Men leze natuurlijk met J. iplv. *net: strec.*

1469/1511 Hetzij men moet lezen: *hem haer los* of *se hem los* [1]) (of wellicht *makedics hem los* gen. sg. neut.: „beroofde ik hem *er van*"?), in ieder geval is het raadzaam in I *hem* uit b in te voegen.

1476-80/1518-22 Verdam, Rein. 16 heeft I reeds geëmendeerd naar l 646—7; dat hij 1478/ wil lezen *u* iplv. *di* van het hs. en van 1476/ is zeker eene schrijf- of drukfout; men behoude: „dan ic *di* soude" enz. [2])

1525/1563 M. voegt te recht uit b in I: *sat* in, maar verzuimt er bij op te merken, dat l 704:

sic parte reverti
Non valet ille *satur*, qua venit esuriens

dit ten overvloede bewijst.

1532/1570 l 711:

Pinguior hoc illa non regione fuit

bewijst duidelijk dat men in I en II moet lezen *alrevetste* iplv. *alrebeste* en *een dat beste;* ook p heeft: „enen *vetten* capoen" d daarentegen: „een dat *beste*". Inwendige gronden echter brengen mij er toe, abd naar lp te verbeteren. Want het is werkelijk eene verbetering: men krijgt het in R.'s gulzigen mond eigenaardige woord iplv. het algemeene *beste. Mogelijk* is ook hier natuurlijk, dat l een wel onoorspronkelijke, maar toch passender lezing voor zich had, of zelf verbeterde, terwijl I oorspronkelijk *beste*

1) Vgl. 2680/.
2) Wel wisselt *du* en *ghi* ook in I (bijv. *u* tegen Grimbert 1391/, 1404/, 1448/), maar hier is geen reden om van het hs. af te wijken.

had, maar de overeenstemming van p met l maakt het zeer onwaarschijnlijk. Het is trouwens eene van die fouten, welke voor het gezicht en het gehoor even gemakkelijk te begaan zijn: geschreven en gesproken verschillen *vetste* en *beste* al zeer weinig.

1534/ Naar l 708-10:

Presbyter hic habuit *dilectum* nempe caponem
Quem placido fecit pectore ferre nolam
Assuetum manibus *cunctorum sumere pastum*

zou men in I meer verwachten en dus eene lacune in a vermoeden, maar wellicht is dit eene uitbreiding van l; geene andere bewerking heeft althans hiervan iets. l wijkt in 't geheel bij R.'s biecht sterk af van de volgorde der feiten in a, en staat ook daarin alleen [1]).
delijke uitdrukking is?

1544-68/1580-98 l komt soms meer met a, soms met b, die nogal van elkander afwijken, overeen. l 712-7 is meer = 1535-43/ dan = /1572-9, (718-9 = 1565-7/?), 720-1 meer = /1589-90 dan = a, 722 = 1558-9/ (niet in b), 723 = 1555-6/1591-2, 724-5 = 1562-5/1596-8, 726 = 1566-7. De volgorde in l verschilt dus van a en van b beide; op zich zelf is het verhaal van l wel het geregeldste, hoewel het minst uitvoerige. In II wordt het tafelmes driemaal (1544/, 1551/, 1565/) vermeld, in b éénmaal, evenals in l. De eerste vermelding in a is mij niet geheel duidelijk: *steekt* de „pape" de tafel *met zijn mes*, of *stoot* (naar de Mnl. beteekenis van „steken") hij haar *met zijn voet* „sodat si vlooch verre boven mi harde hooch"? Zulk eene vliegende tafel dunkt mij toch wel wat zonderling, ofschoon wellicht de Middeleeuwsche tafels veel kleiner waren dan de onze [2]) en dus gemakkelijker dergelijke luchtsprongen deden. b vermeldt het mes slechts eens (/1581 waar de „pape" het R.,

1) Zie hierboven blz. 6.
2) l 714 spreekt van: „ad mensae tripodas".

niet I. achternawerpt), en laat hem daarna de tafel, maar niet met het mes, *omstooten* „dat si vlooch". Dit is begrijpelijker; en a laat desnoods deze opvatting ook toe, ofschoon zij in het verband niet waarschijnlijk is. l 718 heeft alleen „cultellum sumit" (maar 714 ook „ad mensam movit [1]). d komt in den tekst met b overeen, en de juist dit voorval afbeeldende houtsnede (Hor. Belg. XII), die naar Middeleeuwsche gewoonte verschillende oogenblikken te gelijk voorstelt, vertoont wel eene vrij zware, op schragen staande tafel, maar van „vlieghen herde hooch" is niets te zien; evenwel, eene houtsnede van 1487 geeft natuurlijk de voorstelling van *dien* tijd, niet van c. 1250. r 1483 heeft alleen: „umme tôch" en spreekt van geen mes. Hoe het zij, ofschoon ik niet zou durven veranderen, komt eenige corruptie in a mij toch niet onmogelijk voor.

1560/ De lezing van a: *Hi riep ende ic* geeft eene verstaanbare lezing, ongeveer: „Terwijl hij daar zoo stond te schreeuwen, pakte ik mij weg". Verandering is dus onnoodig, hoewel JM.'s lezing natuurlijk zeer goed t verdedigen is, wanneer men de lezing van a verklaart als uit *doe riep* van 1558/ ontstaan.

1590/ a: *lietene* is zeker uit 1589/ herhaald; of echter *toochdene* van M. het juiste woord is? l 733 heeft „*hortanturque* canes," iets dergelijks zal er ook in I wel gestaan hebben.

1610/1624 a: *twe hinnen*, b: *seven h.*, l 683: *ter quater altilia* d. i. 12 (?); men leze dus in I en II: *twalef* (XIJ), waaruit èn IJ èn VIJ licht konden ontstaan [2]).

1626/ Is „wats gesciet" niet meer de gewone Mnl. uitdrukking dan „wats *u* gesciet," en is dus de lezing van J. (naar b) niet te verkiezen boven die van M. (naar ad)?

---

1) Zoo leest Knorr; het incunabel heeft eig.: *vovit*.
2) Of beteekent *ter quater*: 3 + 4 dus 7? Dan zou b gelijk hebben. Of: 3 òf 4? Duidelijk is 't niet.

1633/ bp: *stiet*, d: *stac; steken* is het echte, oud-Mnl. woord, dat, hier toevallig door d bewaard, zeker in I gestaan heeft (vgl. 1545/1583 ad: *stac*, bp: *stiet*) en dus te verkiezen is boven het jongere *stietene*, dat M. naar bp in den tekst gebracht heeft. *Steken* komt ook in II nog voor in de bet. v. „stooten", *stooten* daarentegen schijnt in I niet voor te komen. Men leze dus hier: *stackene.*

1640/ *viwergat* is door JM. als „schoorsteen" verklaard, onder verwijzing naar Mhd. *viwerstat*, maar dit bewijst voor het Mnl. nog niets: een Mnl. *viwer* = vuur is ondenkbaar. r 1575 „des hogen *vensters* gat" zou doen denken aan *vinstergat.* Of moet men lezen: *muergat*, waaruit de lezing van a graphisch zeer gereedelijk af te leiden is [1]), en dat bij Kil. voorkomt: „Muergat j. masiergat" en dit is „riscus, fenestella impervia," d. i. dus, blijkens hetgeen er op volgt, een holte in muur of haard om iets in te bergen, een soort van kastje, zooals men het in oude huizen nog wel ziet. Het zou hier dan echter moeten opgevat worden in den ruimeren zin van „*gat* in den muur". Zeer duidelijk is de voorstelling dan echter toch nog niet. I. valt blijkbaar door de valdeur of eig. het valluik, zooals wij nu zouden zeggen en d heeft dan ook: *valdoregat*, p: *dat valdoergat*, b: *dat gat.* Men kan echter zulk een gat in de zoldering om naar den zolder of de vliering te gaan, kwalijk een „muurgat" noemen.

/1660-1 Lees deze 2 regels als tusschenzin tusschen haakjes en na /1659 een komma.

1674/1688 a: XL; alle uitgaven lossen dit op: *veertich.* Men leze echter: *viertich*, dat de goede Vlaamsche vorm is (zie Franck, Mnl. Gr. § 240). b: *drie*, waarschijnlijk doordat XL als IIJ gelezen werd? l 761: *dena quater* bewijst, dat a de goede lezing heeft.

1) Volgens Gräter staat er in a: *uyuergat.*

1686/ Men leze natuurlijk met J.: *siere siele telen,* niet met GrM.: *pleghen siere sele.*

1688/ en 1691/ zeggen volkomen hetzelfde. Nu is Willem voor eene tautologie niet zeer huiverig, maar het zonderlinge impf. *ghinc* na *moet* [1]) in I, en /1710 doen toch het vermoeden rijzen, dat er in I iplv. *ende ghinc te hove* iets heeft gestaan, dat meer bij *ghenade* past (dus nog bij de biecht behoort), van ongeveer denzelfden inhoud als /1710.

1686/, 1689/, 1692/ Driemaal *nu* achter elkaar is zeker niet fraai. Het metrum zou het tweede allicht verdacht maken. Heeft er dus in 1689/ iplv. *nu* iets anders gestaan?

1703-4/1723-4 De omwerker (ook p = b) heeft de 1e helft van 1703/ verbonden met de laatste van 1704/.

1713/1733 a: *oom* — onsalich *man*, b: onsalich *oom,* p: *oem,* onsalich *man*, r: onsalich *ôm*, h: mijn *oom.* Het waarschijnlijkste is wel, dat II het oorspronkelijk had als a. De metriek verzet zich niet tegen de lezing van a, daar de eigennamen wisselend accent hebben, zie Mart. blz. 423.

1735-6/1755-6 l 789:

tu peccas me quia turbas
Me *duris verbis* quippe dolere facis.

is meer = b, dan = a. Wat er juist in I moet gelezen worden, durf ik niet uitmaken, maar *overlopende (?) woort* of iets dergelijks zal er wel gestaan hebben.

1746/1766 Noch de lezing van GrWM., noch die van J. kan mij bevredigen en wel, omdat zij naar 't mij toeschijnt, onnoodig van a afwijken. Waarom kan men niet, zoo dicht mogelijk bij a blijvende, lezen:

Doe began hem droeve ghelaten
Ende harde sere beefde Reinaert.
Dus keerden si te hovewaert.
Doe hi began den hove naken
(Daer hi waende sere misraken),

1) Ofschoon eene verkeerde consecutio temporum bij W. ook niet vreemd is.

Ende in sconinx hof was vernomen,
Dat enz.

Zoo houdt men zich het naast aan de overlevering van abp (l bewijst noch voor, noch tegen). De verandering van *doe* (zooals GrJ.) of *daer* (zooals Gräter en M. opgeven en zooals ook b heeft) in *dus* is een der gewoonste en eenvoudigste (*d'* of d^9) [1]) en de verandering van *doe* in *ende* na de 3 *doe*'s, die den afschrijver konden misleiden, ook waarlijk niet gewaagd. Zulke resumeerende nazinnen met *dus* zijn echt-Mnl. en ook Reinaerdiaansch (bijv. 1357/ en iets derg.: *nu* 497/, 1043/). Evenzoo zulke tusschenzinnen, zie bijv. 6/, 611/ en verder J.'s Inleid. XXIII. b heeft dan 1746/ verkeerd afgeschreven en toen 1747/ en 1748/ omgezet. Dat men nu vlak onder elkaar *doe*, *dus*, *doe*, *daer*, *dat* heeft, is iets waarom Willem zich niet bekreunt, en dat men bovendien in J.'s en M.'s lezing ook vindt; eer zou men aanstoot kunnen nemen aan *drie*maal *hof* onder elkander.

1777-8/1797-8 I 814-6:

Sed sunt nonnulli, qui me privare laborant
Fraude favore tuo, sic et honore meo,
Meque gravare student, odiumque mihi generare

fraude is meer = *mit logen* van b, dan = a, waar het herhaalde *nochtan* al den schijn heeft, eene dittographie te zijn. Is de constr. van *roven* c. acc. pers., gen. rei (als Nnl. „*be*rooven") ook van elders bewezen? Ik zou willen voorstellen in I te lezen:

Nochtan die sulke die hier sijn
Souden mi gherne *u(we) hulde* roven
met loghen, wildi hem gheloven.

1800-3/1820-3 I 832-3:

Quod tibi gratus eram, quod servieras tibi reddam
Grates condignas, praemia nempe feres

is weder meer = b, dan = a. Ik zou dus deze 4 regels

1) Vgl. voor het omgekeerde bijv. 1582/.

in I willen lezen naar b. [1]) De „sake in den woude" is in a ook gansch niet duidelijk. *Indien* het in orde is en werkelijk in I gestaan heeft, zoude men evengoed kunnen denken aan Reinaert's trouweloosheid jegens Cantecleer's kinderen (356/) vlgg., als, gelijk M., Anm. wil, aan zijne mishandeling van Cuwaert (136/ vlgg.). Wel is waar is bij het laatste van een werkelijken, bij het eerste slechts van eenen door R. *voorgewenden* [2]) koningsvrede sprake, zoodat Nobel eigenlijk alleen van het geval met C. kan spreken, maar aan den anderen kant zou door de zinspeling op het wegrooven der hennen, Cantecleer's plotseling in de rede vallen beter verklaard worden. Maar daar noch b, noch l iets van die „sake in den woude" weten, zal het wel corrupt zijn, of het moest eene toespeling op eene sinds vergetene, en dus ook door b en l reeds niet meer begrepene gebeurtenis zijn. Vreemd is, dat l na de boven aangehaalde regels en vóór Cantecleer's interruptie heeft:

Suspendere, reor, hac luce, tuumque probabit
Jam collum, quantum ponderat ipse culus

zijnde de vertaling van 1816-7/ (dus na C.'s woorden) en van 1928-9/, die daar trouwens ook weer vertaald worden (l 916-7). [3])

1812/1832 a: *laten anschine*, J.: *laten scinen*, M.: *laten anscinen*. Het laatste schijnt stellig verkeerd te zijn, althans Verd., Mnl. Wdb. geeft geen voorbeeld van *aenscinen* = blijken c. dat. pers.; *scinen* komt wel zoo voor (o. a. 424/, 773/, 1250/). De vraag is echter of de lezing van a wel verbetering noodig heeft; *anscine* als bijw. uitdr., tot bnw. geworden, evenals Nnl. *tevreden*, is genoeg bekend (zie Verd., Mnl. Wdb. i. v.), maar, er zijn twee bezwaren: naast de uitdrukkingen *a. doen, werden, sijn* schijnt *a. laten* (= a. doen) niet voor te komen, Verd. geeft er althans geene

1) J. maakte reeds op de betere lezing van b opmerkzaam.
2) Zoo moet men toch 361-2/ opvatten? Of is het dezelfde „vrede" als waarin R. Cuwaert te lijf wilde, dus een werkelijke?
3) l 844—5 staan noch in a, noch in b. Zijn zij uitgevallen, of is het een toevoegsel van l?

voorbeelden van, en ten tweede is het nog de vraag of men hier *laten* iplv. *ghelaten* mag zeggen. Dat men tegenwoordig in het perf. iplv. *gelaten* zegt: *laten* („ik heb hem laten gaan" als perf. van „ik laat hem gaan")[1], bewijst nog niets: vooreerst mag men ook nu in andere gevallen *ge-* niet weglaten, en bovendien gold het gebruik van den infin. iplv. het verl. deelw. in dergel. perf. ten tijde van R. I nog niet eens (vgl. 44/, 2632/, 2938/; ook behoorde *laten*, althans zoover ik weet, niet tot die ww., die zooals *bringhen* e. a. meermalen het verl. deelw. zonder *ghe-* vormden. Is het in de gegeven omstandigheden, totdat er voorbeelden van *laten* voor *ghelaten* en van *laten anschine* bekend worden, misschien ook het beste, met b te lezen: „*ghedaen* anschine"? l 840 heeft:

fides et amor famulis modo parent
Bruno, Tiberto

en helpt dus niets.

1820/1840-4 Zie Franck bij Verdam, Rein. 17. De interpunctie moet echter m. i. naar l in dier voege gewijzigd worden, dat na „wat bestaet mi dat" eene punt, en na „dede" iplv. een vraagteeken een komma gelezen worde (evenzoo in II).

1834/1858 Naar l 860-1:

Justa licet fuerit mea causa nimisve nocens sim
Sive gravare velis sive levare, potes.

zou men in I meer verwachten dan in a staat: eene tegenstelling met *hoe goet*, evenals „gravare-levare" beantwoordt aan „vromen-scaden". Kan er ook *hoe swaer* gestaan hebben? Ik zou dan willen lezen:

Hoe goet, *hoe swaer* mine sake si.

Hieruit laten zich de lezing van a: *hoe groet*, van II (p): *hoe goet, hoe claer* en van b: *hoe groot, hoe goet*[2]) verklaren, het laatste door middel eener schrijffout, als in a werkelijk staat (*groet* voor *goet*). l keert de volgorde

1) Zie o. a. Cosijn, Spraakk. § 430 en V. Helten, Korte spraakk. § 264.
2) M. verzuimt te vermelden, dat hij in II naar p leest.

om: 855-9 = 1836-41/, 860-1 = 1834-5/ en vertaalt verder ook tamelijk vrij.

1840/1864 Is *sterc* van bd niet, als tegenstelling van *cranc*, ook voor I te verkiezen boven *groot* van a? *groot* zou dan uit 1841/ dubbel geschreven zijn.

1845-60/1869-85 Ik doe alleen opmerken dat l in sommige opzichten meer met b dan met a overeenstemt. De volgende dieren komen alleen in b en l, niet in a voor.

die hase — lepus,
die gans — anser,
Lampreel — cuniculus,
Boudwijn die esel — asellus iners,
Borreel die stier — taurus,
dat hermel — martarus,
die wesel — mustela.

Daarentegen komt de naam der ooi *Hawigis* overeen met a: *Hawi*, niet met b: *Olewi*. Veranderen zou ik hier niet durven, omdat de lezing van bl veel van eene latere uitbreiding heeft; genoeg om te doen zien, dat ook hier, ofschoon toch blijkbaar elke bewerker zijner fantasie haren loop heeft gelaten, b en l weer op vele punten overeenstemmen.

1851-2/1875-6 a is beter dan b, immers Isingrijn, niet Tibert, is Brune's „gheselle" en *die snelle* is voor den eerste een zeer ongewoon epitheton. Men zou desnoods de regels, zooals ze in a staan, kunnen omzetten om „sijn" nog duidelijker op Brune te doen slaan (zooals het in a staat, *kan* men het ook als op T. slaande, opvatten), maar noodig is dit niet. l noemt den wolf, zonderling genoeg, in het geheel niet. Of moet men 871 iplv. *lepus* soms *lupus* lezen??

1878/ Men leze natuurlijk met a[1]): *wijsden*, niet *wijsten*, zooals M. op GrW.'s voetspoor, en door J.'s *wijstsi* verleid, leest.

1) M. geeft dit wederom niet op.

1897/1929 l 897: „et hinc possit forte venire malum" is wel niet geheel = a, noch = b, maar tot verandering zie ik toch geene reden.

1900/1932 a en l leggen dit Nobel in den mond, b Tibeert. JM. verkiezen het eerste, W. het tweede en, ware het niet, dat a = l is, ik zou ook zoo willen lezen. Is het toch wel zoo „blijkbaar" als J. meent, dat deze woorden den koning in den mond gelegd worden? Mij dunkt, na 1891—9/ passen zij vrij slecht in N.'s mond, terwijl zij met Tibeert's wraakzuchtig en volijverig optreden in 1915/1947 juist zeer goed in overeenstemming zijn. Nu echter l a gelijk schijnt te geven, is de ware lezing in I mij twijfelachtig. Waarschijnlijk hangen de verschillende lezingen samen met eene verschillende opvatting van de geheele plaats en van Nobel's karakter. Zie beneden Hoofdst. III.

1901/1933 Men zal wel in I moeten lezen als in b, dus ook voor Isingrijn *her* plaatsen; waarom toch minder beleefd te zijn jegens I., dan jegens B.?

1902/1934 l 902: „frutex multus quoque sepis ubique" = b, niet = a. De lezing van a is ook op zich zelve verwerpelijk: wat wil men zeggen met: „Reinaerde es cont menich tuun"? Vermoedelijk zou het dan in eenig verband moeten staan met het volgende „ontsprinct hi", dus dat R. over menige omheining kan ontvluchten! Neen, dan is immers de andere lezing, volgens welke „menich haghe ende menich tuun" de gelegenheid bieden om R. aan op te hangen („qua suspendatur" laat l op de bovenaangehaalde woorden volgen) verre te verkiezen. Men leze dus in I naar b:

Hier es menich haghe ende tuun.

1915-8/1947-50 l 908:

Tibertus notat et dicit „lupe, jure dolens es",

komt, wat *notat* betreft, meer met *wert gheware* van b overeen, maar de laatste helft is weer = *u es verseert u herte* van a. Moet men wellicht in I lezen:

Des wart gheware here Tibeert

(ook p leest „en T. wert d. g."), waaruit de lezing van b, bij de neiging om alles door een *so dat* enz. te verbinden (zie Hfdst. III), licht te verklaren zou zijn.

Wat beteekent *ghedochte* in /1949 ? Moet men na *Isegrijn* een punt, en na *ghedochte* een komma lezen, en het dus bij den volgenden regel trekken, of moet men misschien lezen : *verdochte,* d. w. z. „alsof het u speet", of nog beter „alsof gij medelijden er mede (of „met hem") hadt." p heeft : „ghi sijt vervaert. *Ist u tonwille.* En ghedenckes u niet enz.", wat zeer goed met de door mij gewenschte beteekenis overeenkomt. Minder goed past dit „medelijden" evenwel bij „ghi sijt in vare [1])", welke twee aandoeningen hier kwalijk samengaan. Over *verdinken* op eene andere plaats in R. II en elders zie De Vries, Tijdschr. II 158.

1924/1956 Lees in I met J. en M. Einl. 41 : *niet noch* overeenkomstig I 913 :

Suspendendus *adhuc non* foret ille malus

b heeft het niet begrepen, of is althans onduidelijk, p weer beter [2]).

1925-6/1957-8 I 915 :

O Tiberte loquax, scis modo multa loqui

komt noch met a, noch met b geheel overeen.

1933-47/1965-78 I 918-27 wijkt in de volgorde geheel af van a en b, die onderling vrij wel overeenstemmen, behalve dat 1937—40/ in II na de woorden over Tibert komen (/1970—4). Op zich zelf beschouwd is de volgorde van a, zooals dikwijls, de slechtste (eerst over T., dan tegen B. en I., dan weder over T.) en zijn die

1) Dit is trouwens hier op zich zelf ook ongepast. I is niet bang, maar gevoelt medelijden. Dat het echter niet van den afschrijver, maar van den omwerker is, bewijst p.

2) Onder het bewerken kreeg ik de emendaties van A. Beets (Tijdschr. III 221) te zien, waarmede ik geheel instem. Ik waag het echter niet ook I te veranderen, omdat *onverdaen* op zich zelf goed is en ook door het rijm gesteund wordt. Dit is dus een der gevallen, waarin bl samen zijn afgeweken (dus op den weg *y–z*). Het eenige bezwaar tegen Beets' lezing is, dat men nu in II ook weder *noch–niet* heeft, wat uit I juist is verwijderd.

van b en l veel beter (in b eerst over T. ten einde, dan tegen B. en I., in l omgekeerd) en in verband daarmede vindt men dan ook in a herhalingen of althans dezelfde woorden (1932/ = 1943/, 1937/ = 1945/). Welke der drie heeft nu het oorspronkelijke bewaard? Men zou geneigd zijn, a naar bl te verbeteren, indien l de volgorde nooit veranderde en indien I zeer afkeerig was van herhalingen van woorden en rijmen; nu geen van beide echter het geval is (zie voor het eerste, Inl. blz. 6 en voor het laatste Hfdst. III), aarzel ik eene poging te doen tot herstel der juiste volgorde. Men zou, wilde men a veranderen, ongeveer kunnen omzetten: 1931/(?), 1937-40/, 1932-6/, 1941-4/ en deze laatste 4 regels zooals Franck ze leest (Verd., Rein. 17), of anders wellicht

Doet Tiber*de* mede *lopen* (= l 923: *cursitet*)
Hi *can* wel clemmen, hi *sal cnopen*
An dat hout ghereet die line
Ende updraghen sonder uwe pine

vgl. 1955/, 2027/. Men zou dan echter blijven zitten met 1931/, dat zonder rijmwoord bleef, terwijl er later een te veel zoude komen. Hoe het zij, ik durf er niet aan tornen, ofschoon stellig een der drie redacties is afgeweken van het oorspronkelijke.

1938/ M.'s lezing *niet* iplv. *nu* is nogal in strijd met het in zijne Anm. op 1909/ opgemerkte, dat bij zulke vragen het enkele *ne* voldoende is. Is *nu* van het hs. hier zoo onmogelijk (al heeft het hier den schijn van uit 1937/ dubbel te zijn geschreven)?

1957/ *dine* van a *behoeft* niet verkeerd te zijn. De zwakke neutra *herte, oghe, ore* worden dikwijls als fem. beschouwd en gebruikt, zie Franck, Mnl. Gr. § 195.

1964/ Zou aan l 938 „quos non Reinardus amavit" niet beter beantwoorden:

Die Reinaert hadde harde leet

dan M's lezing, die eigenlijk juist het tegenovergestelde van l zegt. [1])

1974-6/1983-6 Naar l 941-2:

Commendat, teneant hunc nec abire sinant
Praecipue tamen uxori praeceperat Hircae etc.

zou men 1983-4 tusschen 1974/ en 1975/ willen inlasschen en in I lezen:

Dat si Reinaerde hielden vaste
Ende datsi hem traden also na
Dat hi hem emmer niet ontga [2])
Maer sonderlinghe sinen wive [3])
Vrouwe (of *Ver*) *Hersinden hiet hi* bi haren live enz.

2005/2004 Men zou geneigd zijn, in I naar b te lezen:

Ic *en mach* (of: *darf* [4]) *maer* sterven ene waerf

iplv. het vrij zinlooze: „ic *dar* wel st. *ene waerf*"; immers wat beteekent: ik durf wel *eens* sterven? Intusschen schijnt l 957: „non *timeo* mortem" de lezing van a te ondersteunen. Het is echter mogelijk, dat *darf* van I door Baldwinus als *dar* gelezen is, dat hij toen het ongepaste *ene waerf* niet vertaalde, en daardoor eene op zich zelf zeer gepaste lezing verkreeg; want juist de verbinding van *dar* en *ene waerf* maakt a zoo ongerijmd.

Waarom M. in II naar p leest:

Ic en mach *doch niet dan* eens sterven

iplv. naar b:

Doch ic en mach mer eens sterven

dat op zich zelf zeer goed is, weet ik niet; mij dunkt, wij kunnen veilig de lezing van b herstellen.

2007/2006 Lees in I: *sorghen* iplv. *sonden* naar l 956 [5]):

---

1) De Latijnsche vertaling der door M. in de varr aangehaalde plaatsen, op welke men de door M. gekozen Mnl. uitdrukking leest, luidt ook anders (l 196, 1410, 1507).

2) De averechtsche consecutio temporum is geen bezwaar; zij komt zoowel in I als in II vaak voor.

3) Kon *heeten* c. 1250 een datief regeeren? Zie over dat. iplv. acc. Van Helten, Tijdschr. III 290.

4) Tenzij *dar* hier iplv. *darf* staat, zie Franck, Mnl. Gr. § 164. 3; de *beteekenis* van Nnl. *durven* komt hier, dunkt mij, in elk geval niet te pas.

5) Reeds door Knorr, Praef. VIII, voorgesteld, maar door M. niet opgenomen.

Nonne pater moriens liber *cura* fuit omni.

Merkwaardig stemt, terwijl bph hebben: „doe wast cort mit hem gedaen", r 1931 zoowel met I als met II overeen:

Mîn vader starf ôk in *sorgen* grôt
Men do he nam sinen dôt
Do was it kort mit em gedân.

2008-15/2008-12 J. wil 2007-11/ als een inlapsel beschouwd hebben, maar l 954-60 geeft, hoewel wederom in andere volgorde, den inhoud van 2000-16/ volkomen weer (alleen „respondetur amen tribus his" is korter dan in a). II heeft de geheele plaats bekort, misschien om de gedurig herhaalde aansporing tot haast (1931/, 1946/, 2002/, 2009/, 2014/, 2015/ eerst door Reinaert, dan door Brune, dan door Tibeert; maar dit lag toch zeker wel in de bedoeling en was in den geest van Willem. Ik geloof dus niet, dat er in de plaats iets te schrappen valt. Eer zou men nog geneigd zijn, te gaan omzetten naar l: men zou dan krijgen, 1999/, 2008/, 2002-3/, 2006/, 2005/, 2004/, 2001/, 2008 „of ghi" enz. [1]); maar aangezien, zooals wij gezien hebben, l wel meestal nauwkeurig vertaalt, maar in de volgorde meermalen afwijkt, gevoel ik tot zulk eene omzetting, die ook vrij conjecturaal en zonder positief resultaat zou blijven, toch geene vrijheid.

2009-11/ GrM. vatten *of-of* op als: „entweder-oder", dus: „òf spaart mij niet langer (doodt mij dadelijk), òf loopt naar den duivel;" maar kan men dan zoo *ghi* vóór den imperatief plaatsen? Zou men niet beter doen met het eerste *of* als „indien" op te vatten en te lezen:

of ghi
Een twint mi langher *nu noch* spaert
So moeten varen hinderwaert enz.

of:

So moetti varen hinderwaert
Ende (alle?) uwe voete ende uwe been.

1) Altoos de *inhoud* dezer verzen: zooals ze *hier* staan, passen ze natuurlijk niet meer aan elkaar.

Het laatste zou nog het best overeenkomen met l 958—9:

pereatis, *ni* faciatis,
Atque pedes pereant ossaque vestra *simul.*

Dat Brune, die den vloek herhaalt, *spaert* intransitief = „talmt" gebruikt, zou mij er overigens bijna toe brengen, het ook in 2009/ door de zeer lichte en gewone verandering van *mi* in *nu* zoo op te vatten. Maar wat moet er dan in de plaats van *niet ne* staan?

/2042 Wat beteekent *sweren* hier? *Meineeden* zweren en bedriegen? Zou *smeren* = „vleien" hier niet een beteren zin geven? Vgl. 6028 en M.'s Anm. daarop; het behoeft echter noch daar, noch hier = „omkoopen" te zijn, evenmin als *salven*, dat in II tweemaal voorkomt. In het Mhd. heeft *smiren* die bet. [1]), die dan ook zeer verwant is, maar hier is dit nog niet noodig.

2064/ l 984: „in hac *turba*" is zeker niet de vertaling van *huus*, dat dan ook op zich zelf vrij onzinnig is; de geheele volksvergadering is natuurlijk in het veld. Vgl. 2763/ [2]). Hoe moet men dus lezen? Ik vermoed iets als *confuus* of een ander Romaansch woord op *-uus* = *turba.*

/2106 Moet men niet lezen: „*dier* (gen. pl.) een verbeet"?

2086/ Lees: „*aenden* ende hoener | Ende gansen," overeenkomstig l 994:

Post haec altilia, sic *ducas* sic et anetas.

J. leest: *haenden* zooals a heeft, en bedoelt *eenden* maar moest dan consequent de Vlaamsche *h* hebben weggelaten, zooals hij anders altijd doet. M.'s lezing *hanen* steunt alleen op eene gissing van Grimm.

2093-4/2123-4 a heeft: ende *Isengrine: rijme;* Verdam, Rein. 9 stelt voor te lezen: *ende Isengrijm: rijm;* overeenkomstig b en l 999: *invenio lupum* zal men echter

1) Wat M. t. a. p. wil met „oder" is niet duidelijk. En *salven* èn *smieren* is volgens hem = „omkoopen".

2) Immers 2049/ en 2495/ zijn toch niet zoo op te vatten, alsof er werkelijk een paleis was? II (4341) spreekt wel daarvan, maar I nergens.

in I zeker wel moeten lezen: *aen Isingrime: rime* (*aen* en *ēn* zijn licht te verwarren), zie Verd., Mnl. Wdb. op *aen* II 1 en *aencomen* I 3.

2105-6/2135-6 De verbetering van Franck en Verdam (Reinaerdiana 17) naar b is zeer aannemelijk. Hoe dan echter in II te lezen? /2136 heeft nog: *en was* enz. Moet men nu /2137 ook als I lezen? p heeft: „Ende al wast gemeen hi en maectet also niet, hi en hielt dat beste deel. Ende ic en creech dat mijn niet half" enz.

2120/ Moet men niet met J. lezen: *so* iplv. *doe?*

2149/2170 Volgens p wordt, evenals in a, alleen de koningin verschrikt, wat ook in b nog met *riep si* van /2172 overeenstemt. Moet men dus in II lezen naar p:

Doe dit die coning*hinne,* sijn wijf
Hoorde, wort si *sere* vervaert.

Ik moet echter bekennen, dat *sijn* hier vrij plotseling en vreemd uit de lucht komt vallen.

/2175 Lees naar ap, die overeenstemmen, ook in II: „*lieve* Reinaert" waardoor het metrum ook verbeterd wordt.

2153-61/2175-83 M. vindt in deze plaats „schleppende Langsamkeit." Eene corruptie ware niet ondenkbaar: 2154/ en 2156/ kunnen zeer wel uit elkander ontstaan zijn door dubbelschrijving (b heeft het ordelijker en beter), ook 2158/ en 2159/ herhalen elkander (b weder beter), en 2161/ is overtollig (hier heeft b een dergelijken stoplap). Verandering van een en ander naar b ware niet onmogelijk, maar het is zeer de vraag, of deze herhalingen niet eenigszins in den stijl van I thuis hooren (zie Hfdst. III), en of zij bovendien hier niet opzettelijk zijn aangebracht om het verwarde, angstige spreken der koningin beter uit te drukken (l is veel korter en helpt dus niet). Ik waag dus geene verandering. In elk geval schijnt mij echter noch J.'s, noch M.'s interpunctie de ware; m. i. is het eene zoogenaamde constructie ἀπὸ κοινοῦ, waar het

middendeel (de zin *of ghi weet* enz.) zoowel bij den 1^en^ als bij den 2^en^ hoofdzin behoort, zooals dat in het Mnl. en Mhd. niet ongewoon is; dan moet natuurlijk noch na 2157/ (zooals J.), noch na 2160/ (zooals M. heeft) een: staan.

2175/ Of hier moet *hem* ingevoegd worden, òf *die heren* 2171/ als dat pl. opgevat worden (J. leest ook: *dien h.*)

/2221 Lees: *wat*, zooals b (volgens Groebe's afschrift) heeft.

2200/2220 a: *weet*, b: *siet*, l 1053: *vides;* lees dus ook in I: *siet.* Deze woorden schijnen licht verward te worden: 3307/3319 heeft men hetzelfde; daar bewijst l dat a gelijk heeft.

2217/2241 Ik zou willen voorstellen, overeenkomstig b: *beter e n* , in I iplv. *scone* van a te lezen: *sconen* = „schoon worden"; vgl. *soeten* 2904/2892. 6244, welke regel naar dezen gevolgd is, en volgens WM. ook *sconen* heeft [1]), pleit ook voor deze lezing, die zeker eigenaardiger is.

2235/ Moet men lezen: *dien*(dat. pl.)? l 1066—7:

Namque cupit, quod ei credatur ab hostibus, *illos*
Prodere si temptet atque gravare velit

Kan: „*ab* hostibus" hier „aangaande, ten opzichte van" beteekenen? Of is het eene verkeerde opvatting van „*van* sinen vianden" als ware *van* = „door" (iplv. = „over")?

2239/2263 *heymeliken* × *heimelicste,* 2566/2589 *ermelinc* × *ermelic,* 2615/2627 *ermelijnc* × *ermeric*, p altijd: *ermerijcs* enz., l altijd: *ermericus.* II blijft dus nader bij den juisten vorm, dan I; M., Einl. L ziet hierin eene pedante verbetering des omwerkers, die den bij het volk gewonen naam door den geleerden, juisten vervangt. Dit is toch nog de vraag. Vooreerst: is het bewezen, dat *Ermelinc* [2]) de gebruikelijke, langs den gewonen weg, door volksetymologie verbasterde vorm was? En verder is het m. i. waarschijnlijker,

1) Volgens Groebe's afschrift trouwens niet.

2) De vorm met *h*: *Hermelinc* berust, zoover ik zien kan, alleen op den zwakken grond, dat 2239/ *heymeliken* verschreven zou zijn uit *Hermelinc.* 't Is mogelijk, maar niet zeker, en hoe weinig een *h* in een Vlaamsch hs. beduidt, is bekend.

dat, gelijk zoo dikwijls, de overeenstemming van bl [1]) bewijst, dat a van zijn origineel is afgeweken, dan dat omgekeerd a alleen het aan het rechte einde zou hebben en b en l onafhankelijk van elkander beide op dezelfde wijze zouden veranderd hebben. Is dit zoo, dan blijkt hieruit geene pedanterie van II (trouwens: zou in dien tijd zelfs een „clerc" langs *wetenschappelijken* weg iets van Ermenrik kunnen weten??) maar 1° dat II een ouder, op deze plaats althans, beter hs. van I had, dan a is (wat de jaartallen trouwens ook reeds uitmaken), maar dat op *deze* plaats b toch een gemeenschappelijke fout met a vertoont; 2° dat p een ouder of beter hs. van II had, dan b is; 3° dat de sage van Ermenrijc in Vlaanderen c. 1400 (den tijd van a) reeds zeer onbekend was.

Waarom M. echter hier *Hermelinc*, 2566/, 2615/ *Ermelinc* schrijft, vat ik niet: verwijdert men de Vlaamsche aspiratie overal consequent, waarom dan ook niet in eigennamen? Dat de *uitspraak* van den naam toen waarschijnlijk ook geweifeld heeft en de beteekenis natuurlijk onbekend was geworden, doet niets ter zake: ook bij de appellatieven zal de *h* nu eens wel, dan eens niet zijn uitgesproken, maar bij critische uitgaven houdt men zich aan den regel.

2240/2264 Moet men naar b niet ook in I lezen: *enen verholenliken pat*? l 1068 geeft er wel geene aanleiding toe, maar het algemeene *stat* kan, bij een afschrift, eer uit het meer bepaalde *pat* zijn ontstaan, dan omgekeerd (intusschen is dit toch bij de neiging des *omwerkers*, om alles meer bepaald te maken, onzeker). Het zonderlinge metrum zou men dus ook verbeteren. Vgl. ook 891/, waar juist dezelfde uitdrukking voorkomt.

2254/ Lees met J.: *doe* iplv. *daer*.

2255-7/2279-81 l 1078-9:

---

1) p: Ermeric, r: Emeric, h: Nosorqui.

In Vasiam venit a patre *receptus ibidem*
Eius in adventu *gaudet* et ipse pater

komt zoowel met 2255/: *in Waes* als met /2280: *dien wel ontfenc* overeen. Hoe echter a te verbeteren? b ziet er uit, alsof *dien w. o.* /2280 eene verkorting is van iets uitvoerigers in I, vooral omdat het eind van dien regel: *doe te hant* het voorkomen heeft van een stoplap. Ik zou althans het karakteristieke *int soete lant* niet voor onecht durven houden. Het waarschijnlijkste acht ik het dus, dat in I twee regels zijn uitgevallen, overeenkomende met l 1078 tweede helft, en /2280 eerste helft.

2265/2289 Moet men in I misschien naar b lezen:

Ende bi *mijns vader* ghewelt

De lezing van a heeft allen schijn van eene dittographie te zijn. De oude Reinaert wordt dan voorgesteld als een soort van toovenaar in verbond met den duivel, en het geheele tooneel is een soort van Walpurgisnacht. b vat het trouwens, meer materieel, zóó op, dat R. sr. hen door zijn *geld* beheerschte. En dit is eigenlijk ook wel natuurlijker. Men zou dan bijv. kunnen lezen:

Ende bi *sghel(t)s* ghewelt

wat na den vorigen regel licht als *sduvels* kon gelezen worden. Eene scherpzinnige emendatie doet Dr. Franck mij aan de hand: hij vermoedt dat er gestaan heeft:

Ende bi *spenninx* ghewelt

Dit kon als *sd'* geschreven en dit weder als *sduvels* opgevat en gelezen worden. *penninc* beteekent dan in 't algemeen: geld, zooals wij het nog kennen: „erg op den penning zijn". Dr. F. meent, dat de uitdrukking: *spenninx ghewelt* meer voorkomt.

/2290 Men zal wel evenals r 2168 moeten lezen: *diese* iplv. *dien.*

2283/2307 Is de lezing van a zoo onverstaanbaar? JM. schijnen alleen aan *liet* van *laten* te hebben gedacht. Waarom kan *lyet* niet = *liedet* = *liede het* (confitebatur)

zijn, met syncope van den tweeden iplv. den eersten tusschenklinker, wat in I wel niet veelvuldig, maar toch enkele malen voorkomt (*voerese* 843/, *horet* 3363/)? Bovendien staat *in rade* ook in b, zoodat het gewaagd is, dit uit den tekst te verwijderen. Ik zou dus eer (om de metriek) het bij *in rade* overtollige [1]) *verholnen* willen laten uitvallen en lezen als in a:

Ende liet (of *liedet?)* in rade minen
Wive vrouwe Hermelinen
Ende al van pointe te pointe seide

2301-30/2329-56 Voor de uitwerping dezer 30 regels uit I is zeker veel te zeggen. Vooral op inwendige gronden is zij te verdedigen: inhoud en strekking passen zeker niet bij het verhaal en de inlassching van zulke geheele zelfstandige, ook in den Esopet voorkomende, en niet direct op R. betrekking hebbende fabelen is wel in den geest van II, maar niet van I. Of Verdam, Rein. 22, het verschil in stijl echter niet al te zeer op den voorgrond stelt? Immers: zóó kort en kernachtig, zóó afkeerig van onnoodige, doellooze herhalingen en vooral van eene omslachtige wijze van uitdrukking was Willem toch niet, om op grond van enkele dergelijke misdrijven deze regels niet aan hem te willen toeschrijven: wij hebben in het vorige reeds ettelijke voorbeelden van dezen herhalenden en omslachtigen stijl gevonden [2]), waar l of b korter, kernachtiger waren, zie verder Hfdst. III. Enkele bezwaren zijn bovendien door emendatie zeer wel uit den weg te ruimen (bijv. door *te voren* iplv. *voren* 2320/, te lezen) en waarom zou dit stuk niet, evenals het overige, door den afschrijver bedorven kunnen zijn? Maar wat mij het zwaarst weegt, is werkelijk, zooals Verd. Martin half verwijt, de „handschriftliche überlieferung": a, l, b, p, h, r, alle bewerkingen hebben de fabel, het zou dus eene *zeer* oude

1) Zie 3183/ waar het ook beteekent: „in 't geheim", zooals J. het ook verklaart.
2) Zie ook bijv. 2369-72/; 2408-9/2412-5 tweemaal *ic vant*.

interpolatie moeten zijn, tusschen *x* en *y* ingelascht. *Mogelijk* is dit natuurlijk, maar het is toch een gevaarlijk iets, enkel op inwendige gronden, tegen alle bewerkingen in, eene geheele plaats te schrappen, en het is dus m. i. niet zoo onbegrijpelijk, dat M. schroomde J. hierin te volgen. In elk geval mag men de verzen niet ook in II schrappen; de omwerker toch vond in *zijn* origineel de fabel, in II is het dus niet van den *afschrijver*, en het doel der critiek is toch, den tekst te herstellen, zooals de dichter (d. i. hier de *omwerker*) dien heeft geschreven, niet zooals wij dien zouden wenschen.

2368/2392 a: *droghe* en *diep* schijnen op het eerste gezicht geene zeer goede tegenstelling te vormen. Doch men bedenke, dat *diep* ook de beteekenis had: „met vocht overdekt, ondergeloopen, doorweekt, moerassig", waarin men dus *diep* inzinkt (zie een paar voorbeelden bij Oudem. i. v.), iets dat met *droghe* wel eene goede tegenstelling vormt. Ook het Mhd. kende deze beteekenis (zie Benecke-Müller-Zarncke i. v.). De lezing van a kan dus volmaakt in orde zijn. Aan den anderen kant echter doen l en b weder twijfelen: l 1130 heeft namelijk:

Si nemus aut agros, si *sursum*[1]) sive profundum,
Si loca vasta colit, rurave sive lacus,
Si villas intrat sum custos nescius illi.

Indien nu, zooals waarschijnlijk is, *sursum sive profundum* beantwoordt aan: „was het (*dr*)*oghe* was het *diep*[2])" dan doet dit meer aan de voor ons gewone tegenstelling denken, nl. *hoghe* en *diep* (in de gewone bet.), dus een dergelijke als de bekende Mnl. „hi reet berch ende dal, berch ende plein" enz. b heeft:

Wast heet, cout, nat ofte diep[3])

voegt er dus eene andere tegenstelling bij, maar helpt

1) Het incunabel heeft: *surum*.
2) Of beantwoordt *rurave sive lacus* min of meer aan *droghe — diep?*
3) p alleen: „of wast *cout* of *nat*".

voor onze vraag weinig: de tegenstelling is er in elk geval niet beter op geworden. Moet men hieruit nu echter afleiden, dat de afschrijver van b in zijn origineel *droghe* vond en bij ongeluk juist het tegenovergestelde schreef, of dat hij de andere beteekenis van *diep* niet kende, er geene tegenstelling in voelde en dus maar vier onaangename gevallen opsomde? De vraag is moeielijk uit te maken; mogelijk is ook hier weder, dat a gelijk heeft en l verkeerd vertaalde. ḫogḫe en ḋ'gḫe verschillen trouwens zeer weinig.

2379/ M. leest, eene vragend voorgestelde emendatie van J. volgende: *gheslopen* iplv. *gheloepen* van a; maar met welk recht? abp hebben alle *(ghe)lopen* en l 1136 is wel uitvoeriger, maar geeft geen recht tot de lezing van M.:

Se levat ex antro genitor *collo tenus illuc*
Ac huc aspiciens; gaudeo tale videns
Ac gazam spero etc.

Men zou dus eer vermoeden, dat er iets uitgevallen is, maar daar l wel eens meer iets toevoegt, is dit toch niet meer dan eene losse gissing.

2383-5/2405-7 *sach* in 2385/ heeft veel van eene dubbelschrijving van hetzelfde woord in den vorigen regel; men zou willen lezen naar b:

Want *ic sach wel* ende vernam:
Doe hi uten hole quam,
Al omme siende merkedi

l 1140:

Cum caput inflectat huc illuc *respiciendo*

steunt deze lezing.

Hieruit zouden de lezingen van a en b beide zeer gemakkelijk af te leiden zijn: eerst *want* van den 1^{en} + de geheele 2^{e} regel, daarna de 2^{e} en 3^{e} regel verknoeid.

2404/2426

a: In wilde niet langher sijn in dole
Ende ic gheraecte doe te hant
b: Ooc so en was ic niet in dole
Ic en genaecte doe te hant

l 1149:

Illud et invenio, jam bene nosco [1]) locum

Wat zou *in dole sijn* hier beteekenen? Volgens M. Anm.: „in die Irre gehn, ungewiss sein", met verwijzing naar Walew. 4903, 4992, Esop. 1214, Torec 23166 (Te Winkel's uitg. 40). Zoover ik echter kan zien, is de oudste beteekenis van *in dole sijn* „dwalen, dolen" in den eigenlijken zin des woords (zoo op de plaats uit den Esop.), daarna „in verwarring (in de war) geraken" (zoo Walew. 4992) d. i. dus „dwalen met den geest": òf „in verrukking geraken" (zoo op de plaats uit Torec) òf „krankzinnig worden" (zoo op een paar plaatsen bij Oudem.) (vgl. Nl. verrukt en Hd. verrückt). Deze begripsovergang is, blijkens Nl. ontsteld, malen, met molentjes loopen en derg., zeer gewoon en uit Got. *dwals* etymol. = „dwalende", in bet. = „dol" blijkt zij ten overvloede eveneens. Vandaar kwam men tot de bet.: „geen kennis hebben van, onwetend, onkundig van iets zijn", welke beteekenis het blijkbaar Walew. 4902 hebben moet. Deze laatste opvatting (of die van „krankzinnig, dwaas" [2])) nu van *in dole sijn* is m. i. hier de ware: blijkens l en b wil R. zeggen: „ik liep naar het hol en wist wel hoe ik het moest aanleggen om er in te komen: zóó onwetend (of zot) was ik niet". Men vergelijke p: „ende hoe wel hi meende, dat hijt besorget hadde, Ic en was so sot niet ic en vant dat hol wel." Mij dunkt, uit een en ander blijkt ten duidelijkste dat men in I naar b moet lezen:

Ooc so en was ic niet in dole,
In gheraecte*r* *t*oe te hant.
Sciere enz.

of, nog meer als ab en overeenkomstig de Mnl. wijze van uitdrukking:

In gheraecte doe te hant
Daer ic scraefde enz.

---

1) Hier = „herkennen"?
2) Zoo althans heeft p het opgevat.

In elk geval moet men aldus in II lezen (behalve *ic en* iplv. *in*); *genaecte* zal wel een afschrijversfout zijn. M. heeft: *ghenaecte toe.*

2415-6/ is eene lamme, onbeduidende herhaling van 2412/ en een stoplap, dien noch l noch b hebben. Of het moet dus geschrapt worden òf het is een bewijs, dat „quandoque bonus dormitat Wilhelmus", dat ook hij zich aan herhalingen en stoplappen bezondigt.

2437-42/2457-60 Zie Verd., Rein. 24 en Franck, Tijdschr. II 21 noot. De eerste wil na 2438/ twee regels invoegen van gelijken inhoud als /2458-60, en daarna 2439-40/ veranderen, de laatste bestrijdt het tweede deel der emendatie op grond, dat *ontghinnen*, hetzij in de gewone taal, hetzij als sarcasme, hier zeer goed past (vooral in R.'s mond). Ik zou echter liever niet *na* 2437-8/ *twee*, maar *in plaats van* deze twee regels *vier* verzen uit b (/2457-60) opnemen, en dus de geheele plaats lezen:

Mijn vader liep al dat lant
Ende droech *ser* Brunen brieve.
Hoe lettel wiste hi, dat die dieve
Hem sinen scat hadden ghenomen,
Ja al had hem moghen vromen
Al die werelt uten gronde,
Hine hadde daer niet enen penninc vonden.
En ware die scat niet ontgonnen enz.

Zoo krijgt men datgene, waaraan l 1169-71 beantwoordt:

Ignorans fures aera *tulisse* sua,
Ex his tres obolos quod non reperire valeret,
Quamvis his tota Flandria posset emi.

tulisse beantwoordt beter aan *ghenomen*, en 2438/ van a bevat eene lamme herhaling. Zoo (of wellicht iets korter) hebben die 4 regels denkelijk in I gestaan. b mist daarentegen weer 2439-42/, en daar p het ook niet heeft, durf ik niet voorstellen ze uit a in II in te lasschen. Eer geloof ik, dat de omwerker dit uitliet, maar daar-

entegen het ervóórstaande iets uitbreidde, zoodat het in I oorspronkelijk slechts in 2 regels is vervat geweest.

2457-9/2475-8 In I is 2458/ onbeduidend, 2459/ zelfs niet geheel duidelijk (*te spele* = voor de grap, zum Scherze"?[1]); daarentegen stemt /2476 „so dat hi nau ontdroech die craghe" beter overeen met l 1179:

Hos tamen evasit artibus ille suis

Kan er dus in I in plaats van die twee regels ook iets gestaan hebben, waarvan l de vertaling, b de verandering en a de verknoeiing behelst? Of moet men in I (de eerste twee regels althans) eenvoudig naar b lezen?

2495/2515 a: „buten te rade", b: „buten rade", p: „ende sonder rade", l 1197 „ad consilium". bp hebben het dus blijkbaar niet begrepen en verknoeid; lees dus ook in II met a: „buten *te* rade," al is het ook niet zeer duidelijk, wat met *buten* hier eigenlijk bedoeld wordt (zie op 2064/ (noot). Of bewijzen bp samen, dat de omwerker zelf het niet begrepen heeft? Dan mag men eigenlijk in II niet verbeteren.

2497/2517 Men leze natuurlijk, evenals 1878/, met abJ.: *wijsde*, niet, zooals GrWM. ook hier hebben: *wijste*.

2543/2567 [2]) aM hebben:

Ne gheloofdic u niet also.

M. zegt noch in zijn glossarium, noch in de aanteekeningen, iets over deze plaats en schijnt het dus als Nnl. „gel*oo*ven" (credere) op te vatten[3]). Er kan evenwel van „gelooven" van R's kant geen sprake zijn: het zou in zijn mond hier kwalijk passen. l 1227 heeft ook iets anders: „hoc *laudo*, rex bone, sicque volo", en dit wijst op (*ghe-*) *loven* (d. i. Nnl. loven met zachtheldere *o*) „goedkeuren,

1) Wil dit zeggen, dat R.'s verhaal verzonnen is? Maar is dan *te spele* het goede woord? En wat kan de regel anders beteekenen?

2) 2537/ *eerchede*. Verd., Mnl. Wdb. i. v. *archeit* neemt dit citaat op onder de bet. 1°. „boosheid, zonde"; behoort het echter niet meer onder 2°. „list, bedrog" (zie l 1224 „perfidus")?

3) Over het geheel heerscht er i. v. *gheloven* en *loven* in M.'s gloss eene zonderlinge verwarring van (*ge*)*looven* (Ogerm. *au*) en (*ge*)*loven* (Ogerm. *o*), die volstrekt niet uit elkander gehouden worden.

beamen", de echte Mnl. uitdrukking, waarvan het tegendeel was: *laken*. J. heeft het dan ook reeds zoo opgevat, zie zijn Gloss., waar hij meer bewijsplaatsen voor *gheloven* = *loven* opgeeft. Ik zou er dus hier niet op terugkomen, indien M. J.'s opvatting en lezing overgenomen had en indien ik niet nog eene kleine verandering wenschte te maken. J. laat *(h)u* geheel weg, maar mij dunkt eenvoudiger en meer in overeenstemming met l: *hoc laudo* zou zijn te lezen:

Ne gheloofdic *dit* niet also.

Het graphische verschil is gering. De beteekenis is dus: „met dien voorslag van u kan ik mij best vereenigen" [1]). b heeft:

Seide ic waer, tenwaer also

wat niet veel zin geeft; vermoedelijk moet men naar p: „soude ic u seggen, dat soe niet en waer" lezen:

Seide ic *u*, ten waer also.

De fout is dan uit eene dittographie van *waer* ontstaan. Het schijnt dat II (want ook r = bp) het oude *gheloven* (laudare) niet meer kende, de plaats dus òf in 't geheel niet begreep, òf *g.* als „credere" opvatte en er dus maar eene herhaling van /2225 van maakte. Dit alles bewijst echter niets tegen J.'s opvatting van a, die door l genoegzaam wordt gesteund.

2553-62/2575-83 l 1234:

„Rex et regina, grates vobis ab honore
Reddere non valeo, quem mihi feceritis.
Non illi sub sole manent quibus a modo plus quam
Annuo jam vobis, aera tenete mea!"

is meer = b dan = a, vooral *grates—valeo* is in b wel, in a niet weergegeven. Ook kunnen 2556-8/ niet juist op kernachtige kortheid bogen, ja deze regels bevatten niets dan eene lamme herhaling, en komen in l ook niet voor; verder doet *annuo vobis* meer denken aan *iem.*

1) Indien l niet *laudo* had, zou men nog eenvoudiger *gheloven* in den zin van Nnl. „beloven" (nl. geen „eerchede" meer te zullen doen) kunnen opvatten.

jonnen d. i. „genegen zijn" dan aan *iem. des j.* d. i. „iem. iets gunnen", maar het laatste heeft ook b zoo. Een en ander samengenomen, dunkt het mij zeer mogelijk, ja waarschijnlijk, dat a alweder niet de oorspronkelijke lezing weergeeft.

2594/ Lees òf met M. Anm. naar l 1252 [1]): *daer niet gherne*, òf: *ongherne.*

2600/ Uit de lezing van a: *ne wetet* zal wel eer af te leiden zijn dat er: *en* of *in* (beide = *ic en*) dan *ic ne* heeft gestaan. De enclise is in I het gewone.

2605/2617 a: „vinden *jonghe berken*", bp: „v. *twee jonghe* b.", l 1266: „*alnos septem*"; lees dus in I: „*seven* (*jonghe ?*) berken". VIJ werd door II als IJ gelezen; of heeft II gelijk en heeft l IJ als VIJ gelezen? Vgl. op 1610/1624.

2640/2652 Moet men niet naar b in I lezen:

Her coninc ghi sijter also na

coninc zonder meer is toch wel wat te ondiplomatisch in den mond van den beleefden Reinaert, die de vormen zoo in acht weet te nemen. Of is het hier, nu hij toorn voorwendt, opzettelijk weggelaten?

2648-51/2660-1 Indien in a deze plaats in orde is, is zij weder een bewijs voor Willem's neiging tot herhalingen, en dat hier zonder eenig doel: 2651/ is na 2649/ lam en nietszeggend. 't Kan echter zeer wel weer eene bedorvene lezing zijn: de beide genoemde regels zien er wel naar uit, alsof de tweede uit eene dubbelschrijving van den eersten ontstaan is. Men zou dus geneigd zijn, de lezing van b te volgen, waar 2649-50/ uitgelaten worden; dit wordt ons echter door l 1292 verboden, die deze regels wel vertaalt:

mirantur quid velit istud
Quae prope sunt stantes respiciuntque ferae.
Ad regem properat trepidatque timore Cuardus.

1) Van 2607/ „sonder die ule ende scufuut" maakt p „sonder die *wil* en die *niet en wil* die *scouwet*"(!)

2) 2696/2708 echter ook *coninc* × *heer coninc.*

„quid velit istud" schijnt de (maar half juiste) vertaling van „wat die coninc woude" (dus, als in II, van de *dieren* gezegd) te zijn, en *respiciunt* doet verder meer aan *derwaert* van b dan aan het, trouwens wel wat zonderlinge *dese vaert* van a denken. Ik zou vermoeden dat er in I oorspronkelijk ongeveer aldus heeft gestaan:

Die diere saghen (*alle*?) *daerwaert,*
Die daer bi den coninc waren,
Hoe Cuwaert ghinc met groten vare,
Hem (d. i. *hun, den dieren*) wonderde,
wat die coninc woude

Misschien stond er in den tweeden regel iets beantwoordende aan *properat* van l. In elk geval houd ik het er voor, dat òf 2649/ òf 2651/ corrupt is, en dat *hem w.* altijd van de dieren, niet van C. bedoeld is. II heeft dan de 2 regels laten uitvallen, wellicht bij ongeluk.

2652-3/2662-3 l 1295:

dicque, Cuarde, quid est
Quod trepidas? an frigus habes? nolito timere

is meer = b, dan = a, waarin „sijt blide al sonder vaer" ook wel eenigszins vreemd gezegd is: men zal dus in I wel naar b mogen en moeten lezen:

Hoe beefdi so? hebt·ghenen vaer

2678/ JM. werpen *tevoren* uit, J. vermoedelijk, omdat volgens Mnl. Versbouw. blz. 146 verzen met 3 heffingen niet op verzen met vier heffingen mogen rijmen; M. blz. 427 erkent de geldigheid van dezen regel echter geenszins, en heeft dus m. i. recht noch reden tot de verwerping. l 1314: „hoc erat *antea* quam" bewijst noch voor, noch tegen.

2715/2727 JM. schrappen in I, omdat de regel te lang is: *de provende*, en maken dus 2716/ tot een onderwerpszin; bp hebben echter hetzelfde woord en l 1334 althans: *cibus.* Liever nog zou ik dus andere minder noodzakelijke woorden verwerpen en lezen:

Ne conste hem die provende ghenoeghen

waarmede aan alle eischen der metriek is voldaan (zie M. 429 b, α), terwijl de enkele negatie *ne* in R. I zeer gewoon is. Naar l 1335:

.... cibus .....

Quin semper queritur non satiare valet

zou men geneigd zijn in I te lezen:

ghenoeghen,

Hi*ne* claghede enz.

welke echt-Mnl. constructie dan de eenigszins vreemde Latijnsche zou verklaren.

2719/2731 abp hebben alle: *traech(:)* dat moet overeenkomen met l 1336: *macerari*. Kan *traech* deze beteekenis hebben, of kan er een ander woord gestaan hebben en, zoo ja, welk?

2748/ Moet men hier iplv. *dat* ook lezen: *daer*, d. i. naar Mnl. taalgebruik, = „daarheen, waar"? l 1354:

Vade ergo *quo* te possis absolvere banno

schijnt dit te bevestigen.

2749-51/2752-5 l 1357 „Donec et absolvar, non rediturus" komt geheel overeen met /2754—5; heeft er in I dus ook iets dergelijks gestaan? Hetzelfde komt in l nog tweemaal voor (1342/ en 1382/), maar beide keeren is het de vertaling van een werkelijk in a staanden regel (2726 vlgg./ en 2800 vlgg./). Is dus hier iets uitgevallen, of heeft l denzelfden regel nog eens, zonder aanleiding in het origineel, ingelascht?

2759/2761 Lees in I *stage* (zooals a, die anders voor *e* en *i* geregeld *gh* schrijft, ook heeft) en niet *staghe*: het is hier immers de Fransche (palatale) *g*, die nooit met *gh* werd geschreven, juist omdat het teeken *gh*, ter onderscheiding van die, in het Fransch gewone (palatale), uitspraak van het letterteeken *g* voor de *e* en *i*, den Nederlandschen gutturalen klank voor de *e* en *i* voorstelde. Evenzoo leze men /4: *geeste*. Zie Franck, Mnl. Gramm. § 126.

2758-61/2760-1 M. acht *staen* 2758/, 2760/ en *sitten*

2761/ in tegenspraak met elkander. l 1360 heeft dezelfde moeielijkheid (b niet):

rex scandit ad ardua *sedis*
In qua solus *stat* dum placitare velit.

't Is echter de vraag of *sat te dinghe* hier niet meer een gewone rechtsterm is, waarbij niet zoozeer aan de eigenlijke beteekenis van *sitten* gedacht werd.

2765-75/2765-73 l 1366-71:

Stat prope reginam Reinardus, sicque profatur
Rex: audite ferae, vulgus et ingenuae,
Magnae cum parvis, primates atque tribuni,
Quae vobis mando, quae volo percipite:

En Reinardus adest, cui reginae rogitatu
Cum vita membra libera cuncta dedi.

Dit komt nu eens meer met b, dan meer met a overeen. 2766/ staat niet in a, is uit b overgenomen; 2767-72/ staan noch in l, noch in b, daarentegen is l 1367-9 geheel = /2768-70, waarvan alleen een deel in 2773/ wordt aangetroffen. Deze overeenstemming van bl tegenover a zou reeds genoeg zijn, om het Comburgsche hs. alweder verdacht te maken. Zijn er nog andere redenen, om de echtheid der lezing van a te betwijfelen? Dat 2765 : 6/, 2771 : 2/, 2777 : 8/ dezelfde rijmen (*-inne*) hebben, is bij de bekende voorliefde van I voor opeenhooping van gelijke rijmen (zie J., Inl. XXV) althans geene reden tot onechtverklaring der bedoelde regels, maar juist hierdoor kon toch eene corruptie licht ontstaan. Dat 2772/ en 2777/ niet zeer veel zeggen, is op zich zelf ook wellicht geen grond tot verwerping, want van breedsprakigheid is Willem niet altijd vrij, en 2942/2928 hebben wij dezelfde uitdrukking als 2772/. Voorts anticipeert 2777/ op 2795/, wat niet bevorderlijk is voor den goeden gang van 't verhaal, maar ook dit komt meer voor. In verband en na vergelijking met l geeft een en ander te zamen misschien toch recht de geheele

plaats in I voor bedorven te houden. Men zou haar dan aldus kunnen lezen:

Reinaert stont bi der coninghinne. [1])
Die coninc sprac met bliden sinne
Vor sine diere vriendelike:
Hoort allegader, aerme ende rike,
Bede clene ende grote,
Baroene ende huusghenote: [2])
Reinaert es hier comen enz.

Ik verwerp dus 2767—70/, die ik beschouw als eene interpolatie, eene uitbreiding in den geest van den omwerker, die het karakter der vrouwen als nog bij- en lichtgelooviger voorstelt dan Willem [3]) (wellicht mede ontstaan door het weglaten van 2766/?). Zeker is het natuurlijk niet: *mogelijk* is dat I hier eene lacune heeft, of de (door mij uitgeworpene) regels 2767—70/ wegliet, evenals II nu schijnt te doen. Het laatste is evenwel, juist omdat zij geheel in den geest des omwerkers zouden geweest zijn, niet zeer waarschijnlijk.

In II zou ik /2766 willen laten (als verandering door den omwerker en in diens geest van: „die coninc sprac met bliden sinne"), maar in /2767 iplv. *sonder gelijc* willen lezen *vriendelijc* evenals in I (naar mijne lezing): immers wat beteekent *s. g.*, dat ook M. „sonderbar" noemt en dat p dan ook geheel weglaat?

2803/2799 „*danen* hi es comen" in I is zeer vreemd: er is nog niet van Tiecelijn gesproken en van een terugkeer naar zijne vroegere plaats kan dus kwalijk sprake zijn. I 1389:

Quo tres hi socii *constituere crucem*

komt noch met a, noch met de veranderde lezing van

1) Deze regel behoort alsdan natuurlijk meer bij het voorgaande en ziet alleen op den R. aangewezen hoogen *rang*, niet op eenige *vertrouwelijkheid* met de koningin, zooals in a; men leze dan ook na 2764/ een komma in plaats van eene punt.

2) Of den laatsten regel nog liever: *Mine Baroene ende ghenote*. p heeft echter ook: *huusgenote*; *ghenote* zou meer een parodieerende navolging der Karelromans zijn.

3) Zie beneden, Hfdst. III.

b overeen. Daargelaten nu of de laatste woorden op eenige daarmede geheel overeenkomende in I wijzen en dus eene verdere verandering eischen, ligt er in elk geval in *quo* eene vingerwijzing om in I te lezen:

Ende vlooch *tes* (of: *dat* of: *so langhe dat*) hi es comen
Daer hi vant die drie ghesellen

of wellicht met nog eenvoudiger verandering van a:

Ende vlooch, *daer* hi es comen
Ende vant d. d. g.

wat naar Mnl. taalgebruik eenvoudig beteekent: „T. kwam daar aangevlogen en vond enz.".

2820/2814 Lees in II met p en in overeenstemming met a:

Tibaert *was so sere* vervaert

iplv. het ongerijmde *sprac ende*, dat misschien uit /2809, waar het in b juist ontbreekt (maar in p staat), op de eene of andere wijze hierheen is verdwaald.

2825/ a: *sine* en 2826/ a: *die* zijn niet verkeerd, zie Franck, Mnl. Gramm. § 195.

2848/ J.'s interpunctie (komma na 2848/, dubbele punt na 2849/) schijnt mij verkieselijk boven die van M. (punt na 2848/, komma na 2849/) en ook meer in overeenstemming met het gebruik in I, om na het pron. pers. den eigennaam nog eens te herhalen bij wijze van apositie (zie M.'s aant. op 620/ en, behalve de daar opgenoemde plaatsen, nog 985/, 1008/ en ook 7116)[1].

2855/2845 a: *verssche*, b: *vaste*, p: *stercke*. Moet men in I niet lezen, als in b: *vaste* (vgl. 2861/ en 2882/)? Het graphische verschil tusschen ƀaſte en ƀ'ſc(ƀ)e is zeer gering. l verkort en bewijst dus voor noch tegen.

2862/2852 *se* (d. i. hier *vier* schoenen) in a is wel wat kras: Isingrijn geeft er twee en Haersint ook twee (2890/ en 2903/), zoodat b: „woud hi mi *twe* daer of doen" veel beter is. l 1420—2:

1) Volgens M.'s interpunctie heeft men trouwens het omgekeerde: *Reinaert — hi*, dat ook vaak voorkomt (zie Einl. XLVI).

Et quia sic remanent, soleas fac *anteriores*
Aptas nempe mihi det lupus ipse *duas,*
Fac Hircen amitam soleas dare *posteriores*

maakt ook duidelijk onderscheid en komt overeen met b, niet met a. Moet men nu in I geheel als in b lezen of bijv.:

Ghi souter mi twe af gheven doen (?)

of:

Helpt *mire* (= mi daer) *twee af gheven* doen.

Iets *dergelijks* althans zal er wel gestaan hebben.

2870/2860 a: „dat moghe*di*—doen", b: „*ghi moechtet*", p: „*si* mach dat", l 1423: „et de jure *potest*". M. verandert b naar p, maar waarom dan ook niet a naar lp? Ofschoon op zich zelf de lezing van a wel te verdedigen ware (in verband met het vorige), blijkt toch uit het volgende, dat lp gelijk hebben en zij (d. i. Haersint) bedoeld is. Men leze dus in I:

Dit *mach* (of: *mochte) si* wel met eren doen.

2889-91/2877-9 In I is: „al toten knien — al toten claeuwen" vreemd uitgedrukt; men zou verwachten: „het vel *van* de knieën *tot* de klauwen", of, daar blijkens 2902/2890 I. en H. werkelijk ook van hunne klauwen beroofd worden: *met* de klauwen. Men zal dus wel naar b ook in I moeten lezen:

Dat vel algader *metten* claeuwen.

l 1428:

Ossa lupi jam cum pede decoriantur utroque

bevat eene zonderlinge (maar in eene vertaling uit het Nederlandsch door een Nederlander verklaarbare) vergissing, nl. *ossa* voor *crura*, maar in elk geval wijst *ossa* (= crura, hier = *voete*) *cum pede* (hier = *claeuwe*) op eene lezing als in b, die men ook in I wel zal mogen aannemen. Of kan *toten c.* hier beteekenen: „tot en met"?

/2884 *over die oren* (bij I.'s ontschoeiing!), eene fraaie vergissing des afschrijvers, die aan /799 dacht (waar hij trouwens *oren* ook al verkeerdelijk iplv. *oghen* schreef, zie hiervoor); p: *voete* bewijst, dat niet de omwerker, maar de afschrijver de schuldige is.

2925/ De lezing van a: *neware,* die J. behoudt, is door M. ten onrechte verworpen; men leze en interpungeere als J. (komma na *Brune,* iplv. punt aan het einde van den regel). Dat b *vorwaer* heeft, bewijst alleen dat *neware* verouderd was.

2931-2/2917-8 l 1450:

Non evasisset si jam Tibertus adesset
Proque suis factis saucius ipse foret

gelijkt gedeeltelijk meer op b (evasisset = *had ontgaen*), gedeeltelijk op I (proque suis factis = 2931/). Moet men in I wellicht lezen:

Hi had so vele te voren ghedaen
Hine waers niet sonder toren *ontgaen.*

Of schuilt er in den stoplap 2930/ nog eene grootere corruptie?

2934/2920 a: *voor sonnen upganc,* b: *na s.* Wat is het oorspronkelijke van I? l 1452—6 heeft eene classieke uitweiding over den zonsopgang en dan: *Jam* Reinardus adest, wat dus niet veel bewijst, maar toch eer voor b zou pleiten. p heeft: „*doe* die sonne opghinc."

2966/ Lees met J.: *wel hem selven* iplv. *hem wel selve.* Het logische accent, dat op *wel* ligt, valt dan samen met het versaccent.

2968/2956 Moet men in I, evenals in b (en ook p) lezen:

Ic en doe *Reinaerde* crom no recht

vgl. l 1476: „Ergo *Reinaerdo* — nil faciam". De fout ware althans zeer verklaarbaar (doe rein' en doe re toe).

2969-70/2957-8 l 1479 heeft:

Erga praelatos nisi me *servaveris* horum
Indemnem.

p leest: „ghi en hout mi vanden gheesteliken rechte quijt ende scadeloes voor den bisscop" enz.

Dit, vergeleken met de lezing van a en b, maakt het m. i. waarschijnlijk, dat men in plaats van: *wilt*

mi quiten [1]) moet lezen: *hout mi quite ende*, wat graphisch (vooral het laatste) zeer weinig bezwaar oplevert (*quiten* of *quite ēn*). Verder zou ik naar b de 2 regels willen omzetten en ze dus lezen:

Ghine *hout* mi quite *ende* scadeloos
Van gheesteliker dinc altoos
Jeghen enz.

Ik zou *dinc* dan willen opvatten in den zin van „geding, proces", dus: „indien gij mij niet vrijwaart tegen een proces vanwege den bisschop en den deken". Het zou zeker een veel scherper en eigenaardiger beteekenis geven aan den regel, dan bij de zeer algemeene opvatting van „geestelijke zaken" naar M.'s lezing, volgens welke het bij den vorigen regel 2968/ behoort, en p geeft aan mijne opvatting ook grooten steun. Ik moet echter bekennen, dat tegen het laatste eenige bezwaren zijn. Vooreerst wordt noch door l, noch door het zinsverband deze omzetting bepaald geëischt (l: *horum* heeft noch bij M.'s, noch bij mijne lezing iets overeenkomstigs in het origineel). Vervolgens schijnt *dinc* in die oude beteekenis altijd onzijdig te worden gebruikt (zie Mart., Gloss.), en zou men dus verwachten: *gheesteliken dinghe*; dit zou echter geen overwegend bezwaar behoeven te zijn. Ik durf deze omzetting dus niet met zekerheid volhouden. Wat nu R. II aangaat, de omwerker heeft dus m. i. in zijn voorbeeld *(q)* gelezen: *hout mi quite ende*, en dit behouden. Hetzij hij nu de regels in de volgorde las, zooals M. ze heeft, of zooals ik ze zou voorstellen, in elk geval heeft hij ook: *gheesteliker* en niet *scadeliker* geschreven; dit wordt door p, die overeenstemmend met a van *gheesteliken* spreekt, boven allen twijfel gesteld. Men leze dus ook in II:

Van *gheesteliker* dinc altoos

De *afschrijver* heeft dit dan in *scadeliker* veranderd, omdat hij *dinc* = „geding" niet meer begreep, het dus

1) Is *quiten scadeloos* ook wel van elders bewezen?

zeer algemeen opvatte en daarom *scadeliker*, in verband met den vorigen regel, gepaster vond; of is het slechts eene onwillekeurige verschrijving, door *scadeloos* van den voorgaanden regel veroorzaakt?

Behoudt men M.'s volgorde in I, dan moet men aannemen, dat de *omwerker* deze opzettelijk of bij ongeluk heeft omgekeerd en toen (evenals boven): *scadeliker* schreef. Maar hoe zou p dan weer aan *gheesteliken* komen?

2975/2965 l 1480: „piget et me te rogitasse" is meer = b, dan = a, welks lezing ook wel wat zonderling is (*bat* indic. = conj. „heden nog verder *zoude* bidden", of „gebeden heb"? [1]) Moet men dus naar b ook in I lezen:

Hinghe; *mi es leet, dat* ic u bat

of iplv. *mi es leet* iets korters? Of hebben bl samen veranderd en heeft a de oudere, praegnante lezing bewaard?

2989-90/2981-2 De eerste regel is, zooals M. dien leest, in b toch al te lang: het zijn 3 (zeer leelijke) tweelettergrepige dalingen geworden! *cleyn* is geheel overtollig en men zou het dus willen uitwerpen, ware het niet dat ook p het had; *bli* echter is ook om de afwerping van *de* verdacht en staat ook niet in p. Men leze dus in II:

Een cleinen palster *gaf* (of *dede*) hi hem daerbi
Tot sinen genoegen (of *gevoege* als a?), doe was hi
Al bereet enz.

Men moet dan /2981 met drielettergrepigen voorslag lezen, wat in II niet zeldzaam is (zie M. blz. 433).

3009/3001 In II leze men, wanneer men met M. de (om de consecutio temporum) ingelaschte regels uitwerpt, natuurlijk ook *alse*, niet *also*.

3049 : 50/3041 : 2 a: *voeten* : *grote*, b: *voeten* : *groot ende cleyn myt moeten*, J.: *bene* : *grote ende clene*. Verd., Rei-

1) Vgl. eene dergelijke constructie 1390/; maar daar is dan ook de conj. bedoeld, althans *kan* hij bedoeld zijn (zie Verd., Rein. 15), wat hier niet het geval is.

naerdiana 9, meent dat men het onzuivere rijm ook kon vermijden door te lezen: *pote*: *grote*, maar dit gaat niet aan. Wel komt *poot* in R. II eenige malen voor, maar dit bewijst nog niet voor I, die altijd van de *voete* en *bene* der dieren spreekt (bijv. 145/, 679/, 695/ enz. zie beneden, Hfdst. III). Kan de oude lezing wellicht ook in b schuilen, zoodat men zou moeten lezen:

Ende maende die diere *alle met moete*

waarin later door a en *q* beide *clein ende grote* ware ingevoegd? l 1519 is anders en baat ons dus niet veel:

Et veniam grates omnibus orat agens

p heeft: „die diere groot ende cleyn".

3069-70/3061-2 l 1536:

Atque feris cunctis vos mites atque benigni
Estis nec vobis mitior ulla fera est.
Felix est vestra vita, *quia vivitis* olim
Sicut ego vixi, quando reclusus eram.

gelijkt weer meer op b, dan op a. *dede* in 3070/ kan ook nauwelijks op „*es* uwer beder sede" slaan, wel op een ww. *leeft* als /3062 staat. *Olim* beantwoordt wel is waar juist aan *doe ten tiden* van a, maar men kan dit toch wellicht vervangen door *wilen(ere)*. *ghestade* wilde ik eerst naar l 1536: *mites atque benigni* in *ghenadich* veranderen (zie Kil., die het o. a. door *benignus* vertaalt, en verdere voorbeelden bij Oudem. voor de beteekenis: vriendelijk, welwillend), maar vooreerst schijnt dit woord toch alleen van hoogeren tegenover minderen te worden gebruikt, en ten tweede kan *ghestade* hier zeer wel het goede woord zijn, mits men het maar niet met M. als „bestendig, standvastig" opvatte (welke beteekenis hier kwalijk passen zoude), maar als „vriendelijk, minzaam" (zie Gl. Lsp.); dan beantwoordt het uitstekend aan *mites* (*benigni* dan = *goedertiere* 3068/), beter nog dan bij J.'s opvatting als „ingetogen". De beste lezing in I schijnt mij dus:

Ghestade es uwer beder sede
Ghi leeft alse ic *wilen (ere)* (of *ten tiden*) dede

3080/3072 Is *casteel* iplv. *porte* eene verandering van II? Of heeft II het oorspronkelijke bewaard en is de lezing van a ontstaan door dubbelschrijving van hetzelfde, ook in den volgenden regel voorkomende, woord? Het laatste is zeer mogelijk, maar aan den anderen kant eene *herhaling* van hetzelfde woord in I ook niet ondenkbaar. l 1544:

Ad Malepertusum veniunt *portaeque* propinquant

kan evengoed de vertaling van 3080/ als van 3081/ zijn. Leest men in I: *casteel*, dan zal men het manlijk moeten nemen, zooals bijv. ook 514/.

3100/3088 Moet men ook lezen:

Ligghen met haren welpkinen

vgl. b:

Doe vonden si *legghen* op die eerde
Vrou Ermelinen bi haren jonghen

en l 1559:

Hermelina suis hoc *jacet* ipsa satis.

3108/3099-3100 Franck en Verdam (Tijdschr. I 26) willen na 3108/ /3099-3100 invoegen [1]); er is t. a. p. verzuimd er bij te voegen, dat l 1566 deze inlassching ondersteunt:

„Captus", ait, „fueram, me rex dimiserat ire,
Debeo nam fieri jam peregrinus ego"

Men zal nu in 3109/ ook wel overeenkomstig b en l (*debeo*) moeten lezen:

Ic *moet* werden peelgrijn.

3128/3120 Is *ghenadelike* in I zoo onverklaarbaar als M. schijnt te meenen. Wanneer *ontfermelike* (o. a. 3606, 4712) kan beteekenen „erbarmenswert", dan zou *ghenadelike* toch ook wel kunnen beteekenen: „genade waardig" d. i. hier „op een genade inroependen, deerniswaardigen toon, zoodat men hem genade zou schenken", vgl. ons „erbarmelijk schreeuwen". Kil. geeft het woord niet op en Oudem. slechts in eene andere beteekenis, maar mij dunkt,

1) De eerste verandert in de Lesestücke zijner Mnl. Gr. *maer* in *neware*; het eerste komt echter o. a. 514/, 1779/, en ook /3124 (ald. 46) voor.

de analogie pleit voor het woord (J. behoudt, maar verklaart het woord niet).

3158/ Naar l 1600:

„*Qualiter* esse potest istud mihi dic" ait ista

zou men iplv. *wat* willen lezen: *hoe*, dat ook veel beter past bij eene dergelijke vraag.

3161/ Of *langhen haghen* goed is? Wat beteekent eene *lange* haag of *lang* kreupelhout hier eigenlijk? Moet men lezen *laghen haghen*, of iets anders, dat meer beantwoordt aan l 1602:

Myrtus, longa *filix* sunt hic fragilesque myricae

filix dient l 1134 ter vertaling van *varen* 2374/. Past dit ook hier?

/3172 Lees: *wat waendi*, zooals b (volgens Groebe's afschrift) ook heeft, en overeenkomstig p: *wat meendi.*

/3219 Lees: *hi en selt*, zooals b ook heeft: de zin is immers „hij zal niet — of hij zal het daar" enz.

3168/ De lezing van a is zonder grond door JM. verworpen, en wordt door Franck, Lesestücke achter zijne Mnl. Gr., te recht behouden, in overeenstemming met l 1608:

Per multos annos nos possumus hic *habitare.*

3176/3200 J. leest *ne* iplv. *nu.* l 1610-12:

sicut reor, haec, *quia* terram
Nunc abjurasti, perdita poena foret:
Ad terram sanctam jurasti *tendere* etc.

doet echter meer aan de lezing van a denken, mits men in I na 3175/ slechts, zooals J. ook doet, een : plaatse, of bijv. 3176/ leze:

Jane hebdi *nu* dit lant versworen.

l 1612 komt weder meer met /3201, dan met 3178/ (waar men anders natuurlijk met J.: *van* moet inlasschen) overeen; daar II het slot echter sterk verandert, durf ik I niet veranderen.

3183/ J.'s interpunctie is hier te verkiezen boven die

van M.; men leze dus dezen regel als tusschenzin tusschen haakjes.

3207-8/3221-2 Waarschijnlijk heeft de omwerker iplv. *die ram Belijn, B. d. r.* geschreven, en daarna ook den volgenden regel veranderd.

/3230 Lees natuurlijk met p: „sprac *tot* hem".

3218/3231 Naar l 1635: „o Beline *nepos*" zou men in I willen lezen:

Ai, *neve Belyn,* twi belghedi

waaruit de lezing van b: „*lieve* Bellijn" graphisch zeer licht zou te verklaren zijn.

3220/3234 Moet men met J. niet iplv. *dus* lezen: *des* (b: „*dat* en sel u" 'enz.)?

3235/3249 De lezing van b: „*ghi* moet u beraden" iplv. „God m. u. b." is toch zeker alleen van den afschrijver; l 1644: „*Deus* tibi parcat" bewijst ten overvloede, dat a de oudere lezing heeft, die men dus ook in II wel zal moeten herstellen.

3240/3254 Franck t. a. p. leest naar b: *Int herte* iplv. *Ten eersten*, naar hij mij mededeelt, omdat *ten eersten* als bijw. = dadelijk niet voorkomt [1]) en omdat uit *t. e.* moeielijk *dat herte* [2]), wel uit *int (h)erte* èn de lezing van a, èn die van b te verklaren zijn.

l 1647:

Extasis arripuit hanc, quia tristis erat

spreekt noch voor a, noch voor b.

3247/3261 l 1650:

Belinus ad ista
Sicut erat simplex: „jam bene credo", refert

beantwoordt meer aan b, dan aan a: moet men in I dus naar b lezen? a geeft op zich zelf een goeden zin. Of is er nog wat uitgevallen = „jam bene credo"?

3259/3273 Zie M., Anm. en Franck op Alex. blz. 414;

1) Wel *ten eersten als* voegw. = zoodra (als) bijv. 912/, 2290/2319.
2) Ook dit is overigens te verdedigen, vgl. bijv. 982/.

een paer letteren kon dus blijkbaar nog de *eigenlijke* beteekenis hebben: „een paar letteren" = een brief(je) (zooals wij nog wel spreken van: „een paar lettertjes, twee woorden")[1]), maar ook reeds de afgeleide, jongere, volgens welke *letteren* = „brief", *een paer l.* dus = „een paar brieven" was[2]). De omwerker heeft het blijkbaar in den laatsten zin opgevat, en *letteren* toen verkeerdelijk door *brieve* vervangen (vgl. 361/389 *letteren* × *brief*). Uit 3359/ blijkt trouwens, dat ook a het reeds niet meer begreep. Moet men daar dus ook lezen òf: *letteren*, òf: *brief*?

3262/3276 „ic ne weet" slaat toch op „vernaemdi iet" terug? Of op „suldijt hem draghen"? In het eerste geval zou men geneigd zijn in I (gedeeltelijk naar b) te lezen:

Belijn sprac: *Reinaert*, ic ne weet.
Neware wistic u ghedichte

d. w. z.: „ik herinner mij niet, den koning dit te hebben hooren zeggen. Maar indien enz. — zou ik het toch wel doen".

3300/3314 Reeds M., Anm. heeft opgemerkt, dat l 1682:

et prosiliebat in altum
Unius in spatium *dimidiique* pedis.

= b, niet = a is: hij durft echter niet a naar bl veranderen; Franck wel, en, mij dunkt, te recht. Uit: *dan and'halven* kon licht *dan enen halven* ontstaan.

3304-7/3316-9 l 1684-7:

„Domneque Reinarde, scio quod me diligis", inquit,
Extolli cum me quaeris honore magis
Sic per te cunctis regis venerabor in aula
Cum scierint quod sim regis amicus ego

zouden het volgende doen verwachten:

Nu wetic wel dat ghi *mi* doet ere:
Men sals mi spreken groten lof
Bi u, alse men in sconinx hof
Weet, dat ic *so wel* can dichten.

1) Vgl. ook 358/ en 361/.
2) Opmerkelijk is, dat l, bij wien men juist, hetzij een of twee brieven bedoeld werden, het meerv. verwachten zoude, *littera* heeft (1657): in elk geval wel een bewijs, dat er slechts van één brief sprake is.

Franck t. a. p. leest:

Nu wetic wel, dat ghi *mi* doet ere
Ende bi u selven die sijn int hof

en verder als M. Dit zou dan beteekenen: „nu weet ik, dat gij mij eer aandoet, en dat door u ook zij, die aan het hof zijn (mij eer zullen aandoen)". Dit blijft nader bij a, maar schijnt mij toch gewrongen, en *selven* is overtollig. Mijne lezing is echter vrijer en ook worden *cunctis* en *quod sim regis amicus ego* er niet in weergegeven (in F.'s lezing trouwens evenmin). Maar de geheele plaats is in a in de war, zóózeer, dat iplv. Belijn Reinaert dit alles daar zegt. Eenige vrijheid is dus geoorloofd.

/3325 Is *so sel mi a. d. v.* voldoende? Dan moet men er onder verstaan *ghescien*, wat zeker niet onmogelijk is. Men zou echter kunnen lezen:

So selt mi *gaen* aen deser vaert

Het naast elkander staan van *gaen aen* zou de corruptie gemakkelijk verklaren. Evenwel, p heeft ook: „also sal mi nu op dese tijt. Nu wat raedi enz." [1])

3329/ F. t. a. p. herstelt te recht de lezing van a: *also* („eveneens") *algader*, waarvan door M. zonder noodzaak *also* verworpen wordt.

3347/3347 JF.: „*niet en* draghet", M. „*niet met hem* draghet"; volgens Gräter's afdruk staat er in a eigenlijk: *n* 3 *hē d.* Mij dunkt, hieruit is, vooral in verband met bp, die ook *niet mit hem d.* hebben, de lezing van M. evengoed als die van JF. af te leiden. *n* 3 en *m* 3 konden licht verward en slechts eenmaal geschreven worden, en de Vlaamsche *h* kon licht van *hem* afvallen of aan *en* toegevoegd worden.

3362/ Ten onrechte heeft M. *horet* van a in *hoordet* veranderd. JF. behouden de lezing van het hs., die uitstekend is: *hor-e-d-et* kon òf *hoordet* òf *horet* worden, al naarmate er syncope van de eerste of van de tweede toonlooze *e* plaats had (zie Franck, Mnl. Gr. § 158).

1) 3326/ *raect* bij Fr. iplv. *naect* is een drukfout.

3370-3/3366-9 Is *ant werc connen* d. i. *an dat werc c.* geheel onverklaarbaar? Vgl. ThB. V 115. *Hantwerc* is hier toch, dunkt mij, zonder nadere bijvoeging ook vreemd. Of schuilt de ware lezing misschien in b:

Dat was *sijn ambocht ende* werc

l 1730 helpt niet veel, maar komt over het algemeen met a overeen:

Ad missas chartas Boccardus simius omnes
Suetus adest legere, clericus ipse ducis

3379/3375 a; *ontfinc*, b: *ondede*, l 1732:

Pera datur, *sumit*que datam, *sumptam*que *resolvit*

is = a en b te zamen; *ondede* is echter nog wel zoo noodig als *ontfinc.*

3382/3378 F. interpungeert in I:

Botsaert, ende sach, dat hi sprac;

terwijl M. de komma na *dat* plaatst. F.'s lezing (nazin met *dat*, zooals zoo dikwijls, o. a. 3475/) is meer overeenkomstig het metrum (zie M. blz. 425 vele voorbeelden van zulk eene verdeeling van den regel in tweeën door het ontbreken der daling tusschen de 2e en 3e heffing.

3387/3383 F. herstelt in I te recht weer *ghetrauwet* (= *-edet*) van a, dat M. zonder noodzaak in den volleren vorm verandert, vgl. hierboven op 3362/.

3396/3392 De verandering door Gr. „van *ghene* in *alle* (naar b) wordt ook door l 1739: „*cunctae* ferae" ondersteund.

3404/3400-1 l 1744:

„Desine" ait, „tantum, rex, exercere dolorem,
Non pulchrum flere regibus esse reor"

doet meer aan de lezing van b dan aan den niets zeggenden regel 3404/ denken. Hoe men echter in I moet lezen, durf ik niet beslissen.

3419-20/3421-2 De graphisch zoo gemakkelijk te verklaren lezing van J. zal wel de ware zijn. Men moet dan aannemen, dat de fout zeer vroeg (tusschen *x* en *y*) ontstaan is, want abp hebben haar alle (l verkort). Op-

merkelijk is dan echter toch, dat alleen r 3172 de goede lezing (*konen*) heeft bewaard, en dus van een ouder of althans beter hs. van II afstamt dan bp wedergeven. Of is het door de uitgevers naar J.'s emendatie veranderd? (Varianten geven noch Lübben, noch Schröder).

3423/3425 F. behoudt *over* beide malen, het is dan ook wel te verklaren als „in plaats van", ofschoon het dan eenigszins eene verwarring van twee constructies zou zijn: „den toren *versoenen met*" en „*hem over* den toren *gheven*". b heeft ook tweemaal *over*, maar schrijft iplv. *beteren* en *versoenen* alleen *gheven*.

3425/3427 a: *gheliet*. F. vraagt in de noot of men ook moet lezen *beghiet* (om het rijm van *îe* op *ie* te vermijden) evenals men dit woord 2956/ in een dergelijken zin aantreft, Dat bp beide: *lijt* hebben, spreekt echter niet voor deze verandering.

3468/ Lees: *dart*, gelijk het hs. heeft (wat M. in de varianten niet vermeldt). Zie op 239/.

3472/ Is *int isere* echt? Woeste, Wörterbuch der westfälischen mundart. blz. 113[b], geeft als tegenwoordig spreekwoord op: „ät es better in den rîsern as in den îsern". Is dit hetzelfde, dan zou men hier verwachten: *disere* d. i. *die(n) isere(n)* : *de(n) risere(n)*, dus dat. of acc. plur. Prof. De Vries wijst mij op een oud spreekwoord, in 't Friesch: *„better yne fuwgle sangh, dan yne herren klangh"*, d. w. z.: „beter in den vogelenzang (de vrije natuur), dan in het knersen van de hengsels der kerkerdeuren" (*harre, herre* = *cardo*). Het is dus een algemeen echt-Germaansch spreekwoord geweest, dat Vlaanderen en Westfalen in dezen, Friesland in genen vorm kende, en dat in den Reinaert, waaruit Grimm „Germaansche boschlucht" tegenwoei, uitstekend past.

II. TEKSTCRITIEK VAN REINAERT II (HET VERVOLG).

Ik geef hieronder eenige verbeteringen en aanteekeningen op het *vervolg* (het tweede deel) van den jongeren Reinaert, dus op R. II na vs. 3480. Meerendeels zijn zij niet van groot gewicht; de meeste verbeteringen zijn door de vergelijking der handschriften b en c met de prozabewerking (p), het volksboek (h), of Reinke Vos (r) aan de hand gedaan. Hier is nog zeer veel te doen, immers de tekst van R. II is nog lang niet volmaakt zuiver, de taalkundige, grammaticale verbeteringen nog daargelaten. Slechts hier en daar heb ik vergeleken: eene *doorloopende* vergelijking zou hier, geloof ik, van groot nut kunnen zijn.

3865 bWM: *berch*. W. teekent er bij aan: „voor *borch*, beide even goed"(!) Op welke andere plaats wordt gezegd, dat R. in een *berg* woont? Zoover ik weet, nergens (althans niet 509/533). Dat men werkelijk: *binnen den* (of *der*?) *borch* moet lezen, bewijzen p: *binnen den borch* en h: *binnen Malperduys*.

3896 bWM: *grimmende*, dat hier slecht past bij 3898. Reinaert wil toch juist zeggen, dat zijne kinderen hem in zijne valschheid navolgen, met list en vleierij hunne slachtoffers bedriegen; men zou dus eer een woord als „lachende" verwachten. Zou men nu niet kunnen lezen: *grinende* = „lachende"? Dit kon zeer licht in *grimmende* worden verknoeid (b heeft *grymende*, wat van *grynende* al zeer weinig verschilt) en *grinen* was in de oude beteekenis van „lachen" toch waarschijnlijk nog niet verouderd, althans

Kil. geeft het zonder eenige bijvoeging van *vetus* of iets dergelijks op = „renidere, subridere, *false ridere*"; de laatste beteekenis past hier volkomen. *Grinen* komt verder in R. II niet voor dan in de beteekenis: „hinniken" (van een ezel), maar wel bij Hild. en Mlp. (zie de gloss. daarop), waar het ook juist „valsch lachen" schijnt te beteekenen [1]).

Tegen een en ander staat echter over, dat niet alleen b, maar ook p *grymmende* heeft. Kan men dit, indien het dan toch echt ware, opvatten in de beteekenis van „grijnzend lachen, *grim*lachen", of is werkelijk ons „grimmen" bedoeld?

3897-3900 Kan men hier niet nader bij b blijven en een zuiver rijm behouden door te lezen:

Op die*n* (*den*) gene, die(*n*) si haten,
Ende hem vriendelic gelaten,
*So*dat hijs *hem* te min verhoet:
So brenghen sise onder die voet

indien men althans in dergelijke spreekwoordelijke uitdrukkingen apocope der slot-*e* mag aannemen?

4180 b: *veel ontwee*, W.: *viel haer in*, M.: *veel daer in*. W.'s *invallen* en dat. pl. masc. *haer* is misschien wel wat kras, maar is M.'s lezing, die mij althans onverstaanbaar is, misschien ook slechts een drukfout voor: *viel daer in* d. w. z. „viel, kwam daarbij voor, te pas"? Deze lezing zou althans eenigen zin geven. Natuurlijk is *vertoghen* in 4179 praet. van *vertien* „verhalen" en niet praes. van *vertoghen* „vortragen", zooals M., Gl. wil. p maakt het niet duidelijker: „daer si een loeghen die totter reden gheleec, mede in brochten".

4253 Is de lezing van b: *die strate houwen* (*houwen* = houden) niet beter te verdedigen dan *die strate bouwen*, dat M. er voor in de plaats stelt, indien althans *houwen* iplv. *houden* in II geoorloofd is, wat ik niet kan

1) Of beteekent het Hild. 253. 25 wellicht juist „weenen"? Op die plaats komt mij dat eigenlijk waarschijnlijker voor.

bewijzen. Mij schijnt het laatste eene uitsluitend Hd. uitdrukking, terwijl het eerste ook in het Nnl. nog bekend is. p begreep zijn origineel blijkbaar ook niet, het heeft: „die en mocht te hants nerghens mede".

4307 b: „den coninc ende *sijnre* vrouwen der coninghinne", pM: „ende *myn* v. d. c." Is dit een bewijs, dat ten tijde des afschrijvers van b, *vrouwe* de beteekenis van *domina* langzamerhand verloor en die van *uxor* kreeg, waarom hij *mijn* door *sijn* verving? Vgl. 6319 en Franck's aant. op Alex. IV 1019. p heeft het echter zooals het behoort. M. heeft hier en elders in dergelijke gevallen den gen. door den acc. vervangen, maar is dit wel gerechtvaardigd?

4346 b: *saluacie*, pM.: *salutacie*. Is *saluacie* echter onmogelijk? Wij kennen toch ook: *salueeren* en Kil., App. peregrin. etc. dict., geeft ook op: „saluatie gheven j. saluéren". Intusschen is met de *u* van b meestal *v* bedoeld en ook dit, nl. *salvacie*, is hier te begrijpen, in de opvatting, zooals W. het heeft verklaard door eene aanhaling uit Lacombe: „Ecritures produites pour répondre aux objections de la partie adverse", en deze opvatting wordt bevestigd door Kil. ibid.: „saluatie: contradictorum dissolutio". Deze beteekenis past hier uitstekend: waarschijnlijk is dus *salvacie* (of *saluacie?*) in dezen zin door den dichter bedoeld, maar door p opgevat als „begroeting" en door *salutacie* vervangen.

4432 Is bM.: *meer of min* „ongeveer" (zooals Nnl.) hier de juiste uitdrukking, of moet men lezen: *meer no min* „juist zoo" (zooals Mnl.)? p laat het weg en heeft alleen: „alsoe ghi segghet", enz.

4491,4495 b: *en*, WM.: *ine*. M. handelt met dit *en* (= ic en) van b niet consequent: /627 verandert hij het in *ic en*, hier in *ine* en 4336 laat hij het onveranderd, zooals veilig overal had kunnen geschieden; *ine* is in II in elk geval volstrekt ongebruikelijk.

4624 WM. schijnen *vergaen* in de beteekenis: „perire"

op te vatten. Dit zou toch eene vreemde uitdrukking zijn. Kan het niet beteekenen: „zijn gang laten gaan" (= Hd. „ergehen lassen")? Ik zou dan willen lezen:

Daerom latet nu vergaen
Aen (naar p; of naar b: *Over*) mi; *al ist* nu over *tmijn*

Of kan men *mijn* = *mi* in R. II aannemen? *al ist* past hier, veel beter dan *alst is*, en wordt ook gesteund door p, waar echter *vergaen* werkelijk als „perire" schijnt te zijn opgevat: „daerom en laet dat nu aen mi dat eerste niet *breken hoe mi nu is*. soe mach hier nae een ander werden."

4650 Moet men lezen: „hier quam *d(i)er*" enz.? Doch vgl. voor een dergelijk gebruik van *daer*, waar men *dier* of *der* zou verwachten 4310; moet men het dan ook daar veranderen? Op deze plaats is *daer* na *hier* in elk geval zeer vreemd en eene verwarring in een ouder hs. (b heeft *dair*) zou zeer gewoon zijn. Evenwel heeft ook p op beide plaatsen: *daer*.

4682-5 M.'s lezing naar p is niet zeer begrijpelijk; wat beteekent: „mi let op u eer ende op u lijf" en „dat gi en wist meerren kijf"? Mij dunkt, de door W. behouden lezing van b is nog te verkiezen, al is *kijf bewisen* niet zeer gewoon, maar vgl. *weldaet, doghet bewisen*.

4831 M. leest naar p: „Mer hi en heeft (*sic*) in alle die werelt niet dye daer ter waerheit enighe doeget of te seggen weet"; maar kan *in waer* „ter waerheit" en *dier* „die er van" d. i. „van Reinaert" beteekenen? b heeft volgens Groebe's afschrift eigenlijk:

Daer enich duecht of *wet* in waer

wat M. niet vermeldt, maar wat hier toch een goeden, zij het ook wat te algemeenen zin geeft.

4887 bpWM.: *uut sinen slaep*, wat hier eigenlijk niet past: er is geen sprake van slapen; *ontspringhen* zal wel in de bet. van „ontkomen" moeten worden opgevat, in welke bet. het in II ook nog meer schijnt voor te komen dan in de andere (oudere) van „ontwaken" (bijv. 4932);

ook r 4607 heeft: *entsprank* = „ontkomen". Men zou iets verwachten als „ter nauwer nood" (zooals 4932 en r 4607) of ook iets als bijv. *uut sinen greep.* Moet men het laatste wellicht hier lezen? — Dr. Franck maakt er mij opmerkzaam op, dat aan den Rijn *schlopp* en *schlupp* bekend zijn in de beteekenis van „geschlungener knoten". Deze beteekenis zou hier zeker in het verband ook wel passen, en dit woord kon wellicht in *slaep* schuilen, maar het is mij niet gelukt in Kil., Teuth., De Bo of Schuermans een overeenkomstig woord *slop* of *slup* te vinden.

4895 en 4927 M. leest *brect;* de lezing van b: *brect* is echter op beide plaatsen wel te verdedigen, zie Franck, Mnl. Gr. § 17.

5126 M., Anm. wil iplv. *sleters* van b lezen: *sletser* als bijvorm van *slets.* Hij schijnt het dus als enkelv. *sletser* op te vatten. Beter ware wellicht het als neutr. plur. op *-er* van *slets* te nemen, dat Kil. ook opgeeft. Er is toch in elk geval een pluralis bedoeld.

5155 b: *verwoeit*, M. naar p: *verwert*, maar is dit noodig? Ik herinner mij te Zandvoort ook eens *gewoeid* voor *gewaaid* te hebben gehoord, wat èn door de *w.*, èn door het praet. *woei* wel te verklaren zou zijn; dit zou hier ook kunnen bedoeld zijn, en zou in den zin best passen. Prof. De Vries wijst mij echter op de ware lezing, die door eene i in eene ê te veranderen, te herstellen is, nl. *verwoest*, d. i. hier als 't ware „incultus, ongecultiveerd", vgl. ons „verwilderd", van haar gebruikt, en „woest" in den zin van „onbebouwd land" enz.

5226 M. neemt De Vries' conjectuur (Taalzuiv. 73) niet over (evenmin als die op 3668), maar leest: *doe sniemen*; het laatste woord komt echter in R. II niet voor en wordt 3378/3374 vervangen door *licht*; mag men het dus voor R. II nog aannemen?

5232 b: *veerre* (compar. van *verre*) is door M. geheel onnoodig in *verder* veranderd.

5363 b: „*in orconde* meester Abrioen" is door M. ten onrechte in: „*orconde*" (d. i. praet. van het ww., zie Gl.) veranderd, vgl. /1902, waar hij dezelfde constructie te recht heeft laten staan.

5415-7 W.'s lezing en interpunctie is te verkiezen boven die van M.

5562 M. heeft te recht, evenals na 5496, den derden regel uitgeworpen: geen van beide beteekent iets, en drierijmen komen in II niet voor. Men zal echter wel moeten lezen: *opghegreven* (*gegreven* ook /2621, 5641), of wellicht nog beter: *opghescreven* (naar p: *gescreven*).

5676 Zeer duidelijk is dit niet: immers het paard heeft niet gezworen. Of bevat 5663 zulk een eed? p heeft: „Nymmermere en moetstuys danck hebben Ic en sal di nu dwinghen al haddestu dat gheswoeren". Esopet XX, 25-8 (waarmede deze passage soms woordelijk overeenstemt) is ook veel duidelijker.

5704 Groebe's afschrift heeft: *volnaer;* zou men dus niet beter doèn met te lezen:

Die ic *doe* in eenre weke *volnaer*

volnaer zou dan een wisselvorm zijn van *volna* (= bijna) (dat /1306, 4000, 5799 voorkomt en geheel aan Ags. *fullneah* beantwoordt), evenals *naer* naast *na* staat. Dit dunkt mij althans eene betere lezing dan het nergens voorkomende en ook vrij zonderlinge transitieve *volvaer*.

5817 W.'s lezing: *haette: onmate* is boven die van M. te verkiezen om de consecutio temporum, terwijl zeer licht het praet. *ha(et)te* als praes. *hate* kon gelezen en dan door den afschrijver geapocopeerd worden.

5886 Lees: *dan*, zooals p ook heeft, iplv. *dat*.

5933 Lees: *doe*, zooals p ook heeft, iplv. *hoe*.

5989 Ten onrechte is door M. *is* ingevoegd; *dat waer* „de waarheid" komt in II dikwijls voor en is te vergelijken met ons: „het kwaad, het goed, het wit" enz.

6210 Men moet hier toch zeker lezen: „hi *hem* troos-

ten soude", of komt *troosten* intr. „zich troosten", gelijk M., Gl. aanneemt, werkelijk voor? p heeft: „dat hy hem te vreden soude setten".

6244 Groebe's afschrift heeft: *scone*, WM.: *sconen*. Het laatste ondersteunt, indien het werkelijk in het hs. staat, mijne emendatie op 2217/ (waarvan deze regel de herhaling, is). p: „Nu heeft Reynaer sijn zaken schoon ende vast".

6381 Moet men hier ook na *jaechden* inlasschen: *se* (nl. Isegrim en Eerswint), dus *jaghen* transitief, evenals 1591/ 6844, 6961? In elk geval moet men *jaghen* in dien zin opvatten, en *hem* en *si* van 6381-3 op I. en H., niet op de dorpers laten slaan. p laat de dorpers geheel weg.

6396 Is de lezing van b: *anders* („voorts, verder") *dan* zoo onbegrijpelijk? M. i. niet (zie Verd., Mnl. Wdb. I 414, sub 2). Bovendien komt *ergens*, dat M. uit p in den tekst opneemt, in II op geene andere plaats voor.

6448 Groebe's afschrift heeft dezen regel niet, die bij W. tusschen [ ] staat. Zooals Prof. De Vries mij herinnert, is *het spreecwoort* ook geen Mnl. Men zei: *dat bispel*. W. heeft dus blijkbaar dezen regel er ingevoegd, waarvan M. echter niets vermeldt. p heeft: „ende dat gy nyemant te haeste geloven en wilt hy si vrient of maghe. want elck soeket sijns selfs bate". Waarschijnlijk zal dus het laatste woord van 6448: (*licht*, en overeenkomstig *vrient of maghe* van p) *nicht* zijn geweest, bijv.

Hi si vrient, neve oft nicht (?)

Ik geef dezen regel echter gaarne voor beter.

6484 *scramen*. W. verklaart dit als „schrammen, schrabben", wat M., Gl. en Anm. aarzelend overneemt: „kratzen (?)" Werkelijk komt het woord nog eens voor: Rose 1610 var. *(: bramen)*, waar het teksths. leest *scremen (: bremen)*, dus hetzelfde rijm als hier. Vgl. nog een plaats bij Oudem. uit Limb. *(screme : heme)*, waar het blijkbaar „schram" beteekent, en Halbertsma op Maerl. blz.

393 [1]). Uit een en ander blijkt duidelijk, dat de beteekenis hier werkelijk is: „in het hol, onder die dichte dorens hoorde ik een geschrab, geluid van iets, dat zich door de dorens bewoog", dus het geluid, door het schuren langs de dorens veroorzaakt. p heeft echter: *screuwen* en vatte het dus op als geluid, door de jonge meerkatten zelve gemaakt. Inderdaad schijnt deze begripsovergang bij dit woord voor te komen: immers Eng. *to scream* „krijschen" zal toch zeker hiermede samenhangen. Halb. t. a. p., die *scr.* op de plaats in R. II ook als „krijschen, to scream" verklaart, haalt nog aan: *schrassen* „scabere" en „gloriari" en *krassen* „scabere" en „corvi instar vociferare", en ook Kil. verklaart *schreeuwen* ook als „screare" („zijn keel schrapen") en „clamare". In al deze woorden (ook in ons *schrapen*) heeft men dus den overgang van: langs iets schuren, wrijven, daardoor geluid maken, later in het algemeen: een hard, onaangenaam geluid maken. [2]) In elk geval heeft p hier aan de bet. van ons Nnl. *schreeuwen* gedacht en *scramen* zóó opgevat.

6532 Lees: „eer meerre dan ic, *dan* minder"; p alleen: „waren meerre dan ick".

6539 b: *gescrict*, WM.: *ghestict*; het laatste wordt door p: *ghesmoert* ook wel waarschijnlijk gemaakt. Of echter *ghescrict* in de oude of nieuwe ,beteekenis geheel onverdedigbaar ware? In elk geval zal men wel moeten lezen: „*welna* was icker af g."

6557 Zou men *dat — verleghen* volstrekt niet kunnen verklaren als: „dat gij waart gaan verliggen, een ander *leger*, hol hadt opgezocht, verhuisd waart"? p heeft: *gelegen*, maar kan de oorspronkelijke lezing veranderd hebben.

6595 Moet men ook lezen: „wanen *thaer* was comen"

1) Ik dank deze verwijzing aan de welwillendheid van Prof. De Vries.

2) Bestaat er ook zulk een verband tusschen *creten* = *criten* R. 6480, Lsp. gl. (en bijvoegs.) en *cretten* in den boven aangehaalden regel uit de Rose 1610, waar het vrij wel synoniem is met *scremen* (in de oudere bet.)?

„vanwaar het aan, tot haar" d. i. „hoe zij er aan gekomen was", of kan *si* slaan op een collectief „het eten", zooals p heeft: „wanen dat dye spyese quam"?

6646 Lees evenals p: „seide *hi*, hi soude"

6688 Deze regel is een der vele, die door M. geheel onnoodig naar p (die moderniseerde, wat hij niet meer verstond) veranderd zijn: de lezing van b is uitstekend, mits men er slechts *hi* invoege (zooals W. ook reeds gedaan heeft). Men heeft *vermeten* dan hier in de jongere beteekenis: *durven* (*doen*) en niet, zooals in het Mnl. gewoonlijk (o. a. nog 4681): *durven zeggen* (M. gl. verklaart de laatste plaats: *verstellen!*)

6753 Tegenover *ghelaten* zal wel *opghenomen* moeten staan, lees dus (p laat het weg):

Opghenomen en dooch *noch* ghelaten

6754 *coomt te* zal wel uit *coom te* misverstaan of misgelezen zijn: men leze dus: *coom* (of: *come*) *te*.

6826 b: *noost*, WM: *tooft*. Het laatste is volgens W. = *toocht* (!) dus: „trekt", volgens M. beteekent het: „toeven, doen ophouden". Onmogelijk is deze laatste beteekenis hier niet, ofschoon zij toch ook maar half past. Is echter *noost* van *nosen* „schade aandoen" hier onverklaarbaar? Mij dunkt, het geeft minstens eenen even goeden zin als *tooft*, en wat het consonantisch-onzuivere rijm *hooft* : *noost* betreft: *hooft* : *toeft* is even goed vocalisch-onzuiver, al drukt M. het ook: *oo* (zoodat hij het ook niet opneemt onder de onzuivere rijmen blz. 436). p heeft: „daer niet bi en *houde*". Doch Prof. De Vries wijst mij op eene plaats in het Oudste Keurboek van Rotterdam, uitg. d. R. Fruin in N. Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg. art. 55 („ghehefft off *ghetooft*" d. i. „in hechtenis genomen of gepakt"). Vgl. Ohd. *zochôn*, *zuchjan* „rapere, corripere" (Graff 5. 623, 621), Mhd. *zochen* „zerren" (Ben. 3. 937[b]), Nhd. *zucken*, *zücken*, en verder Mhd. *zofen* „ziehen" (Ben. 3. 945[a]), waarmede *zupfen* (zooals M.

toven, wellicht toevallig, verklaart) zeker samenhangt, alle afleidingen van *tiuhan* met afwisselende medeklinkers *k, ch, f.* Deze beteekenis „pakken, aangrijpen", geeft hier een uitnemenden zin en tevens wordt het zuivere rijm hersteld.

6844 bM.: *laet hem u jaghen voren*, c: *l. u hem j. v.* Is het laatste niet meer overeenkomstig de Mnl. woordschikking? De beteekenis is toch: „maak dat gij door hem gejaagd wordt" (vgl. 6830), en dan is de Mnl. woordschikking juist het omgekeerde van onze Nieuwnederlandsche.

6958 Moet men dit: *hi* [1]) *was lichter dan hi* werkelijk zoo lezen? c: „w. *licht ende snel* te v." en p: „was *die lichste* te voete" zijn beide te verkiezen boven b, al heeft r 6302 ook iets dergelijks: „Reinke was lichter dan he to vôt".

7035 b: *na een*, c: *an een*, pM.: *aftereen.* Mij dunkt b (of c) zal hier wel de oudere lezing bewaard hebben.

7062 b: *begaen*, cM.: *slaen*, maar het eerste in den zin van „aanvallen, aantasten" is hier veel eigenaardiger dan het algemeene *slaen.*

7083 Lees met bc: *bet*; waarom WM.: *beter* lezen, is onverklaarbaar.

7085 M. heeft blijkbaar de lezing van c: *dicwijl* verkozen, omdat ook p heeft: *dicke dick*; op zich zelf is bW.: *dicht* (= *ghedichte* bijv. 812/811, 7132) *altijt* anders zeer goed.

7096 cM.: *hierentaer*; komt deze vorm echter wel voor? Moet men niet lezen: *harentaer* naar b: *hairendair*?

7369 cM.: *opgheeft* : *bleef*, b: *opneemt fier* : *bleef hier.* In het laatste is het rijm in orde, maar *fier* gelijkt bijzonder veel op een stoplap, er achter geplaatst om het rijm te herstellen; bovendien kan *opnemen* wel van den koning, niet van de kampvechters gezegd worden. p heeft: „hy biddet u, dat ghij hem den strijt op gheven wilt",

1) M.: *si* is een drukfout.

wat men ook voor II wel zal mogen aannemen. Men leze dan:

Hi bid (u?), dat ghijt *hem wilt opgheven*
Want waert dat uwer een hier *bleve*

waarmede èn zin èn rijm gebaat zijn.

7458 b: *eenre messen*, c: *vaelt* (volgens Gr.; volgens WM.: *velt*), W. leest naar c en zegt: Hs. *messen*, d. i. meersche (?!) [1]), M. leest naar b en verklaart *messe* hier als „Jahrmarkt"(!). p heeft echter *eenre misten*, h: *messinck*, wat ons op den weg helpt. De „mestvaalt" achter het huis is bedoeld, wat zeer goed past bij *teens heren hove*. Verschillende woorden komen nu in aanmerking. Vooreerst *mes(t)vaelt*, waarvan b dan de eerste, c de tweede helft zou hebben behouden; ik heb dit woord echter niet kunnen vinden bij Kil. of elders, en weet dus niet, of de samenstelling toen reeds bekend was. Vervolgens *messinc* (zooals h heeft): dit komt bij Kil., De Bo, Schuermans, die *mestvaalt* niet kennen (dus een *Noord*nederlandsch woord?) voor; Kil.: „messingh Fland. j. messie Fimetum" (d. i. „mestput"), Schuerm. verklaart het als: „de mesthoop op den hof eener boerderij"; *messie* schijnt thans een dialectische bijvorm te zijn. Of *misten* van p nog een derde woord, of eene verknoeiing van een der bovengenoemde woorden is, durf ik niet beslissen. Het waarschijnlijkste is echter wel, dat met *messen* bedoeld wordt *messinne* of *messine*, dat Schuerm. nu als Vlaamsch-Henegouwsch opgeeft, en dat Prof. De Vries mij in het Mnl. aanwijst op de volgende plaatsen: Sp. Hist. II² 13. 27, Oudvl. Ged. I 76.253, Rijmb. 32870. De tweede plaats vooral is beslissend, omdat daar ook, evenals hier, juist van eenen hofhond op een mesthoop sprake is. Men leze dus: *messin(n)e*.

7473 b: *lendenstiet*, cM.: *eer hi danen sc(h)iet*, mij dunkt, eene onnoodige afwijking van b. *stiet* = stuit

1) Schuermans, Alg. Vl. Idiot., geeft wel op: *mes„* meersch", maar dit is toch blijkbaar een veel jongere vorm, ontstaan door zachte uitspraak en het uitvallen der *r*.

is toch niet onbekend. Zie Kil.: „stiete, stuyte extrema pars spinae" [1]); De Bo kent ook *stietbeen* en *stuitbeen*. Waarom dus hier niet te lezen: *lenden ende stiet*; *ende* (*eñ*) kon na *lenden* zeer licht uitvallen. De lezing van c is in elk geval veel algemeener en heeft meer van een stoplap.

7475 WM.: *doorbroeide*, b: *doorscoude*. Is dit laatste hier niet het eigenaardige, oudere woord en dus hier te verkiezen, evenals in 7495, waar c het ook niet verstond en daarom verknoeide? Hild. XLIV, waar dezelfde fabel staat, spreekt ook van *verbroeid*, maar R. 7495: *scouden* (:) maakt dit laatste toch ook voor deze plaats waarschijnlijk. p heeft 7475: *verbarnde* en 7495: *dat siedende water*. Kil. geeft *broeien* ook als „Holl., Fris." op, wat overeenkomt met het gebruik bij Hild. Dan zou c waarschijnlijk een Hollandsch handschrift zijn.

7768 bp: *te myn*, cM.: *min*. Is de lezing van bp niet eigenaardiger en ouder?

1) Zie bijv. ook Mlp. II 732 (:).

III. REINAERT I EN II (DE OMWERKING) UIT EEN LETTERKUNDIG OOGPUNT VERGELEKEN.

In dit hoofdstuk wensch ik alles samen te vatten, wat niet op de taal, maar op den inhoud en den stijl betrekking heeft: ik wensch dus na te gaan, in hoeverre en waarom de omwerker het gedicht zelf heeft veranderd, en of deze veranderingen, uitweidingen, bijvoegsels of uitlatingen tot voor- of tot nadeel van zijn werk hebben gestrekt. Een en ander hiervan is reeds opgemerkt door Martin, Einleitung XLIX vlg. en ook door Dr. W. Knorr in een „schulprogramm" [1]), dat ik toevallig in handen kreeg. Daar beiden echter lang niet alles hebben gegeven [2]), achtte ik eene geregelde, doorloopende vergelijking van alle plaatsen, waar de inhoud eenigszins afwijkt, niet overbodig, te meer omdat Knorr's geschrift hier zeer weinig bekend schijnt te zijn en bovendien K. en M. beiden, naar mijn oordeel, te veel nadruk hebben gelegd op de minder goede eigenschappen van den omwerker, en te weinig licht hebben laten vallen op de punten waar zijne veranderingen werkelijk verbeteringen zijn. Knorr zegt (p. 30): „seine Aenderungen sind wohl nirgends Verbesserungen", wat ik geenszins met hem eens ben, zooals in het volgende meermalen zal blijken. — Hoewel eene rangschikking der plaatsen naar de volgorde van het gedicht hier

1) Reinaert de Vos und Reineke Vos. Eutin 1857.
2) K. kende den tekst van II alleen in W.'s onvolledige uitgaaf.

in sommige opzichten verkieselijk ware, omdat men dan den gang van het verhaal (waarop het hier dikwijls aankomt) beter in het oog houdt, heeft dit toch weer het bezwaar, dat men zoodoende het gelijksoortige niet bijeenvoegt en dus geen inzicht in het karakter en de manier van werken des omwerkers verkrijgt, en hierom is het toch juist te doen. Ik heb dus verkozen, de stof eenigszins naar rubrieken te verdeelen en zooveel mogelijk de gelijksoortige plaatsen te zamen te behandelen, hoewel dit vaak moeilijkheden oplevert. Het spreekt vanzelf, dat ik hierbij het bekende en door J., M. e. a. reeds voldoende toegelichte karakter van den voortreffelijksten en geestigsten onzer Middeleeuwsche dichters als bekend vooropstel en dus niet telkens zal aantoonen dat I dit of dat zoo geestig, zoo ironisch, zoo fijn, zoo levendig voorstelt: dit ware monnikenwerk. De volgende bladzijden willen geene karakteristiek van den ouden dichter geven: alleen om de *vergelijking tusschen I en II* is het te doen, slechts die plaatsen, waar verschil tusschen beiden bestaat, komen in aanmerking. Kan ik onder de hand op een tot nog toe onopgemerkten trek of ook op eene minder goede eigenaardigheid van I wijzen, dan zal ik dit niet verzuimen, maar hoofdzaak blijft: de verhouding van den omwerker tot den oorspronkelijken dichter op te sporen, en te trachten zijn karakter daaruit eenigszins te leeren kennen [1]).

Allereerst beschouwen wij dan die plaatsen, die werkelijk geheel omgewerkt zijn, zoodat daar-

1) Vele der hieronder behandelde plaatsen kunnen eigenlijk niet mederekenen, wanneer het waarschijnlijk is, dat er in I oorspronkelijk (x), of althans in het hs., dat de omwerker gebruikte (q), iets anders stond, dan wij nu in a lezen. Men zie deze plaatsen in Hfdst. I, waarnaar ik in het volgende dikwijls, maar niet altijd heb verwezen. Vele schijnbare verbeteringen van b kunnen dus wel de oorspronkelijke door a verknoeide lezingen van x of y zijn, en ook omgekeerd kan a wellicht zijn voorbeeld y verbeterd hebben. Zie over dit alles Inleid. blz. 14 vlgg. Veel heb ik echter weggelaten, òf omdat de lezing van q te onzeker was, òf om niet in de fout te vervallen, te veel achter onbeduidende verschillen te willen zien, en den omwerker zoodoende te veel systeem toe te schrijven.

door de gang van het geheele verhaal meer of min wordt gewijzigd, dus tot de hoofdpunten. Zeer groot is het aantal dezer plaatsen niet: zij volgen hier naar de orde van het verhaal.

520/544 De voorstelling van Bruun's komst verschilt in I en II vrij aanmerkelijk. In I ziet B. de poort (520/), en gaat voor de „barbecane" zitten, terwijl R. *voor* (d. i. binnen? [1]) de poort ligt (535/); zóó roept Bruun Reinaert toe: „sidi in huus R." (524/). R. gaat daarop nog dieper in zijn hol en voert van daar, naar 't schijnt, het geheele, honderd regels lange, gesprek over den honig, totdat hij eindelijk buiten komt (627/), en dan dadelijk met B. op weg gaat (1 geheel = a). In II daarentegen vindt B. de poort *gesloten* (/544), gaat zitten, spreekt tot R., die *binnen voor* de poort ligt (/559), en die daarna, na over de zaak nagedacht te hebben, buiten komt (/585 [2]), zich verontschuldigt, dat hij niet dadelijk is gekomen, (met het voorwendsel, dat hij juist vesper las!) (586—90) en dan verder met B. spreekt over den honig, enz. [3]) In 4 opzichten heeft de omwerker hier zijn origineel verbeterd: 1° de poort is bij hem *gesloten*: hierdoor wordt B.'s roepen en het niet dadelijk tot elkaar komen van B. en R. verklaard; in I wordt dit in 't midden gelaten; 2° hij voegt er /559 *binnen* bij, en verduidelijkt daardoor de voorstelling: immers indien R. *buiten* voor de poort lag (zooals men het in I zeer wel zou kunnen opvatten), ware B.'s roepen: „sidi in huus" en R.'s heengaan onverklaarbaar; ook dit wordt in I in 't onzekere gelaten; 3° R. komt bij hem spoediger buiten, vóór het gesprek over den honig, en begaat dus niet de onbeleefdheid (zooals in I), B. zoo lang buiten te laten staan wachten, en door de poort

1) I 231: „*in* porta".
2) *uuttrat* bij M. is een drukfout voor: *uuttrac*.
3) 627—30/ wordt dan in II natuurlijk weggelaten.

heen, althans terwijl hij zelf binnen is, een lang gesprek met hem te voeren, iets wat ons van den (vooral tegen zijne vijanden) [1]) beleefden Reinaert ten zeerste verwondert en wat bovendien op zich zelf ook nauwelijks mogelijk is; 4° R. verontschuldigt in II zijn toch altijd nog laat buiten komen en zijn laten wachten, en wel met eene echte „reinaerdie", dus geheel in het karakter van den welgemanierden, maar doortrapten schurk, terwijl in I R. veel later en zonder eenige verontschuldiging, alsof er niets bijzonders ware geschied, naar buiten komt. In één woord: II heeft hier eene fijnere, rijkere, beter gemotiveerde voorstelling, hij heeft het karakter van R. goed opgevat en volgehouden.

Hetzelfde verschil treffen wij bij Tibeert's komst aan: 1066/1090 *in sijn huus* × *voor s. h.*; ook hier staat in II R. niet *in* zijn huis met den bode des konings te spreken; het heeft hier echter minder te beteekenen, omdat het niet blijkt, dat T. zich op eene andere plaats bevindt dan R., en het dus vrij onverschillig is of hun gesprek *in* of *voor* het huis plaats heeft [2]). Daarenboven heeft I 459 hier: „*ante* portam", wat de lezing van b ook voor I waarschijnlijk maakt, zie Hfdst. I, blz. 44.

695-706/747-64 II is hier uitvoeriger en levendiger, maar het verhaal in I geregelder: Br.'s toestand, R. ziet L. komen en bespot B.; in II: B.'s toestand, L.'s komst, weer B.'s toestand, R. ziet L. komen, enz. Zie over het geheele volgende verhaal van B.'s tuchtiging door de dorpers, Hfdst. I.

1391/1411-29 Uitweiding, waarin R. pocht op zijne verdiensten aan het hof, zeer welgemoed is en zich zeker voelt van zijne zaak, kwalijk in overeenstemming met het vervolg: èn in 1392/1430 [3]) vlgg., èn aan het hof

1) Zie M., Eiul. XLVIII.
2) 1358/1378 (bij Grimbeert's bezoek) hebben I en II beide *in*.
3) 1396/ is trouwens weggelaten.

bij de terechtzitting toont R. zich juist in II veel meer beangst en nederig dan in I [1]). De omwerker blijft zich zelf dus niet gelijk in zijne opvatting van R.'s karakter, dat hij hier minder goed volhoudt.

1983-2058/1990-2088 II is veel uitvoeriger, maar niet beter. Vooreerst begaat de omwerker eene groote fout [2]) door Reinaert dadelijk naar de strafplaats te laten medegaan met B., I. en T. (zie /2015, /2025, reeds voorbereid door /1975), terwijl in I deze vooruitgaan (2015/) om alles in orde te maken, en R. met den koning [3]) en het gevolg achterblijft (2048/ vlgg.), Hierdoor klinkt nu I.'s aanmaning /1980 vlgg. in zijn mond vreemd: immers hij neemt R. zelf mede, loopt later naast hem en kan dus zelf op hem passen; ook wordt het nu onwaarschijnlijk, althans minder goed verklaard, dat R. het geheele verhaal van den schat doet zonder eenige tegenspraak; in I doet hij dit aan den koning en zijn gevolg, terwijl B., T. en I. bij de galg zijn, in II daarentegen doet hij het bij de galg *in het bijzijn en ten aanhooren zijner drie vijanden*, die geen woord er tegen inbrengen [4]). Het zonderlingste is eindelijk, dat later 2803/2799 Tiecelijn de raaf, het verhaal van het

1) Vgl. o.a. 1432/1476-9.

2) Reeds door Knorr en Mart. opgemerkt.

3) In a zegt Nobel (1900/) tot I. en B.: „Twi sidi traech", in b (/1932) wordt dit door Tibert gezegd; het is de vraag, wat beter is, welke vraag samenhangt met de opvatting van 1891-9/1924-31. Op zich zelf beschouwd, zou men uit deze verzen eer opmaken, dat de koning, die zich later zoo licht laat overreden, R. genade te schenken, ook hier reeds wankelt en, bevreesd voor de gevolgen van R.'s dood (den afval van R.'s magen) met de terechtstelling nog wil dralen; dan zou 1900/ zeer slecht in zijn mond passen, veel beter in den mond van Tibert, die zich in deze geheele passage den onverzoenlijksten vijand van R. toont; zóó althans heeft de omwerker de plaats blijkbaar opgevat: I schijnt echter a gelijk te geven en dan heeft de alleenspraak des konings alleen de strekking, het wenschelijke van eene *spoedige* terechtstelling in 't licht te stellen, daar R.'s magen anders licht een hinderpaal in den weg zouden kunnen leggen, dus juist het omgekeerde: aandrang tot haast iplv. uitstel en afstel; zóó vatten a en I, en ook Jonckbl., Gesch. d. Mnl. Dichtk. I 155, het op.

4) M. Einl. L ziet in het voorafgaande ook pogingen van R. om zijne vijanden te verwijderen; wat T. betreft is dit wel aan te nemen en 1942/ vlgg. wint daardoor dan nog een bepaald doel, behalve de hatelijke herinnering aan het T. overkomen avontuur.

gebeurde aan de drie verbonden vijanden gaat mededeelen, wat in I (waar zij afwezig zijn) past, in II (waar zij alles aangehoord hebben) natuurlijk niet. Men ziet: de omwerker heeft zich niet altijd genoeg rekenschap gegeven van zijne wijzigingen en van de gevolgen daarvan voor den verderen loop van het verhaal; hij is het voorgaande vergeten en is niet consequent.

Behalve dit hoofdbezwaar zijn de karakters van R. en I. op deze plaats in I veel beter volgehouden dan in II, en is de schildering van het geheele tafereel veel levendiger, geestiger, bijtender. Wat R.'s karakter betreft: zijne hem in de meest benarde omstandigheden toch bijblijvende koelbloedigheid en schampere spot verlaten hem in I ook hier niet, terwijl in II hierop veel minder sterk gedrukt en daarentegen, evenals /1430 vlgg., eenige malen van zijne inwendige vrees gewaagd wordt. Zoo dadelijk in den bijgevoegden regel /1991; verder vergelijke men 2026-46/2032-53: in I is er slechts een zweem van angst bij R. te bespeuren (2037-8/, evenals 1432/), overigens is hij geheel vervuld van haat tegen zijne vijanden en zelfvertrouwen op zijn eigen list, met spottend welbehagen denkt hij aan zijn plan, dat hij met de hem eigene vervooruitziende sluwheid reeds in den vorigen nacht heeft gevonden. In II daarentegen dobbert R. voortdurend tusschen moed en vrees (uit schuldbesef voortgesproten /2047) en is er van den overmoed van I weinig te vinden, terwijl hij het plan nu inderhaast, door den nood gedrongen, bedenkt; evenzoo is er 2050-8/2072-88 van het onverstoorbaar kalme, „leuke", dat uit R.'s bevel in I spreekt, in II niets te vinden, maar daarentegen wordt R.'s (niet slechts geveinsde) vrees [1]) breeder uitgewerkt, met eenige herhalingen, en zonder ooit het praegnante van I te behouden of te evenaren.

Wat I.'s karakter aangaat, ook in I is 1914/ niet zeer duidelijk; waarom zucht I. eigenlijk? Deze zucht is

1) Vgl. ook nog later 4708 vlgg.

niet in overeenstemming met zijn later aandrijven der anderen; deze ongelijkheid nu wordt in II nog vermeerderd door de toevoeging van /2055 vlg., waarin I. (met herhaling van vroegere gezegden) wederom aanspoort, toch op te passen, enz.

Men moet echter erkennen, dat II dit aldus veranderde karakter van R. goed volhoudt: immers 2059-62/2089-96 is er in I slechts sprake van R.'s gehuicheld berouw, maar is hij innerlijk volkomen kalm en zeker van zijn zaak, in II daarentegen wordt er nog gesproken van het medelijden en de voorbede der omstanders en van R.'s inwendige blijdschap over deze gunstige wending. Op zich zelf beschouwd, is dit toevoegsel niet kwaad, integendeel in overeenstemming met den minder vermetelen geest, die hem in II bezielt [1]).

3143-3206/3135-3220 Geheel omgewerkt en uitgebreid om het vervolg te doen aansluiten. In I spreekt R. naar aanleiding van den pas verorberden haas over den koning, en verder ironisch over de „gift" d. i. de galg (3143-57/), die hij echter op uittartende wijze zegt te zullen ontvluchten in de wildernis, welke hij dan zeer uitlokkend beschrijft (3158-72/); Hermeline maakt echter tegenwerpingen om de door R. gezworen bedevaart (3173-9/), welk bezwaar R. opheft door „bedwonghene ede" niet te laten „dieden": die bedevaart zou hem bovendien niet helpen, en de koning hem toch haten om den schat enz.; daarom is 't beter te vluchten dan daar te blijven; hij (en blijkbaar ook H., hoewel stilzwijgend) besluit dan ook te blijven, tevens het voornemen opvattende, zich nooit weer in 's konings macht te wagen (3180-3206). — In II daarentegen spreekt R. ook over den koning, die hem den vetten haas wel gunt (/3135-9), maar zegt niets over de galg. (Waar-

1) In /2228—9 (overigens, zooals zoo vaak, eene herhaling van /2089 vlgg., /2197) past het „gheveinsden" trouwens niet bij de opvatting van den omwerker.

om eigenlijk niet? Begreep de omwerker de ironie en de beschrijving niet? Dit is in elk geval een verlies). Op H.'s vraag om opheldering, antwoordt R. met een kort verhaal van zijne leugens en 's konings haat (/3139-50, niet in I), daarom wil hij van daar naar „een ander foreest", dat hij dan beschrijft (natuurlijk, zooals altijd in II, met eenige uitweidingen /3151-64); hierna gaat hij voort en verhaalt uitvoeriger van zijnen verdichten schat, om welke reden hij zich nooit meer in 's konings macht wil begeven. Vervolgens verklaart Hermeline zich tegen de vlucht: men moet geene oude schoenen wegwerpen en deze burcht is stevig genoeg om eene belegering te kunnen doorstaan en bovendien vol zijuitgangen, waardoor zij altijd nog wel vluchten kunnen (/3183-99). Maar, vervolgt H., de bedevaart! R. ruimt dit bezwaar evenals in I uit den weg en besluit vrij plotseling op dezelfde gronden, die zij had aangegeven, te blijven waar hij is (/-3220).

De omwerker heeft dus vooreerst iplv. de zinspeling op de galg, H.'s vraag om opheldering en R.'s antwoord, het korte verhaal van zijn bedrog ingelascht, iets wat werkelijk meer verband in het geheel brengt: immers in I weet H. eigenlijk nog niet, waarom de koning vertoornd is en waarom R. wil vluchten, als zij het bezwaar van de bedevaart oppert: veel natuurlijker en meer doordacht is dus hier II, waarin R. zijne vrouw eerst zijne wederwaardigheden mededeelt, voordat hij zijn plan om te vluchten ontvouwt. Er zijn bovendien enkele niet onaardige bijzonderheden aan toegevoegd (/3160-2 en /3181-2). Dat het verhaal niet zeer geregeld is (eerst algemeene mededeeling van zijn gepleegd bedrog, dan plan om te vluchten, vervolgens uitvoeriger verhaal van den schat, eindelijk besluit den koning niet meer in den mond te loopen), kan hier niet tegen opwegen.

Van H.'s plan om te blijven staat in I natuurlijk niets, immers daar vluchten zij eindelijk. Of het ook wel met

H.'s karakter overeenkomt, zich zulk een „flink wijf" te toonen, dat haren man moed inspreekt? /3090 en elders is zij veel meer de angstige echtgenoote, lang niet zoo kordaat.

Het bezwaar van de bedevaart, dat in I door H. tegen het *vluchten* opgeworpen wordt, wordt door haar ook in II geopperd, naar het schijnt als bezwaar tegen *haar eigen* plan om *te blijven,* waartegen het dan ook evenzeer is aan te voeren als tegen dat van R. Zeer duidelijk is dit echter niet; het was na H.'s raad om te blijven eigenlijk nog onnoodiger dan in I, maar werd door den omwerker natuurlijk behouden om de „reinaerdie" van R.'s antwoord: „so meer ghesworen" enz. niet prijs te geven. Een en ander is niet onhandig veranderd; het bedoelde vervolg kon zich zoo op gepaste wijze aansluiten aan het eerste deel; alleen laat R. zich vrij plotseling overhalen, en wordt zijn voornemen, zich nooit weer te laten verleiden, aan 's konings hof te komen, later gelogenstraft door zijn gang derwaarts in het 2e deel, evenals de bedreiging en de overmoed van /3218 vlgg. bij dezen tocht vreemd afsteken.

Dat 3324-6/ (R.s vertrek) hierna weggelaten worden, spreekt vanzelf.

3339/3337 *na middach* × *voor m.* (p = b). Waarschijnlijk evenzoo veranderd, ten einde het eerste deel beter met het vervolg in overeenstemming te brengen: in II moet er dien dag nog zooveel gebeuren, dat het wenschelijk is, het einde van het 1e deel nog *voor* den middag te plaatsen. 2934/2920 heeft men echter een dergelijk verschil, doch juist omgekeerd (*voor sonnen upganc* × *na s. o.*), en dit maakt het twijfelachtig of het ook hier niet alleen een toevallige, onwillekeurige verschrijving van den omwerker is geweest. —

Wij komen nu tot die plaatsen, waaruit iets kan blijken aangaande des omwerkers opvatting van de dieren-

sage in het algemeen en van de karakters der handelende personen in het bijzonder [1]).

4/4 *avonture* × *geeste*. Het eerste behoort volgens Verdam, Mnl. Wdb. I 495, meer in de ridderromans, het tweede bij de geschiedschrijving thuis, en hiermede stemt wel overeen, dat I meer de ridderlitteratuur parodieert, terwijl II een meer wetenschappelijk karakter draagt [2]).

1360/1380 *welpkinen* × *wiegelijn* komt (blijkens p, die = a is) op rekening van den afschrijver van b, die *welpkijn* altoos vermijdt. Het is dus niet de omwerker, maar de afschrijver, die op deze en op andere plaatsen meermalen al te zeer vergeet, dat Reinaert toch een *dier* blijft, en die daardoor niet het juiste midden houdt tusschen het menschelijke en dierlijke, wat toch het eigenaardige der dierensage uitmaakt.

1689-90/1713 Weggelaten, terwijl deze regelen juist zeer goed den epischen stijl nabootsten. Het verhaal is uitgewerkt, maar in meer modernen geest.

1865-82/1891-1916 Geheel omgewerkt en uitgebreid, niet ten voordeele van den gang van het verhaal: vooreerst is het in I veel geregelder verteld, en verder wordt er veel in II weggelaten of vervangen door toevoegsels als: *van sulken wilden dieren*; dit *wilde* vooral (dat p trouwens weglaat) valt geheel uit den stijl van het dierenepos, welks comische en didactische kracht immers juist daarin bestaat, dat het de dieren niet als wilde beesten voorstelt, maar als wezens, den menschen gelijk of althans op hen gelijkende in inborst en spraak (terwijl zij toch elk hun eigenaardig dierenkarakter behouden) zoodat de dichter zich ook niet boven of tegenover de dieren plaatst, maar zich met hen vereenzelvigt. Zulk een regel zal men in I nooit vinden, in II daarentegen is dit karakter van

1) Is het ooit opgemerkt, dat de aanhef van den R. eene (toch niet onbewuste) nabootsing is der Artur-romans? Walewein, Moriaan, Ferguut, enz. beginnen ook alle met eenen hofdag (de laatste ook „eens Sinxendaghes").

2) 8/8 *na den walschen boeken* × *uutten w. b.* Moet men hieruit iets afleiden omtrent de meerdere slaafschheid in 't vertalen van II, die hij dus ook I toeschreef, of is het een bloot toevallig en onbeteekenend verschil?

het dierenepos lang niet zoo goed volgehouden. In verband daarmede staan andere veranderingen of toevoegsels, zooals hier /1902-4, waar een (trouwens niet zeer duidelijk uitgedrukte) ironische twijfel of ongeloof aan het door den dichter zelf verhaalde doorstraalt, evenals bijv. in 77.65 vlgg. Dit verraadt een gansch ander standpunt des dichters: hij is de didacticus, die soms niet nalaten kan, eenigszins ironisch te spotten over zijn eigen verdichting, daar alles toch alleen en uitdrukkelijk tot leering dient (welk doel I, zoo hij het al heeft, althans nooit uitspreekt). Dergelijke plaatsen in II maken denzelfden indruk als een acteur, die, in eens uit zijn rol vallende, het publiek de onnoodige en ontgoochelende mededeeling gaat doen, dat men niet moet vergeten, dat alles eigenlijk toch maar komediespel is.

2817-8/2812 Weggelaten, omdat de uitdrukking te antiek-episch was (?) Evenzoo 2821-2/ tot schade van II: het zijn juist twee schilderachtige uitdrukkingen. (In II zit T. waarschijnlijk eveneens op de galg; vgl. althans /2061, welke regel niet eens in I staat; dáárom zal II het dus wel niet hebben weggelaten).

Evenzoo worden de titels: *her*, *vrouwe* enz., die in I de dieren tegenover elkander (en vooral Reinaert ironisch tegenover zijne slachtoffers) gebruikt, dikwijls weggelaten, waardoor een eigenaardige trek verloren gaat, nl. de ironische nabootsing van den epischen stijl der ridderromans, de „hovescheit" onder de dieren. Men vergelijke de volgende plaatsen: *ay heere dief Reinaert* × *quaet dief*, *fel R.* 1809/1829 (vgl. 1558/), *here Brune* × *B.* 1028/1056, 1813/1833, 1819/1839, 2435/2455, *dher Isingrijn* × *I.* 2888/2876, 2489/2505, 2463/2481, *here Belijn* × *B.* 3278/3292, 3345/3345, 3449/3447, *vrauwe Hermeline* × *mijn wijf E.* (door R. gezegd) 3087/3079, evenzoo *gentel vrauwe* × *vrouwe*, 2530/2554, *mijn vrauwe de coninghinne* × *mijn wijf de c.*

2778/2776 (de laatste beide door Nobel gezegd), *dame Hawi* × *vrou Hawi* 1847/1871 (dit is trouwens eigenlijk meer eene niet begrepen parodie op de Fransch-sprekende hoogere standen). Dikwijls echter worden de titels ook behouden, zoo 2238/2262, 2417/2437 en vgl. 788/ en /833, waar in een toevoegsel ook een vrouw uit het volk: *mijn vrou* wordt genoemd, en 3397/3393, waar II *her* heeft, I niet. Veel hiervan komt dus waarschijnlijk ten laste van den afschrijver, en ook I heeft het gebruik niet consequent volgehouden. Over het geheel echter kan men beweren, dat I in dezen meer den oud-epischen toon nabootst en door II niet geëvenaard wordt. Zie nog enkele dergelijke plaatsen, waar de parodie van den epischen stijl niet behouden is, beneden bij de door den omwerker niet begrepen plaatsen, blz. 124 vlgg.

Iets dergelijks is het vervangen van woorden als *dier* en *voet*, *been* door *beest* en *pote*; de laatste woorden heb ik in I niet aangetroffen, en geen wonder: de dieren spreken over zich zelven natuurlijk niet met minachting, en ook de dichter zelf behandelt zijne helden met de achting, die aan als mensch voorgestelde en dus menschelijke wezens toekomt. In de omwerking heb ik echter dergelijke „menschelijke" woorden niet *vervangen* gevonden [1]), wel in het vervolg de „dierlijke" *gebezigd*; zie hierover beneden, Hfdst. IV.

Als vanzelf komen wij op die toevoegsels of veranderingen, waaruit de meer didactische geest des omwerkers spreekt. Zooals men weet, is dit een der sterkst sprekende eigenaardigheden van II, dat het onbevangene, naïeve vertellen zonder dadelijk zedelijk doel van I vervangen wordt door de onverbloemd uitgesproken leering, waartoe alle deze fabelen van Reinaert slechts moeten dienen.

1) *been* × *voet* 3033/3021. Was *been* voor II ook te menschelijk? 145/153 behoudt hij het.

37-42/39-44 Zeer sterk didactisch toevoegsel, waarin het doel: wijze lessen te prediken, veel meer op den voorgrond gesteld en zelfbewust verkondigd wordt dan ergens in I. Knorr t. a. p. blz. 19 vindt in vs. 10-40/ van den proloog van I ook reeds, hoewel in mindere mate, dit oogmerk om te onderwijzen, en betwijfelt daarom of dit laatste deel van den proloog wel van den dichter van I is. Ik kan er echter deze bedoeling niet in lezen.

1391/1411-29 Hier toont zich dezelfde neiging, die in het 2e deel zoo vaak uitkomt, om zulke algemeene uitspraken over R. hem zelven in den mond te leggen en over R. te spreken, niet als een persoon, maar als een type, een soortnaam; vgl. bijv. 7654, waar dit nog veel onbewimpelder gezegd wordt. Ook is de toespeling op de staatkundige en maatschappelijke menschenwereld hier in II veel duidelijker voelbaar.

3029-30/3017-8 *wonderlijc* × *vromelic*, *ghemakelyc* × *gevensdelic*. Karakteristiek, dat I meer oog heeft voor het uitwendige, het schilderachtige en daarin het comische vindt, II daarentegen alleen let op het innerlijke, het zedelijke, en in dit contrast tusschen uiterlijk en innerlijk het comische zoekt: I is meer de frissche, voor de natuur en het zinnelijk-comische ontvankelijke, II meer de geleerde, alleen op het geestelijke lettende dichter, die zich bovendien ook weer als zedenmeester *tegenover* R. stelt.

/3468-75 Directe toepassing op de werkelijkheid en den tegenwoordigen tijd, zooals I nooit geeft. —

In verband met zijne didactische richting staat des omwerkers zucht om met geleerdheid te pronken, die op verschillende plaatsen uitkomt: zie M., Einl. L en Anm. op 257/ en 383/.

257/259 Het Lat. citaat wordt verbeterd.

384/412 De opeenvolgende getijden van den dag worden in de juiste volgorde geplaatst.

431/459 *vigelien singhen* × *doen s.* Om eene strengere

scheiding tusschen leeken en klerus te maken, of zonder bedoeling en beteekenis?

449/475-9 Uitweiding over de begrafenisplechtigheid, zonder eenige waarde voor het verhaal, waarschijnlijk om de geleerdheid te luchten.

1542/ Weggelaten, waarschijnlijk eveneens omdat het incorrecte *sancta spiritus* den omwerker mishaagde [1]).

1865-82/1891-1916 De rechtstermen, die ook I heeft (*prouven, orconde, te vonnesse driven, wisen*), worden vervangen door andere (*ofwinnen, onscout, tale, claghe, ghetughe, oordel gheven*). Zijn deze laatste termen juister? Of nieuwer, meer 14e eeuwsch? Of meer Westvlaamsch of Hollandsch?

2491-2/2507-8 Een volksspreekwoord vervangen door een rechtsterm; zie M., Einl. XLVIII.

Aan den anderen kant worden echter de spreekwoorden, welke op zich zelf, mits niet in te grooten getale, in den Mnl.-epischen stijl thuis hooren, ook veelvuldig ingevoegd (zie Mart., Einl. L). Zoo bijv. 641-6/691-8, waar een spreekwoord en eene zedelijke algemeene waarheid is toegevoegd, (het laatste althans niet tot voordeel van het verhaal), en /1910-1 een dergelijk bijvoegsel. —

Vervolgens valt onze aandacht op die plaatsen, waaruit des omwerkers neiging tot het comische, het platte, en ook tot satire tegen de kerk zou kunnen worden afgeleid. Ook hier is de oogst vrij schraal. Zooveel is zeker, dat hij geen droge, geleerde „clerc" was, althans niet uitsluitend; dat bij hem het „derbe" op eene zonderlinge, doch wellicht echt-Nederlandsche wijze samengaat met de didactische richting, die wij hierboven opmerkten en die ons in het 2e deel nog veel meer zal in het oog vallen. Ziehier de bedoelde plaatsen:

---

1) In: *confiteor pater mater* × *c. tibi p. m.* 1451/1492 en: *nomine patrum christum file* × *nomen pater christe file* 1818/1838 wordt het citaat echter niet verbeterd, integendeel in het laatste geval verbasterd.

336/364 De „scure" behoort in II aan een „monic". Is dit als satire tegen de monniken, die eigenlijk geen schuur met hoenders, honden enz. mochten bezitten, bedoeld?

556-61/611-5 II plastischer, met sterkere uitdrukkingen.

571-3/626-7 II platter, meer in den toon van het lagere volk.

1278/1300 II fatsoenlijker, maar minder comisch; maar men moet waarschijnlijk in I en II beide lezen: *mijn sc. ende sijn sc.* Zie Hfdst. I.

1290-4/1311-4 II minder geestig, platter, en ook vrij onzinnig.

1548/1585 Is het vloeken en zweren des papen opzettelijk weggelaten?

1674-94/1688-1714 Geheel omgewerkt: in I geeft Grimbert R. 40 slagen en geeft hem den raad, verder deugdzaam en vroom te leven; in II beveelt Gr. R., zich zelven *drie* slagen te geven, daarna de roede op de aarde te leggen, er *driemaal* over heen te springen zonder te vallen en haar te kussen; hierop geeft hij hem de eigenlijke absolutie (die in I ontbreekt) en denzelfden raad als in I, maar wederom veel meer uitgewerkt en met bepaalde boetedoeningen (goede werken, kerkgaan, psalmen lezen, aalmoezen geven, enz.) vermeerderd; dit alles belooft R. dan eindelijk. Is dit een en ander ook eene bepaalde satire tegen de mystici en de asceten der 14e eeuw, evenals de uitweiding over het geeselen aan de Flagellanten of Geeselaars van dien tijd doet denken (zie Moll, Kerkgesch. II³ 73—82)? In het vervolg zijn die toespelingen op de mystici althans duidelijk genoeg, om ze ook voor de omwerking aan te nemen.

2971/2959-61 Uitgebreid op voor de kerk niet vleiende wijze: de satire tegen de kerk wordt hier krasser, maar ook grover dan die over 't algemeen in I is. (Over de moderne namen, met eene beteekenis, die het karakter reeds

aanduidt, zie M., Einl. XLI en Grimm, R. F. CCXXV). Dergelijke opene, duidelijke en daardoor minder fijne satire valt meer in den smaak van II dan van I; het doet ook reeds meer denken aan de 14e eeuwsche allegorie.

3138-9/3130-1 II is hier platter, meer in den geest der boerden; maar men kan in elk geval zien, dat ook de omwerker zich soms, evenals de oorspronkelijke dichter, als verkneukelde in zijne stof. —

Eene bijzondere beschouwing verdient des omwerkers oordeel over de vrouwen, die hij blijkbaar nauwkeurig, maar niet van de gunstigste zijde kent. Zeer duidelijk komt op enkele plaatsen zijne bedoeling uit, om de vrouwen als lichtgeloovig en bijgeloovig, devoot, ja bigot en als onvertrouwbaar voor te stellen. In I vond hij daarvan reeds een begin, maar hij werkt dit veel meer uit, kortom hij doet zich kennen als een vrouwenhater.

2149/2170-2 In I wordt alleen de koningin bang, die R. dan ook dadelijk „lieve R." noemt. Heeft II dit niet gevoeld? Althans *lieve* wordt daar weggelaten, en ook de koning wordt bevreesd. De omwerker is er anders wel op uit, de koningin en de vrouwen in 't algemeen zooveel mogelijk te hekelen en deze plaats is dus schijnbaar in strijd met het boven gezegde. Waarschijnlijk is echter de verandering, dat de *koning en* de koningin „vervaert" worden, meer eene slordigheid des *afschrijvers*, want de toespraak, die er op volgt, wordt ook in II door de koningin alleen gehouden, blijkens /2181 [1]) en /2172, en p noemt, evenals a, alleen de koningin; zie Hfdst. I.

2207-8/2230-35 In I is de koningin bevreesd voor Nobel, in II heeft zij eigenlijk alleen *medelijden met R.*, en vraagt dáárom genade.

---

1) De koningin is hier bevreesd voor haren gemaal en zich zelve, in I alleen voor den eerste; is dit alles opzettelijk door II veranderd? dan zou II Nobel en zijne vrouw beide slechter hebben willen schilderen dan I had gedaan: ook N. bang, en zijne vrouw teeder bezorgd, niet alleen voor hem, maar ook voor haar eigen dierbaar ik.

2283-94/2307-22 De voorstelling is in II uitvoeriger en anders geworden; in I vertelt Grimbert het geheim aan Hermeline en deze aan R., in II G. aan zijne vrouw Slupecade (Sloppelkaerde), deze aan H., enz., dus met nog een tusschenpersoon. [1]) Maar ook wordt er veel meer uitgeweid over de (hier dubbele) belofte tot geheimhouding, om de tegenstelling met het onmiddellijk daarop volgende verklappen des te scherper te doen uitkomen; eindelijk vertelt S. het aan H. op eene gezamenlijk ondernomen *bedevaart*. [2])

Men ziet, de omwerker heeft hier wel niet zelf een nieuwen greep gedaan, maar toch een door hem in zijn voorbeeld gevonden denkbeeld niet onverdienstelijk nader uitgewerkt, zoodat het geheel een aanschouwelijk beeld is geworden van de babbelachtigheid der vrouwen en van het uitlekken en zich verbreiden van een geheim, dat door de eene aan de andere „in 't geheim" wordt verteld, een beeld uit het werkelijke leven dus. De bedevaart is er natuurlijk aan toegevoegd om de vrouwen in een zekeren reuk van kerkelijke heiligheid te stellen, alles met bitteren spot tegen de kerk en de vrouwen. Inderdaad men wordt door deze geheele schildering der vrouwen dikwijls herinnerd aan gansch andere moderne schilderingen der Fransche vrouwen [3]), waar dezelfde karaktertrekken: lichtgeloovigheid, grenzende aan onnoozelheid (in den nieuweren zin des woords), kerkschheid, overgaande in bigotterie, en babbelzucht geschetst worden.

2767-70/2766 In II is het gesprek „ter zijde" tusschen R. en de koningin weggelaten; 't is dan ook zeker „nicht gerade notwendig" (M.), maar toch een kleine trek tot opluistering van het tafereel. Vooral van den omwerker (ook p en de andere bewerkingen = b) bevreemdt

1) Grimm wilde ook in I zoo lezen; zie echter J.'s noot op die plaats.
2) Niet zeer fraai is overigens het driemaal herhaalde *segghen;* p is hier beter.
3) Zooals bijv. in Droz' Monsieur, Madame et Bébé.

ons deze uitlating: immers hier hooren wij in I de koningin op sentimenteelen, kwezeligen toon met den huichelaar R. spreken, iets wat juist paste bij de uit het bovenstaande blijkende neiging van den omwerker. Maar zie over deze plaats Hfdst. I.

2833/2824-5 Is het toevallig, dat Isingrijn in I alleen voor de koningin „ghedronghen" komt, in II voor den koning en de koningin? En moet men er dan uit afleiden, dat de koning in I eigenlijk mede om de beleefdheid tegenover haar hem laat gevangen nemen, wat II dan niet begrepen zou hebben? Of openbaart zich hier eene neiging, waaruit ook 2149/2170-2 te verklaren zou zijn, nl. om den koning, die in I naar de meening van den vrouwenhatenden en -verachtenden omwerker te veel door de koningin op den achtergrond geschoven wordt, meer op den voorgrond te laten treden, om dus Nobel niet als 't ware onder de pantoffel te laten zitten?

3406-17/3404-19 N.'s antwoord is verlengd, hij voegt tot verontschuldiging er bij: „waarom heb ik R. ook vertrouwd? maar het is de schuld mijner echtgenoote, die mij door hare smeekingen hiertoe verleid heeft", eene „Adamspolitiek", om alle schuld op de vrouw te werpen, die juist in den geest van II was.

Ook in het 2e deel zullen enkele plaatsen dezen trek van II doen uitkomen. —

Verschillende plaatsen doen vermoeden, dat de omwerker zijn origineel niet altijd begreep. Hij heeft zich dan, nu eens met meer, dan weder met minder handigheid uit de moeilijkheid gered, maar dikwijls is er zoodoende eene geestigheid, eene ironie, een fijne trek verloren gegaan.

188/195 *soendinc* weggelaten; kende de omwerker niet alleen het woord, maar ook de zaak niet meer?

709/764 *sonder orlof* weggelaten; begreep de omwerker de ironie niet? In elk geval is 't een verlies.

873-6/907-11 De ironie van 873/ en 876/ is verloren gegaan.

1159-60/1183-4 Is de niet zonder ironie gebruikte term uit de ridderromans [1]) door II niet meer verstaan? Maar /1183 is toch ook zulk eene epische wending, op dezelfde wijze gebruikt.

1266/1288 Heeft II de (trouwens niet zeer duidelijke) aardigheid van den „beiaert" niet begrepen? Uit kieschheid heeft hij het althans zeker niet weggelaten, zooals blijkt uit 1289/1311 vlgg.

1652-3/1667-8 Heeft de omwerker de geestige dubbelzinnigheid van I niet gevat, en *dan* in den zin van „maar" opgevat? Hiervoor zou *mer* pleiten, maar kende men dat *dan* in de bet. „maar" toen reeds? (vgl. Verw. TLB. V 125.)

1800-3/1820-3 Niet onaardig, ironisch door den omwerker veranderd, toen hij 1801/ niet begreep. Maar zie Hfdst. I over deze plaats. Over 1847/1871 zie boven blz. 118.

1925-6/1957-8 I.'s ironische uitroep, waarin zijn toorn zich lucht geeft, is door II niet begrepen, of in elk geval vervangen door een gewoon gezegde [2]).

1947-82/1978-89 Deze plaats is aanmerkelijk bekort: de aardigheid van de „cloostercrune" en het „cloosterbier" is niet begrepen (of *opzettelijk* weggelaten??), althans van I.'s wraakzuchtige gezegden en Br.'s bevel aan T. is in II niets te vinden, evenmin als van de beschouwing over „die drie heren"; het dan volgende is in II ook nog bekort en veranderd, o. a. het epische „heren" en de plechtige (allitereerende) aanmaning aan Hersint, weggelaten. Over het geheel is dit eene passage, die zeer veel verloren heeft, en waar de omwerker in opvatting en uitwerking verre beneden het origineel staat.

2164-76/2187-96 Over de eerste regels laat zich niets

1) Vgl. Grimm R. F. XXXIX en hierboven blz. 117.

2) Is *ghetrac* niet = *getrek* bij De Bo, d. i. „toestel, nasleep," en dat in overdr. zin „omhaal"?

met zekerheid zeggen, al is Verdam's vernuftige conjectuur (Tijdschr. I 20) ook zeer waarschijnlijk. De zoo echt Germaansche aardigheid van het bier is door II alweder niet meer begrepen of althans niet genoten: hij laat haar weg (evenals 1952/) en stelt er voor in de plaats eene didactische uitweiding over R.'s liegen, gansch niet in den geest van I, maar wel van II. Men lette er op, dat hier eenige karakteristieke trekken van I verdwijnen. Vooreerst de vergelijking van het bier (eene vergelijking in den geest des volks, of eene parodie van den epischen stijl [1]), ten tweede de „heren" (2171/), wat stellig eene parodie van den epischen stijl bevat, en ten derde eene inmenging van den eigen persoon des dichters (2174/), zie Mart., Einl. LI.

2280/2304 Ligt er eene opzettelijke boosaardigheid van R. in, Grimbert als reeds *eens morghins harde vroe* dronken voor te stellen? II laat *harde* weg en heeft dit dus waarschijnlijk maar half begrepen.

2784-6/2782 Begreep de omwerker het plechtige, formeele van het „anderwaerf" en „derdewaerf" niet? Dit is nauwelijks te denken: immers het gebruik is nog heden ten dage bekend. In elk geval is de weglating ten nadeele van II.

3259/3273 *letteren* × *brieve* zie Hfdst. I. —

Het is zeer moeilijk, bij eene nauwkeurige vergelijking van twee redacties elk haar rechtmatig deel te geven en vooral alles goed te rangschikken: gewoonlijk is op de meeste plaatsen het voordeel nu aan deze, dan aan gene zijde, en heeft de omwerker hier een aardigen zet laten glippen, terwijl hij een paar regels verder iets opneemt, dat de schade min of meer herstelt, en niet altijd is het mogelijk, in dit alles een bepaald karakter, eene bepaalde richting te herkennen. Ik laat hier dus volgen eenige p l a a t s e n

1) Men zie hierover o. a. Seghelijn, Gloss. i. v. *drincken*, en Franck's recensie AfdA. 5.72.

waar, over het algemeen genomen, I boven II te verkiezen is, zonder dat men deze onder een bepaalde rubriek zou kunnen brengen, waar de veranderingen des omwerkers dus geene verbeteringen zijn.

53/63-4 Het spreekwoord is door een ander vervangen met eene bijvoeging, die wel iets van een stoplap heeft: *dat seit die scrift al over recht.*

540/565-79 Eene uitweiding, die wel op zich zelf eene levendige schildering van Maupertuus op Reinaerdiaanschen toon bevat, maar die toch eene afdwaling mag genoemd worden, het verhaal „höchst(?) unangenehm unterbrechend" (Knorr).

623/672 Het toevoegsel *ende seide* is, zoo niet ongerijmd, toch vreemd.

756/799 *oghen* × *oren*; het laatste is na de vermelding in 797, dat hij beide ooren heeft verloren, vrij ongerijmd; maar zie Hfdst. I.

1263-6/1283-8 De ingevoegde verzen zijn veel minder geestig dan de weggelatene van I.

1389-98/1409-10 II is niet zoo fijn: *mit des c. o.* weggelaten.

/1453 Is in tegenspraak met 4471.

1497-9/ Weggelaten, waardoor 1500/1539 vrij plotseling en onbegrijpelijk uit de lucht komt vallen. Is de fout alleen van den *afschrijver*, ontstaan door de beide gelijke rijmwoorden 1496/ en 1498/? Of heeft de *omwerker* dit *opzettelijk* vermeden? l meer = a; r 1445-6 doet wel vermoeden, dat er in II iets gestaan heeft = 1496-8/, doch p heeft niets meer dan b.

1571-98/1607-12 In I veel uitvoeriger en geestiger verteld; bovendien is in II de voorstelling verward en herhalend: eerst „slaan" (/1602-4), dan „roepen" (/1605-7), dan weer „slaan", en met dezelfde woorden: *menighen (slach)* /1604, 8, 9, 12, *scoten* /1602, 12, *maecten gel.* en *m. cont* /1605, 7.

1659/1671 *jeghen s. w.* × *mit s. w.* is niet hetzelfde; I is hier veel gepaster; of heeft *jeghen* hier meer de beteekenis „met", zooals in *jeghen enen spelen* enz.?

/1828 *in dien dage*, /1901 *op dien dach*, vlak achter elkander is niet fraai (en onnoodig).

1991-2003/1999-2002 I is veel scherper, hartstochtelijker.

2008-20/2008-15 Bekort, maar waarschijnlijk tegen de bedoeling des dichters van I (zie hierboven Hfdst. I). In I wordt bovendien van de blijdschap van R.'s vijanden gewaagd, wat II weglaat. Evenzoo is 2021-5/2016-22 I bijtender (ofschoon de „*crop*" van II eigenlijk juister en meer in overeenstemming met 1933/1965 is dan de „*voet*" van I). /2054-71 is een toevoegsel, maar bestaat eigenlijk slechts uit herhalingen van /1950 vlgg., /1964 vlgg., /1977, /1980 vlgg., zonder veel pit of geest. Alles te zamen genomen is deze passage in I veel beter dan in II.

2078/2108 I spreekt veel meer in den geest van R.; het innige genot wordt door dit *so* veel sterker uitgedrukt.

2128-32/ Weggelaten, wat een verlies is: de gehuichelde liefde voor oom I. en de ophef, waarmede hij over den schat begint, zijn echt Reinaerdiaansch.

2210-3/2233-9 I is antieker, naïever, in II andere, nieuwere woorden.

2388/2410 De verandering (om „queddi den dach" gemaakt) heeft iets onzinnigs opgeleverd; waarom moest de oude Reinaert tot den dag wachten, om zijn hol weder vol te stoppen met zand, te meer nu hij niemand zag? Tot den *nacht* wachten ware nog eer begrijpelijk.

2395/2417 *moude* (:) × *monde* (:) „arges und lange nachwirkendes Versehn" (M.), en wel van den *omwerker*, zooals door het rijm en door p en r, die het ook hebben, boven allen twijfel verheven wordt.

2400-2/2423-4 Zonder noodzaak is hier een aardige

trek door II prijsgegeven voor een algemeen, krachteloos gezegde.

2482/ Weggelaten, eene oude epische formule; daarentegen is R.'s smart over zijns vaders dood er bijgevoegd.

2568-9/2590-1 De gedachte des konings: „dese maect mi here" is veel levendiger en aanschouwelijker dan de algemeene uitdrukking in II.

2578/2600 Hier heeft II een comischen trek door een echten stoplap vervangen.

2690-3/2702-5 II heeft het niet verbeterd: I wint het, dunkt mij, in comische kracht.

2695/2707 Eene allerlamste verandering van II zonder merkbaren grond.

2842-3/2833 Weggelaten, 2848/2838 veranderd, niet ten voordeele van II, waar het intrans. *varen* ook veel minder eigenaardig is dan *voeren* „behandelen".

2982/2973-4 Is deze subjectieve opmerking hier wel ter rechter snede er aan toegevoegd? Alles is hier in I zoo objectief, het wordt den lezer zelven overgelaten, er gevolgtrekkingen uit te maken, zooals zoo dikwijls in de satirische gedeelten.

3039/3027-30 Dit toevoegsel valt m. i. om dezelfde reden uit den stijl van het dierenepos: het is te subjectief; dergelijke appreciatiën behooren er niet in thuis.

3358-9/3356 Uitgelaten, niet ten voordeele van II, waar nu volstrekt niet gemotiveerd is, waarom R. de kostbare „scerpe" aan B. had gegeven.

3262-8/3358-64 In I wel zoo geestig als in II.

3469-74/3465 Om onbekende reden uitgelaten, in elk geval een verlies.

Zooals men ziet, eene vrij aanzienlijke reeks van plaatsen, waar de omwerker beneden het oorspronkelijke bleef, en, hetzij door weg te laten wat òf onontbeerlijk was òf althans bijdroeg tot verlevendiging van het tafereel,

hetzij door er iets bij te voegen wat minder goed paste bij den inhoud of bij den stijl van het geheel, zijne taak niet opvatte op eene wijze, die onze onverdeelde goedkeuring kan wegdragen. —

Hebben wij daarom reden een afkeurend oordeel over hem te vellen en hem zoo laag te stellen, als Knorr en Martin doen? Mij dunkt neen. In het voorgaande hebben wij reeds gezien, hoe hij op verschillende plaatsen zijn voorganger verbeterde en althans in sommige punten eene bepaalde zelfstandige opvatting had, en die op de juiste wijze wist uit te werken, en wij willen, na zooveel blaam op hem te hebben geworpen, ook den lof niet vergeten, die hem toch zeker toekomt.

Alvorens echter daartoe over te gaan, blijft er nog een onzijdig gebied door te trekken, nl. eene menigte plaatsen, waar veranderd is, zonder dat men kan beweren, dat die verandering tot voordeel of tot nadeel van het gedicht heeft gestrekt. De omwerker toont namelijk, zooals dergelijke lieden meestal, de neiging om datgene, wat in het oorspronkelijke slechts met een enkel woord gezegd, met een enkelen trek geteekend is, verder uit te werken, er meer bijzonderheden aan toe te voegen, vaak ook iets te verklaren of beter te motiveeren, en op die wijze als 't ware de variaties op het thema te leveren. Dit streven nu is in 't algemeen zeker niet ten voordeele van het omgewerkte gedicht: meestal zijn die uitbreidingen onnoodig en brengen zij weinig bij tot de meerdere aanschouwelijkheid of fijnheid van het geheel; maar toch zijn die uitweidingen zelden zinstorend, veelal onschuldig, enkele malen zelfs niet onaardig. De plaatsen, waar dit laatste het geval is, behandel ik hierna afzonderlijk, terwijl de uitbreidingen, die ten nadeele strekten, hierboven reeds zijn opgesomd. Hier volgen dus eerst die plaatsen, waar zich dergelijke wijzigingen, toevoegsels of uitlatingen voordoen, meestal van

ondergeschikten aard en zonder grooten invloed op den loop van het verhaal of op de waarde van het gedicht. Ik voeg hierbij eenige veranderingen, die ik vermoed dat om eene dergelijke reden hebben plaats gehad, maar die ik niet met zekerheid elders weet thuis te brengen.

Om niet al te veel in herhalingen te vervallen, geef ik alleen de cijfers op der verschillende plaatsen.

24/25-26, 41-43/45-52, 270/297, 324-5/352-3 (zulke natuurbeschrijvingen zijn meestal typisch [1]), gelijk in het algemeen in de ME. het typische het individueele overheerscht), 337/364, 340/368, 417/445, 418/446, 704-6/759-64, 730/784, 751/803, 777-818/818-856 (/848-9 is niet onaardig, maar de *twee* Julocke's getuigen niet van rijkdom en zijn verwarrend), 867-71/903-5, 998-9/1020-5, 1025-6/1049-54, 1321-4/1339-44, 1355/1373-5, 1432/1476-9, 1538/1573-4 (blijkbaar naar /883-4), 1566/1587-8 (herinnering aan /767-816) 1634/1649, 1645/1659-63, 1653/1668-9, 1667/1681, 2004-7/2003-7, 2298/2326, 2320/2347, 2368/2392, 2500/2521-2, 2563-6/2584-9, 2625-6/2638, 2684-9/2696-2701, 2735-40/2744 (niet om de aanstootelijkheid weggelaten: dan was het voorgaande even erg; vgl. 4507 en 4537, waaruit des omwerkers bekendheid met deze plaats in I blijkt), 2759-61/2761-4, 2862/2852, 2964/2951-2, 3160-72/3151-64 (zie boven, blz. 113), 3247/3261, 3278/3293-4, 3284/3299-3300, 3352-7/3352-5, 3373/3369, 3404-5/3400-3, 3422/3424, 3436-8/3436. —

Na al deze opsommingen van plaatsen, die meestal niet strekten, om den omwerker in een gunstig daglicht te stellen, zijn wij genaderd tot die plaatsen, waar zijne veranderingen wel degelijk verbeteringen zijn, zij het dan ook veelal in kleinigheden. Ook hier bepaal ik mij tot eene opgave der plaatsen met eenige toelichting.

1) Zie hierover o. a. Kalff, Het lied in de ME. blz. 333, 338-42, 608.

173/181 Iplv. den eed (eigenlijk toch een stoplap) is er eene goede tegenstelling aan toegevoegd.

246/251-4 Niet onaardig toevoegsel, en wel in de rol van Pancer passende.

252/261-3 Uitbreiding ter verduidelijking, niet kwaad uitgewerkt.

262/275-285 De rechtvaardiging van R. op quasi-juridische gronden is nader uitgewerkt, daarbij eene vleierij jegens den koning, volkomen in den geest en toon van het gedicht. Verder worden 264-8/288-94 ook veranderd: iplv. den wijdloopigen en toch weinig zeggenden verhaaltrant van I treedt, met bijvoeging van 3 nieuwe regels (/288-90), een uitvoeriger, maar ook meer uitgewerkt en duidelijker verhaal.

461-5/487-95 Het grafschrift is niet onaardig uitgebreid: /487-8 is er een aardige trek aan toegevoegd, en ook /493-4 zijn nieuw.

553/596-7 en 555/600-9 Vriendelijkheid en vleierij van R. jegens B., geheel in den geest van R.'s gewone manier van doen.

631/676-84 Uitbreiding: vleierij van R. jegens B. en B.'s ongeduld om op weg te gaan; alles uitvoeriger en levendiger. /680-1 is klaarblijkelijk een herinnering aan 1084-6/ (wat de omw. natuurlijk reeds gelezen had), dus geen eigen vinding.

758-60/108 Dat Br. Lamfr. *ziet* aankomen, is weggelaten, waarschijnlijk omdat dit vlak na de vermelding, dat hij niet zien kon, vreemd is (I zegt trouwens slechts, dat hij *niet wel*, II sterker dat hij *niet* zien kon).

849-51/888-93 Een niet onaardig toevoegsel; maar wellicht was de lezing van I oorspronkelijk anders, zie Hfdst. I.

940/961-7 Een geestig toevoegsel, in overeenstemming met R.'s bitter spottenden toon.

1184-5/1208-9 In I spreekt R. eerst aanmoedigend en

later pas hoonend om op T.'s eergevoel te werken, in II begint R. dadelijk met het laatste; de woorden „coomt des off" zijn er ook nog meer op berekend om T. zijne vrees te doen overwinnen en hem in de val te laten loopen.

1216/1238 Eene gelukkige verandering, die hier wel eene verbetering is.

1351/1369 In II is G.'s antwoord meer een directe terugslag op 's konings vraag (1349/1367) geworden.

1385/1404-5 Niet onverdienstelijk er aan toegevoegd.

1416-8/1460-3 II is te verkiezen boven I, waar *na nemen, dat ic ontga* weinig zin, of althans weinig verband met het vorige heeft en waar 1419/ al zeer zonderling is; doch ook /1462-3 klinken ons vreemd; zie over deze plaats Hfdst. I.

2300/2328 Iplv. den stoplap in I tracht II (evenals l 1106) meer verband te brengen tusschen het voorafgaande en de daarop volgende kikvorschenfabel.

/2444 Nieuw; ook zendt 2427/2447 in I Br. alleen boden uit, in II Br. en I. (evenzoo 2435/2455 *ser Brunen* × *haerre tweer*), blijkbaar met het doel om niet alleen B., maar ook den ouden R. en I. meer in de zaak te betrekken.

2465/2483 *catte* × *katers*: II is nauwkeuriger.

/2500 Wederom niet onaardig ingevoegd. Evenzoo 2492/2509-12; vooral het laatste is in den geest van I.

2513-7/2535-41 Uitbreiding met de strekking, den koning meer belust te maken op den schat.

2669-72/2681-4 Weder meer in detail geschilderd: betere tegenstelling tusschen *honger* en *dorst*, het algemeene *coude* nader bepaald (evenals l 1308 het hier op eene andere wijze tot *frigus et aestum* uitbreidt.)

2813-5/2809-11 II is levendiger en korter, waardoor T. ook nog kan antwoorden.

2929-32/2915-8 Door II op geestige wijze veranderd,

geheel in den trant van het oude gedicht; een bewijs, dat de omwerker voor het „volkstümliche" wel oog had.

2975/2965 II is hier wel zoo duidelijk, al heeft de koning, strikt genomen, den ram niet „*ghebeden*". I is wel niet onbegrijpelijk, maar toch minder duidelijk; ook zou men, indien het beteekenen moet „dan dat ik u heden zou verzoeken", toch verwachten: *bade.*

3040/3028-32 Niet onaardig uitgewerkt.

3305-6/3317-8 *bi u* niet zonder bedoeling ingevoegd; doch zie Hfdst. I.

3386-7/3382-3 In II klaagt de koning zelf er over dat hij R. ooit vertrouwd heeft, in I doet Botsaert dit; is niet dit laatste wat vrijpostig en dus II beter?

3443-53/3441-51 Dezelfde inhoud anders, maar althans even goed verteld. —

Ten slotte moeten wij nog onze aandacht vestigen op een en ander, den stijl der beide gedichten betreffende. Martin, Einl. XLV, heeft vele eigenaardigheden van Willems schrijftrant aangewezen, maar hierbij veel opgenomen, dat volstrekt niet alleen aan Willem of zelfs aan het dierenepos uitsluitend eigen, integendeel algemeen-Middelnederlandsch is: veel daarvan is dan ook in II evenzeer als in I te vinden. Ik zal enkele der door hem behandelde punten hier nagaan, steeds natuurlijk I en II vergelijkende.

Vooreerst de inmenging van den persoon des dichters in het verhaal. M. somt de plaatsen op, waar de dichter zich met de formule „*nu hoort*" (in navolging en als parodie van den epischen stijl der ridderromans, het „*oyez seignor*" der Oudfransche gedichten) meer onmiddellijk tot de toehoorders wendt [1]). Dit „*nu hoort*" is op de volgende plaatsen in II behouden: 877/912, 970/994, 2162/2184, 2848/2838, 2856/2846, 2906/2894, 3056/3048,

1) Zie over hetzelfde in de Middeleeuwsche lyriek: Kalff, Het lied in de ME. blz. 619—20.

3324/ (in II geheel anders); daarentegen weggelaten of veranderd: 1428/1472, 2236/2260, 2425/2444 (hier spreekt trouwens niet de dichter, maar R. zelf), 2806/2802; evenzoo „*nu verneemt*" behouden 2225/2249; „*hier moochdi horen*" weggelaten 702-4/757; eene vraag behouden 647/699, 689/741; tot afhankelijke vraag geworden 961/987; een uitroep weggelaten of door meer verhalenden stijl vervangen: 747/799, 753/805, 3142/3134; behouden 1423/1467; zelfs een nieuwe vraag er in gebracht 953/979; vgl. nog 2174/2195. Men kan niet zeggen, dat dit alles veel voor of tegen bewijst. Zelf voegt de omw. echter zelden dergelijke opwekkingen tot verlevendiging van het verhaal in, maar het komt toch een enkele maal voor, bijv. 2988/2980. In *ic doe* × *sy doen* 22/22 zou men ook desnoods een blijk kunnen zien, dat de omwerker minder zijn persoon op den voorgrond stelt.

Het verschil zal denkelijk wel vooral hierin bestaan, dat I en II beide, zooals alle Mnl. dichters, min of meer subjectief zijn, maar op verschillende wijze: de eerste nl. gebruikt alleen dergelijke epische *formules*, de tweede daarentegen is veel meer subjectief in de didactische bestanddeelen van zijn werk, in de onmiddellijke toepassing van het verhaalde op de wereld rondom hem.

M. spreekt vervolgens van de achteloosheid, met welke de zinsbouw behandeld wordt, waardoor in I vele asyndeta voorkomen, en in verband waarmede de stijl van I dikwijls kort, bondig en gedrongen is. Evenals nu in het zakelijke de omwerker alles meer uitwerkt, uitbreidt en ook motiveert, zoo ook in het vormelijke: hij heeft de Catsiaansche neiging om meer oorzakelijk verband in het verhaal te willen brengen, altijd het voorafgaande te verklaren, den verhaaltrant breedvoeriger, meer door voegwoorden verbonden, en daardoor soms „gemoedelijker" te maken, terwijl de echt-epische stijl van I alles veel meer asyndetisch voorstelt en de gevolgtrekkingen, het

in verband brengen, aan de lezers overlaat. Hiertoe behoort vooral het veelvuldige invoegen (of uit zich zelf gebruiken) van woordjes als *ende*, *want* enz.

Ende is ingevoegd of staat overtollig: 143-5/151-3 149/157, 280/308, 346/374, 348/376, 374/402, 382/410, /478, /480, 479/509, 520/574, 622/671, 740/794, 757/807, /993, 978/1002, 1021/1045, 1023/1047, 1176/1200, 1258/1278, 1428/1472, 1526/1564, 1531/1569, 1603/1617, 1613/1627, 1702/1722, 1819/1839, 2096/2126, 2928/2914, 3092/3084 enz. enz.

Want is ingevoegd of staat overtollig: 380/408, 429/457, 430/458, /596, /602, /606, /682, 668/720, 688/740, 1098/1122, 1461/1503, 1524/1562, /2074, 2182/2202, 2253/2277, /2319, /2497, /2501, 2550/2574, 2636/2648, 2719/2731, 2864/2854, 2871/2861, 2927/2913, 2956/2942, 3232/3246 enz.

Bij de invoeging van deze en dergelijke woordjes heeft men echter, behalve met de bovengenoemde beweegredenen, nog met twee andere omstandigheden te rekenen: 1° kan het eenvoudig ten gevolge van een schrijffout of slordigheid van den afschrijver, door een voorafgaand of volgend gelijkluidend woord verleid, in den tekst zijn ingeslopen (dit is bijv. zeer mogelijk bij 143/151, 149/157, 346/374, /480), of ook 2° kan het om metrische redenen, bijv. om een voorslag aan een vers te geven of eene ontbrekende daling in te vullen, ingelascht zijn. Veel komt in ieder geval op rekening der afschrijvers.

De gevallen van het omgekeerde: de uitlating van *ende* enz., zijn veel zeldzamer, bijv. 680/732.

Men zie verder nog: *mer* ingevoegd 122/130, 638/688, 640/690, 1057/1081, 1092/1116, 1307/1325, 1366/1386, /2318, 2353/2369, /2496; *doe* 389/417, 2434/2454, 2450/2468, 2678/2690, 3229/3243 (omgekeerd weggelaten 890/920, 903/927, 2757/2759); *dus* 2339/2365; *daer* 2406/2428, *daerom* 2325/2351, *dat* (consecutief)

381/409, 398/426, 1519-20/1557-8, 2932/2917; *so* 1150/1174 (omgekeerd uitgelaten 3/3). Hetzelfde karakter dragen eindelijk nog eenige gevallen als: *doe* × *omdat* 1425/1469, *dat* pron. rel. × *omdat* 46/56, *doe* × *so dat* 1915/1947, 2380/2402. Al deze inlasschingen zijn zeker geene verbeteringen, zij dienen alleen om een, meestal overbodig, oorzakelijk verband te brengen tusschen de verschillende gebeurtenissen of redeneeringen. —

Men hoede zich echter hieruit te besluiten, dat de omwerker zulk eene zuiver-Catsiaansche natuur had. Want tegenover dezen gerekten, langdradigen stijl staat iets anders. Het is nl. niet te ontkennen, dat, terwijl aan den eenen kant de omwerker, zooals wij hebben gezien, op vele plaatsen het werk van zijnen voorganger met meestal overtollige en dus waardelooze uitbreidingen voorzien, en zoodoende dikwijls diens kracht en bondigheid ontzenuwd en verwaterd heeft, hij toch aan den anderen kant ook zeer dikwijls zijn origineel heeft verbeterd door het òf te bekorten, òf althans in den stijl meer pit en leven te brengen. Immers hoe hoog „Willem, die van Madoc maecte" ook sta als dichter, het valt toch niet te loochenen, dat de, allen Middelnederlandschen dichters min of meer eigene, gemakkelijke, breede schrijftrant bij hem meermalen overgaat in omslachtigheid en breedsprakigheid in het verhalen. Nu is het zeker waar, dat deze herhalingen en deze overtollige aanwijzingen eenigermate tot het eigenaardige van den Middeleeuwschen stijl behooren, die juist daaraan voor een deel zijne naïveteit en zijne bekoring ontleent, en de dichter van R. I doet hierin zeker niet onder voor zijne overige Dietsche kunstbroeders. Maar dit mag toch niet ontaarden in langdradigheid, ja in het gebruiken van stoplappen, die den stijl in plaats van kracht eene matheid geven, die kwalijk bij het overige past.

En deze neiging tot herhalen is niet alleen te bespeu-

ren in den vorm, in zijne techniek; neen, ook zijne vinding is niet altijd even oorspronkelijk: ook de toestanden herhalen elkander wel eens. Ik wil hiermede niet den door J., M. e. a. onzen Willem zoo te recht toegezwaaiden lof in het algemeen trachten te verkleinen, alleen zoude ik op de groote vindingrijkheid (in den eigenlijken zin des woords) des dichters iets willen afdingen. Daar dit echter minder den stijl dan wel den inhoud van I betreft, moge het voorafgaan: daarna komen wij op den stijl van I en II terug.

Vooreerst herinnert het geheele avontuur van Tibert ons sterk aan dat van Brune, het is er eene herhaling van: R. maakt 's konings bode belust op een lievelingsspijs, lokt hem zoo in de val, bespot hem dan en gaat tevreden en welvoldaan alleen huiswaarts. En deze gebeurtenissen worden dan beide keeren op dezelfde wijze uitgewerkt. Het zou mij te ver leiden dit hier in bijzonderheden aan te toonen; men vergelijke slechts de volgende verzen met elkander, en de overeenkomst, d. i. de herhaling, het gemis aan vinding zal ieder treffen: 1129/ met 616/ [1]); 1132-5/ met 575-9/; 1136-40/ met 580-4/, 594/; 1141-2/ met 585-7/; 1143-4/, 1150-3/ met 588-91/, 634/; 1145-9/ met 595-600/; 1156/ met 631/; 1174/ vlgg. met 675/ vlgg.; 1208/ vlgg. met 704/ vlgg. enz. 1302/ vlgg. (R. keert naar huis terug, T. ontkomt en begeeft zich met bebloeden kop naar het hof) is weer eene herhaling van hetzelfde in B.'s avontuur: 707-8/, 842/ [2]) vlgg. en 961/ vlgg., bepaaldelijk vergelijke men nog 1326-8/ met 466/ vlgg. en 1000/ vlgg.

1) Overigens wordt èn bij B.'s, èn bij T.'s avontuur de aanprijzing van den honig en de muizen, hoe geestig ook verteld, wel wat lang gerekt; r bekort dit ook, zie Knorr blz. 54.

2) Eigenlijk komt 1306/ vlgg. nog meer met /879 vlgg. overeen dan met 842/ vlgg. Is dit alleen een bewijs, dat bij /879 de omwerker 1306/ (dat hij natuurlijk al had gelezen) in het hoofd had, of is het mede een bewijs voor mijne omzetting en inlassching in I (zie Hfdst. I), zoodat I zich zelf 1306/ dan nog woordelijker herhaald zou hebben?

1333-4/ is verder = 177-8/ maar dit kan wel eene ironische navolging van epische staande epitheta zijn; (3377-8/ is ook = 2835-6/).

1506/ vlgg. Isingrijn's avontuur bij den *pape van Amblois* vertoont in I en II beide een groote gelijkenis met het avontuur van Brune en Tibert (die ook al op elkander geleken), zoodat Willem zich zelven hier voor de tweede maal herhaalt. Èn de gang van het verhaal èn soms de uitdrukkingen en woorden stemmen overeen. R. verleidt B., T. en I. met lokaas (in de laatste twee avonturen bij „een pape"), waarna alle drie op dezelfde wijze betrapt en gevangen worden (1522-5/ doet denken aan 556-62/): R. loopt weg, waardoor hij in het derde geval zelf de buren er bij doet komen, die in de twee andere door Lamfr. en Mart. gehaald worden (met ongeveer dezelfde bewoordingen, vgl. 713-7/, 1226-30/, 1235/ en 1569-75/); verder zijn in alle drie gevallen een „pape" met gevolg de personen, die met stokken en staven „menighen slach" enz. geven aan het slachtoffer van R.'s list.

1604/ vlgg. Ook I.'s avontuur met de hoenders heeft weder sterke gelijkenis met Tibert's avontuur met de muizen; vgl. vooral 1616-22/ met 1174-9/ (en ook weder met Br.'s avontuur 658-79). Steeds hetzelfde: R. verleidt zijne slachtoffers om in den valstrik te „crupen", die de laatste twee keeren eerst zekere vrees toonen, welke door R. overwonnen wordt.

1697/1717 is weer gevolgd naar Cantecleer's verhaal 393/421; 1698-9/1718 naar 1173/1197.

1751-7/1771-8 doet zeer denken aan 57-60/67-70; 1758-9/1778-9 aan 1061-3/1085-6. —

De laatste gevallen waren kleinigheden, die eigenlijk reeds meer den vorm dan den inhoud betroffen. Ik keer nu weder terug tot de vergelijking van I en II ten opzichte van dien vorm, d. i. dus tot die (door M. als opzet-

telijk beschouwde) herhalingen van enkele regels en woorden, tautologieën enz. in I, waar II korter, bondiger is, in minder regels hetzelfde, of in evenveel regels meer zegt.

435-6/463-4 = 467-8/497-8, dus door II behouden; opzettelijk, als formule?

498-500/526 De pleonastische wijze van uitdrukking is hier, zooals dikwijls, verkort.

580/634 = 584/ Het eerste behouden, het tweede niet; dit kan echter ook in verband staan met de door den omwerker vermedene opeenvolging van gelijkluidende rijmen spoedig na elkaar, iets waarvoor Willem juist groote voorliefde koestert.

634-7/686-7 Samengetrokken, omdat 634/ = 636/ is.

709-776/765-817 Zooals het verhaal in a en b nù staat, is II te verkiezen, omdat het geregelder voortgaat zonder zoovele herhalingen; zie echter over deze geheele plaats Hfdst. I. In het bijzonder is er, indien men deze omzetting niet aanneemt, nog het volgende op te merken.

713-7/768-71 De eenigszins omslachtige verhaaltrant van I is verkort, met behoud der rijmen en verandering van *liep* in *riep*.

718-21/773-6 In II is meer gezegd in evenveel regels.

735-6/790 Weggelaten, omdat 760/808 hetzelfde terugkeert.

747/799 en 753/805 De herhaling derzelfde vraag is in II vermeden.

752/804 *gerochte hi uut* weggelaten, omdat 742/796 en 748/800 al iets dergelijks stond (ook daar is het eene *al* van I reeds in *dus* veranderd).

755-7/807 De herhaling derzelfde constructie v. 755/ en 757/ is vermeden.

774-81/817 Weggelaten, omdat het naar den smaak des omwerkers te langdradig was?

877-887/912-7, 891-7/921-3, 898-902/924-6 Dit alles is verkort, de kalme, gemakkelijke, naïeve verhaaltrant van

I vervangen door een stijl, die niets meer zegt dan het noodige. Welke der twee redacties hier te verkiezen is, zou ik niet durven beslissen; het rustige van I is hier wel in overeenstemming met den toestand.

916-25/943-6 Verkort om het driedubbele *hoe* van I te vermijden en er meer verband in te brengen door relatieve, gesubordineerde zinnen? Ook is 928/ waarschijnlijk weggelaten om de (in I zoo geliefde) herhaling van denzelfden pas voorafgaanden zin (922/946) te ontkomen.

1000-13/1026-37 Het overtollige weer besnoeid, beknopter en zaakrijker.

1043-4/1068-70 Veranderd om de herhaling?

1094-5/1118-21 Om het pleonasme van I, waar T. tweemaal hetzelfde zegt, te vermijden, wordt /1118 nog aan R., /1119 pas aan T. in den mond gelegd.

1249-57/1273-7 Verkort, omdat 1249/ = 1251/ en 1250-1/ = 1256/ is, en bepaaldelijk om het woord *slach* niet driemaal vlak na elkaar te doen voorkomen (1249/, 1251/, 1257/); maar het ironische bijvoegsel *als hem wel sceen* is hierbij ook verloren gegaan.

1446-50/1492 Weggelaten, om de herhaling van 1446/ in 1450/? Maar hier is deze herhaling waarschijnlijk wel opzettelijk tot meerderen nadruk.

1536-7/1572 Weggelaten, omdat het overtollig was?

2304-7/ en 2308-9/ Jammerlijke herhaling die, hetzij oorspronkelijk van Willem of eene interpolatie, in elk geval door II verbeterd en met eene algemeene waarheid verrijkt is (/2332-6). Ook 2319/2345 is niet onaardig veranderd; daarentegen hebben /2333 en /2337 hetzelfde rijm, tegen des omwerkers beginsel, en dat, terwijl I het niet heeft en er dus geene aanleiding toe gaf.

2369-72/2393-4 De laatste twee regels zijn in II weggelaten, als noodelooze herhaling (2369/ geheel = 2371/). Waarschijnlijk echter is ook hier de herhaling in I niet

zonder bedoeling, maar dient zij integendeel om meer nadruk te leggen op de voorstelling van R.'s rustelooze waakzaamheid.

2408-9/2430-1 Het herhalende *daer vandic* (na *al daer ic vant)* is weer verwijderd.

2415-6/2436 Weggelaten als doellooze herhaling van 2412/, die hier zelfs zeer veel van een (onnoodigen) stoplap heeft. Of is ook deze herhaling opzettelijk, evenals 2371-2/ ?

2551-2/2574 Uitgelaten als herhaling van 2548/2572. II heeft hier echter, tegen zijn eigen beginsel, eene herhaling van een onmiddellijk voorafgaanden rijmklank (/2567 en /2571), en dat nog wel (evenals /2333 en /2337), terwijl I ze niet heeft.

2554-8/2576-80 Driemaal *ere* en tweemaal *die ghi mi doet* in 5 regels is in I zeker verre van fraai ; of is ook dit opzettelijk om R.'s door angst en blijdschap verwarden spreektrant uit te drukken, evenals 2150/ vlgg., ? In elk geval zegt II weer meer en dat beter in evenveel regels.

2648-51/2660-1 De lamme herhaling van I, die hier tot niets dient, is door II uitgeworpen.

2775-8/2773-6 De herhaling van 2777/2775 en 2795/2791 is in II vermeden.

3002-5/2994-7 = 3050-5/3042-7 is behouden.

3080/3072 *vierde poorte* × *aen dat casteel*, omdat *v. d. p.* ook in den volgenden regel staat ?

Men vergelijke verder nog 1688-91/1711-2 ; 1932/1964; = 1943/1969, 1937/ = 1945/ (beide in II anders); 1931/1963, 1946/1972, 2002/2005, 2009/, 2014/2008, 2015/ (de aansporing tot haast door R. en door de anderen, die ons wel wat al te vaak herhaald toeschijnt, is in II althans eenigermate verminderd) ; 2153-61/2175-83 (hier is de verwarde en herhalende manier van spreken te recht door II behouden).

Men ziet uit het bovenstaande, dat de kunstvaardigheid

des dichters soms wel wat te hoog, die des omwerkers te laag is aangeslagen, dat men den eerste wel eens wat ten koste des laatsten heeft opgehemeld, al blijft het mogelijk, dat vele der lamme, matte herhalingen op rekening des afschrijvers moeten gesteld worden. Dat de omwerker de pen vrij wel wist te hanteeren en geenszins om een rijm verlegen was, blijkt ten slotte nog uit het gemis van stoplappen als *sonder waen.* Men zou niet verwachten dat deze in I tamelijk dikwijls, in II bijna nooit voorkomen. En toch is dit zoo; om bij *sonder waen* te blijven, vergelijke men de volgende plaatsen: 90/100, 636/684, 900/926, 1092/1116, 1381-3/1401-3, 2536/2560, waar deze stoplap altijd verwijderd is. Al zijn ook wellicht enkele dier plaatsen niet hierom *alleen* veranderd, zoo is toch het standvastig weglaten en het nimmer op zich zelf voorkomen in II wel een bewijs, dat Martin ten onrechte van de „Flickreimen" des omwerkers spreekt.

IV. REINAERT II (HET VERVOLG) UIT EEN LETTERKUNDIG OOGPUNT BESCHOUWD EN MET R. I VERGELEKEN.

Uit de vergelijking van het oude gedicht „Van den vos Reinaerde" met de omwerking daarvan is ons het een en ander gebleken aangaande de wijze, waarop de onbekende 14e eeuwsche dichter zijne taak opvatte. Hij bepaalde zich niet tot het afschrijven van het oude gedicht en het moderniseeren der toen niet meer gebruikelijke taalvormen, maar veranderde veel in den *tekst* van het gedicht; meestal slechts om alles meer in bijzonderheden uit te werken, maar ook dikwijls met eene duidelijke bedoeling, hetzij om meer verband in het verhaal te brengen, hetzij om het te kunnen aanknoopen aan zijn vervolg. Vaak strekten die veranderingen niet ten voordeele van het geheel, maar meermalen werd er toch ook door hem een trek aan het verhaal toegevoegd, die werkelijk tot opluistering strekte, en dikwijls waren zijne veranderingen verbeteringen. Enkele der besproken wijzigingen waren ook karakteristiek voor den persoon of den tijd des omwerkers.

Maar deze dichter heeft de omwerking ondernomen met het oog op een door hem er bij te dichten vervolg, en over dit vervolg blijft ons nog te spreken. Beschouwden wij hem tot nog toe alleen als omwerker, d. w. z. bij een arbeid, waar hij alleen eene gegevene stof bewerkte, in een bestaand letterkundig werk de veranderingen aanbracht, die hem in zijn tijd wenschelijk voor-

kwamen, thans zullen wij hem ook als zelfstandig dichter zien optreden. Het laat zich aanzien, dat hierbij zijn bijzonder karakter meer zal uitkomen, maar dat hij toch ook hier dezelfde eigenaardigheden zal vertoonen, die wij van hem hebben leeren kennen bij de vergelijking der twee redacties van het oude gedicht. Evenwel enkele eigenschappen komen natuurlijk meer aan het licht bij de omwerking van een ouder gedicht, vele andere meer bij het zelfstandig scheppen van een nieuw werk; en dit is dan ook de reden, waarom ik mijne opmerkingen over het vervolg hier afzonderlijk bijeen geef, in plaats van bij de vergelijking der twee bewerkingen: veel van het volgende toch kon ik daar niet wel te pas brengen. Ik zal daardoor echter dikwijls in herhalingen moeten vervallen, en plaatsen uit de omwerking en uit het vervolg scheiden, die eigenlijk bij elkander behooren, omdat zij dezelfde eigenschap van den persoon of den stijl aan het licht brengen. Trouwens eene volledige karakteristiek te geven van de persoonlijkheden der beide dichters tegenover elkander, ligt niet in de bedoeling dezer bladzijden; de hoofdlijnen daarvan zijn reeds met juistheid getrokken door Jonckbloet, Gesch. d. Nederl. Lett. (2e druk), I108-112 en 225-7, en door Martin, Einl. XLV—LI, en ik heb mij dan ook meestal slechts bepaald tot eene aanvulling of verbetering van hetgeen door die beide geleerden reeds in het midden is gebracht: herhaling toch daarvan ware overbodig[1]). Voor 't overige zal ik de stof zooveel mogelijk in dezelfde volgorde behandelen als in het vorige hoofdstuk, ten einde de vergelijking en samenvoeging gemakkelijk te maken. —

In de eerste plaats moet ons oog vallen op die eigenschap van den vervolger, waarop door alle beoordeelaars reeds de aandacht is gevestigd: zijne onoorspronke-

1) De vraag, of Willem van Hildegaersberch de dichter van den tweeden Reinaert is geweest, laat ik hier geheel rusten. Ik geloof, dat die door Verwijs genoegzaam is uitgemaakt, zoodat ook Prof. Jonckbloet zijne hypothese in den 2en druk zijner Geschiedenis nauwelijks meer handhaaft.

lijkheid. Wij hebben boven gezien (blz. 138 vlgg.), dat er op den rijkdom van vinding van „Willem die van Madoc maecte"wel iets valt af te dingen, dat hij zich zelven meermalen herhaalt in de avonturen van Reinaert's slachtoffers, welke dikwijls sterk op elkander gelijken. Dit neemt echter niet weg, dat hij toch over het algemeen juist dáárom zoo hoog staat, dat hij niet alleen zijn Oudfransch voorbeeld zoo uitstekend heeft vertaald en uitgebreid, maar het ook op meesterlijke wijze met een slot van eigen vinding heeft verrijkt en daardoor zijne vertaling tot een zelfstandig kunstwerk, verre boven het origineel staande, heeft verheven. Hoezeer steekt hiertegen de armoede, het totale gebrek aan eigen vinding van den voortzetter af! Dit gemis aan oorspronkelijkheid is zoo verregaande, dat het de moeite eener opzettelijke beschouwing wel waard is. Het vervolg is, in één woord, eene getrouwe herhaling van het oude gedicht.

Knorr, Reinaert de Vos und Reineke Vos, p. 40, en Martin, Einl. XLIII, hebben reeds op veel hiervan gewezen, maar eene geregelde en nauwkeurige vergelijking heeft mij doen zien, dat de overeenkomst nog op *veel meer plaatsen* aan het licht komt en bovendien dikwijls *bijna woordelijk* is, zoodat men telkens herinneringen aan R. I vindt, dien de omwerker blijkbaar zoowat van buiten kende [1]). Dat de geheele gang van het verhaal en de hoofdmotieven geheel uit I zijn overgenomen of slaafs nagevolgd, is bekend. Ook hier: hofhouding, aanklacht, R. wordt door Grimbert voor den koning gebracht, biecht aan G., verdediging voor den koning (eveneens door een voorgewenden schat), waardoor deze wordt misleid, zoodat hij eindigt met R. in alle eer te herstellen. Maar de onoorspronkelijkheid gaat veel verder.

---

1) Men vergelijke voor eene dergelijke herhaling van den inhoud de cyclische Ofr. chansons de geste, of de Mhd. Kudrun, waar ook de Hilde-sage eigenlijk opnieuw in verjongden vorm ten tooneele gebracht wordt.

Deze navolging nu van R. I kan òf zich tot woorden, uitdrukkingen, ja geheele verzen uitstrekken, òf alleen op de gedachte of den inhoud betrekking hebben, ja dikwijls is het niet meer dan eene *herinnering* aan de eene of andere plaats in I, die echter den lezer, die evenals de omwerker met R. I eenigszins vertrouwd is, niet ontgaat [1]). Ik geef hieronder eene doorloopende aanwijzing dier plaatsen, die zoover ik kon nagaan, meer of minder getrouw zijn overgenomen uit het oude gedicht [2]) of uit andere bronnen.

Het vervolg begint, evenals I, met den hofdag, waartoe de koning, weder als in I, de dieren oproept. Reeds dadelijk blijkt hier de onhandige, slaafsche navolging: immers /3476 is gezegd, dat het hof 12 dagen verlengd is, zoodat alle dieren nog aanwezig zijn; desniettegenstaande worden zij hier opgeroepen, omdat — ja omdat de vervolger in I van eene dergelijke oproeping gesproken vond. Men vergelijke voor 't overige de volgende regels, die dikwijls woordelijk overeenkomen: 3481 naar 48-9/ [3]), 3482-3 naar 45-7/, 3491 naar 49/, 3494 naar 50/, 3495 naar 60/, 3497 naar 55/.

3502-56 Lampreel het konijn klaagt R. aan; welke aanklacht uit die van Cuwaert (138-70/) en Cantecleer (318/) vlgg. en andere plaatsen is samengeflanst, even armoedig als het geheele begin. R. gebruikt hier ook dezelfde oude en reeds driemaal gebruikte list, zich als pelgrim voor te doen. Men vergelijke verder: 3510 naar 318/ (ook 68/), 3513 naar 319/, 3516 naar 535/ of 1066/ (nog meer /1090), 3517 naar 356/, 3518 naar 389-93/,

1) Zeer mogelijk is het, dat ik door het te lang kijken en turen op R. I en II wellicht *te veel* navolging vermoed, en ook daar, waar slechts *toevallige* overeenkomst is (omdat het algemeen-Mnl. uitdrukkingen waren), een blijk van onoorspronkelijkheid meen te zien. Men kan *te* achterdochtig worden.

2) In het vorige hoofdstuk zagen wij den omwerker reeds dikwijls op armzalige wijze herhalingen als toevoegsels geven: men verg. bijv. de volgende toevoegsels: /1573-4 naar /883-4; /1587-8 naar /767 vlgg.; /2054-71 naar /1950, /1964, /1977, /1980; /2228-9 naar /2089, /2197 enz.

3) Gewoonlijk zal ik I aanhalen; waar echter duidelijk blijkt, dat de vervolger I in zijn eigen omgewerkten tekst navolgt, den laatste.

3521 naar 3048-9/, 3523 naar 388/ (of /416), 3538-9 naar 743-52/, 3548-9 naar 162-4/, 3550-4 naar 165-9/.

3557-3616 Corbout „die roec" brengt voor den koning zijne klacht in, een tegenhanger van die van Cantecleer 282/ vlgg.; waarvan die bijzonderheden hier dus tusschen Lampreel en Corbout verdeeld zijn. Te vergelijken zijn o. a.: 3557 naar 282-3/, 3562-3 naar 392-3/, (3564 vlgg. volgens Mart., Einl. XLIV aan eenen Bestiaris ontleend.), 3577 naar 394/ en 401/, 3580 naar 391/, 3604-5 naar 3205-6/ (meer nog /3175-6) en ook 1090-1/, 3607 [1])-16 naar 162-9/ (zie boven, dus tweemaal [2]) overgenomen, hoewel eenigszins gevarieerd).

3617 vlgg. 's Konings toorn over de nieuwe misdaden van R. Vgl. 3617-23 naar 982/, 1322-5/, vooral 3390-6/, 3625-6 naar 2655-6/, 3627-30 naar 998-9/, 3630-9 naar /3382-3, 3406-15; 3636-7 zijn trouwens eigenlijk aangehaald naar 2798-9/2794-5 (en 3638 naar 1907/?). Verder 3640-1 naar /3416-9, wat niet in I staat; hier heeft de dichter dus bepaald zijne eigene omwerking gevolgd. Dezelfde toestand, in dezelfde bewoordingen verteld, wordt hier dus, een 200 verzen na elkander, herhaald! Voorts 3646-51 naar 1000-5/ en 1326-32/, 3661-2 weer naar /1322-5/ en 3390-6/.

3664-93 De koningin verdedigt R., en vervult hierbij dezelfde rol als Grimbert 177/ vlgg. en zij zelve bij R.'s vrijlating 2502/ vlgg., 2520/ vlgg. Zij geeft hierbij denzelfden raad, dien de koning reeds driemaal gekregen heeft, nl. R. in te dagen, vgl. 470/ vlgg., 1006/ vlgg., 1335/ vlgg. Verder spreekt de koningin 3665-7 Fransch evenals Cortois 100/; vgl. nog 3673-5 naar 195-9/ en naar 774-6/ (niet in II), 3679 naar 186/ en 191/, 3687 naar 1899/, 3691-3 naar 1831-43/.

3694-3708 Firapeel steunt de koningin bij haar aan-

1) 3607 ook eenigszins naar 417-8/.
2) Ja, zelfs driemaal, zie op 5231.

dringen op eene billijke, geregelde rechtspraak na dagvaarding des beschuldigden, en spreekt hierbij juist zooals Grimbert 1335-43/. Men ziet: geen greintje oorspronkelijke vinding; alles is van her- en derwaarts uit R. I bijeengebracht en wel dikwijls op andere wijze verbonden, maar toch niet zóó, of het origineel valt meestal in het oog. 3697 naar 1327/, 3701 naar 1340/, 3705 naar 1336/.

3755 vlgg. Grimbaert's tocht naar, en aankomst te Maupertuus, gevolgd naar 1357/ vlgg.: 3755 naar 1357/, met bijgedachte aan 1883/ vlgg., 3758-9 naar 1314-5/ (of algemeen Mnl. spreekwijze?), 3761-2 naar /596-7 en 894-5/, 3775-6 naar 1066/ en 1358/, 3790-1 naar 1084-6/(?). Eindelijk 3792 naar /596-7 (niet in I), vgl. trouwens ook 894-5/, 3761, en later 3910, 5801, 6321; blijkbaar dus eene bijzonderheid, die in den smaak viel, maar welker herhaald terugkeeren wederom geen bewijs voor des dichters rijkdom is.

3794 vlgg. G.'s waarschuwing, naar hare voorgangster 1364/ vlgg.

3816-24 R.'s onbezorgd en van zelfvertrouwen getuigend antwoord, naar /1411-29 (een toevoegsel, dus niet in I), vooral 3824 = /1418.

3825 vlgg. R. biedt Grimbaert eerst te eten aan, evenals in I aan Brune en Tibeert, zij het ook met verschillende bedoeling, vgl. 556/ vlgg. en 1110/ vlgg., 3836-7 naar 1187/ (goede ontvangst door Ermeline), 3838-43 naar 3086-91/, 3224-8/, 3237-41/ (Ermeline's teerhartigheid), 3844 naar 1083/, 3846 naar /1416 (dus alleen in II), 3866-7 naar 1359-61, 3099-3100/, 3870-1 naar 1362-3/ (Gr. groet zijne moei en hare kinderen), 3872-7 naar 3137-45/ (het smakelijke maal van Cuwaert en de duiven), 3878-3904 naar 1405-15/ (R.'s lofrede op zijne kinderen), bepaaldelijk 3895 naar 1412/, 3910 naar /596-7 (zie boven op 3792), 3917-21 naar

2042-3/, 3922-6 naar 1420-2/ (3922 daarenboven evenals 1093/: R. gaat altijd 's morgens vroeg uit).

3927 vlgg. R.'s afscheid en bemoediging van Ermeline naar 1405/ vlgg.

3954 naar 1429/ (niet naar /1474).

3955-4114 R.'s biecht aan G., naar 1430-1671/. Hierin wordt behalve het na de eerste biecht bedrevene, dat den lezers van I bekend is, ingelascht het verhaal van den wolf en de merrie 3988-4107, dat over 't algemeen op geestigen en levendigen toon verhaald wordt. De ironie van R. tegen zijn slachtoffer 4072-81 is echter blijkbaar weer gevolgd naar het voorbeeld van I: hetzelfde tegen Brune 658-69/, 704-6/, 937-51/, tegen Tibeert 1208-17/, evenals Isegrijn's gebluf herinnert aan Brune's hoogmoed voor zijnen val. (Is 3993 ook naar 1652/?) Overigens is dit geheele verhaal blijkbaar van elders ingelascht; Mart. verwijst naar Romulus III 2 en Esop. XLIII, Willems ook naar Robert, Fables inédites II 365, dien ik niet kan naslaan.

4115 vlgg. G.'s absolutie naar 1672/ vlgg.

4274 vlgg. R.'s komst aan het hof, naar 1747/ vlgg., 4276-7 naar 1748-50/, 4278-9 naar 1758-9/, 4280-1, 90-93 naar 1761-7/, 4282 naar 1753/, 4294-9 naar 1844-64/.

4304-40 R.'s eerste redevoering, verheffing van zich zelf en verdachtmaking zijner tegenstanders, naar 1768-93/, en wel: 4304-7 naar 1768-70/, 4310-4, 20-4/ naar 1776-93/, 4315-19 naar 1772-5/.

4344-59 Nobel's toornig antwoord, naar 1794-1803/, 1809-17/, en wel: 4344-5 naar 1794-6/, 4346-7 naar 1797-9/, 4348-9 = 1816-7/, 4350 = 1815/, 4352 naar 1810-2/.

4360-5 naar /2032-44 en 3006-9/.

4366-9 Begin van R.'s 2e redevoering, eenigszins naar 1335-43/.

4377 naar 1830/.

4382 naar 1989/.

4390-1 naar 1772-4/.

4408 vlgg. De uitvlucht van den ban, naar 2704/ vlgg.

4490 eenigszins naar 556/ en 1522/.

4506-16 Het verhaal van Isegrijn's ontvluchting uit Elmare is eene herhaling van 2712-22/, alleen is daar bepaaldelijk I.'s vraatzucht de grond zijner ontvluchting, hier is algemeener, het „sware leven", de reden, ook is daar niet, zooals hier, sprake van Elmare, welke naam evenwel weder aan 373/, 1481/, 1491/ ontleend is. Misschien was echter dit geheele avontuur van R. en I. toen algemeen bekend; dan is deze plaats zeker eene *herhaling*, maar behoeft zij nog niet op *ontleening* te berusten. Men vgl. verder nog 4507 en 4537, naar 2739/ (niet in II), hoewel de titel *deken* (alleen om het rijm?) veranderd is in *provisoor*, welke titel ook /2959 voorkomt. Is het werkelijk een ambt, dat in de 14e eeuw wel voorkomt, in de 13e niet?

4628-9 Lampreel en Corbout sluipen weg, naar 4341-2.

4632 naar 1883/1917, vooral naar II (dus herhaling van zich zelven), hoewel Grimbert c. s. daar om eene gansch andere reden weggaan.

4634 vlgg. naar 2922/ vlgg.

4645-7 naar 1891/ vlgg. en naar 2920/, 2926/ (ook weder van een ander persoon en in ander verband).

4648-51 eenigszins, evenals 4290-3, naar 1762-5/.

4652-4, evenals 3673-9, naar 774-6/, dus twee voorbeelden van het voor de derde maal gebruiken derzelfde wending.

4660-2 naar 1780-2/
4672-4 naar 1791-3/ } evenals 4303-40.

4675-81 Des konings toornig antwoord, evenals 4344 vlgg., naar 1794-9/. R.'s geheele optreden, de aanspraak, waarmede hij zijne verdediging begint, en 's konings toornig antwoord worden hier dus voor de 3e maal ver-

haald: eerst 1762-99 bij het binnentreden van 's konings hof, daarna 4303-45 bij dezelfde gelegenheid, en nu, 340 regels verder, weer juist hetzelfde; eene armoede aan eigen vinding, die werkelijk zeldzaam mag heeten. Nu komt de koning 4682 althans eindelijk op iets nieuws, nl. op Cuwaert's dood, maar ook dit wordt weer op dezelfde wijze behandeld; het doet ten minste zeer denken aan 1809-17/ en 4346-51. Hierop wordt R. nu „vervaert" 4708-17, evenals 4360-5 (en ook dit was al „crambe recocta", zie boven op die plaats). 4712-5 doet weer denken aan 2060/ en 2177/, 4715-7 aan 4384-9.

4858-5038 Ingevoegde fabel van den man en de slang, over welker bronnen men zie Mart. Einl. XLIV. Ook bij Hildegaersberch blz. 53, no. 24, is zij te vinden; de bewerking verschilt echter geheel, zoodat aan overnemen aan geen van beide zijden kan gedacht worden; zie Verwijs, Inl. op Hild. XXIII.

5044-7 naar 2488-94/ (en 2328-30/?); .5048 vlgg. min of meer naar 1776-93/.

5078 vlgg., bepaaldelijk 5181-5219 Opsomming van R.'s magen, door 1883-99/ en door 1844 vlgg. aan de hand gedaan. De beschrijving der beminnelijke apenfamilie schijnt eigen vinding te zijn, behalve dat het aanprijzen der eigen kinderen blijkbaar weer (evenals 3878-3904) 1408-15/ tot voorbeeld heeft, het *denkbeeld* dus niet oorspronkelijk is.

5227-37 De koningin en Firapeel geven eene herhaling van het 3665-3708 door hen gezegde: de koningin uit vooringenomenheid met R., de luipaard uit zin voor rechtvaardigheid en onpartijdigheid (of om de koningin te vleien?); nieuwe argumenten voeren zij echter niet aan. 5231-2 zijn bovendien gevolgd naar 167-8/175-6.

5261-6199 Reinaert's eindelooze 3e redevoering bestaat uit de volgende, van her- en derwaarts bij elkander gesleepte en onsamenhangende deelen: 5318-5438: be-

schrijving der juweelen (waarin 5324-63 nog weer: uitweiding over Abrioen en Seth), 5439-5564: beschrijving van den kam (waarin 5453-85: uitweiding over de panthera, 5500-64: het oordeel van Paris); 5565-5889: beschrijving van den spiegel, (waarin 5593-5618: Crompaert en Cleomedes, 5644-5684: de fabel van het paard en het hert, 5685-5754: de ezel en de hond, 5755-5816: de oude Reinaert en Tibaert, 5833-5873: de wolf en de kraanvogel), 5932-6011: de fabel van den zieken leeuw en den ouden Reinaert als arts, 6043-6129: de verdeeling van het zwijn en het kalf door Reinaert.

5317-8 naar 2060-2. Verder is het geheele verhaal der juweelen een tegenhanger van dat van Ermelink's schat in I.

5453 vlgg. Over de panthera zie Van de Sande Bakhuyzen's Aant. op Maerl.'s Nat. Bl. II 3203 vlgg. (Tijdschr. I 203). De overeenkomst met Maerlant is niet zoo groot, dat men aan ontleening zou kunnen denken [1]).

5645-84 De fabel van hert, paard en man leest men ook in den Esopet XX (Rom. 4.9). Reeds Willems heeft in de noot er op gewezen, dat de overeenkomst tusschen beide dikwijls woordelijk is en de rijmen ook dikwijls dezelfde zijn; eene ontleening is hier dus vrij zeker, natuurlijk echter met de door den tijd noodig gewordene veranderingen in de taal. Men vgl.: R. 5645-8 = E. 1-4, daarna is R. uitvoeriger, dan R. 56-60 = E. 5-10 (in E. een man, in R. een herder), R. 61-75 = E. 11-26, daarna R. anders, dan weder R. 79-80 = E. 30-1. Het einde verschilt eenigszins, in E. is een dubbele moraal [2]).

5685-5754 De fabel van ezel en hond is weder vaak woordelijk en met dezelfde rijmen gevolgd naar Es. XVII

1) 5535-6 zijn volgens Mart. in den Minnenloop gebruikt; 't is mij echter niet gelukt, op te sporen, waar.

2) Franck, AfdA. 8.327 wil de laatste 4 regels ook uitwerpen; R. 5680 zou voor het behoud van E. 31 pleiten, of heeft R. den Esopet in reeds geïnterpoleerden vorm gebruikt?

(Rom. 1. 16). R. is uitvoeriger, minder praegnant en meer didactisch, ofschoon over het geheel de fabel toch ook hier niet onaardig verteld wordt. Men vgl. R. 5685-90 = E. 1-6, daarna R. uitweiding, dan R. 5693-5704 = E. 7-14, R. weer uitweiding, R. 14-32 = E. 15-30.

5721 is tevens eene herinnering aan 679/, 695/ enz.

5755-5832 De fabel van den ouden Reinaert en Tibaert staat volgens Mart. wel in den Lat. Romulus (nl. Appendix 20), maar komt niet in den Nederl. Esopet voor. Men moet dus onderstellen, dat de omwerker èn de Nederl. èn de Lat. fabelverzameling plunderde; want dat hij alleen de laatste kende en daarnaar vertaalde, is bij de groote overeenkomst van de beide Nederl. versies der twee voorgaande fabels, die dan toevallig zou moeten zijn, niet te denken. Of kende hij den Esopet in een anderen (vermoedelijk jongeren), meer uitgebreiden en geïnterpoleerden vorm, dan waarin wij hem nu kennen (zie ook de tweede noot op de vorige blz.)?

5833-84 De fabel van den wolf en den kraanvogel heeft denzelfden inhoud als Es. 8 (Rom. 1. 8). Niet alleen echter is de omvang zeer verschillend (in Es. 20, in R. 52 regels), maar ook de overeenkomst is lang niet zoo groot[1]) als bij de eerste twee aan R. en Es. gemeenschappelijke fabels: behalve R. 5869-70 = E. 13-4 is er bijna geene nauwere overeenkomst, het geheele verhaal is in R. veel uitvoeriger. Alles te zamen genomen, zijn wij genoopt, als het waarschijnlijkste aan te nemen, dat R. II wel eenen Nederlandschen Esopet gebruikt heeft, maar niet juist dezelfde bewerking of lezing, die wij nu nog hebben; dat hij dus eene redactie kende waarin de eerste twee fabels vrij wel letterlijk zóó voorkwamen, als wij ze nu nog in R. II ingelascht vinden, waarin de derde ook voorkwam, en waarin de vierde

1) *ghiften* E. 3 kan toch niets met *verghiften* R. 5858 (zie De Vries, Tijdschr. II 168) of *vergeeft* 5860 te maken hebben?

uitvoeriger was beschreven. Wil men dit niet, dan moet men aannemen, dat R. II de eerste twee *bijna letterlijk* uit *onzen* Nederl. Esopet heeft overgenomen, de derde uit den Lat. Romulus heeft vertaald en de vierde *vrij* gevolgd heeft naar den Nederl. Esopet. Mij dunkt, de eerste onderstelling is vrij wat aannemelijker.

6043-6, evenals 5044-7, naar 2328-30/ (en 2488-92/?)

6127 De uitdrukking „rode crune", van I. gebruikt (waarmede hier gedoeld wordt op het 6088 vlgg. verhaalde), is blijkbaar ontleend aan 944/, 985/, 1462/, 1814/, 1820/.

6144-5,7 = 6043-6 en naar dezelfde voorbeelden, dus weder *drie*maal hetzelfde.

6200 vlgg. naar /2089 vlgg. en naar 2493-7/ (alle aanwezigen zijn bewogen).

6219 vlgg. Eenigszins naar 2551/ vlgg. (R. dankt den koning en de koningin voor de deelneming).

6244 naar 2217/2241, en wel naar de door mij voorgestelde lezing in I: *sconen* (= schoon(er) worden), die hierdoor omgekeerd bevestigd wordt. (Groebe's afschrift heeft trouwens: *scone*, niet: *sconen*, zooals WM.)

6269 vlgg. Ongeveer hetzelfde verhaal als 1502/ vlgg., alleen hier veel uitvoeriger, en met dit onderscheid, dat hier Hersint, niet Isegrijn leert visschen, en dat dan het verhaal der onteering er aan wordt vastgeknoopt.

6340, evenals 3613-4, naar 165-9/.

6380 vlgg. Dit doet denken aan 1591/ vlgg. en dergelijke gevallen van Brune en Isingrijn; vgl. boven blz. 139.

6392 naar, of eigenlijk = 1398/.

6424-6, evenals 4490, naar 556/ (en 1522/).

6485-94 naar 658/ vlgg., maar vooral naar 1174-81/, 88-91/ en ook 1616/, vlgg., behalve dat hier degeen, die vreest, en degeen, die buiten blijft wachten, dezelfde persoon is; in I de eerste R.'s slachtoffer, de tweede R. zelf.

6503-4, evenals 3604-5, naar 3198-3206/3175-82, vooral naar II.

6543-69, evenals 3878-3909 naar 1405-15/, althans de inhoud, nl. de liefkoozing der welpen (hier van de meerkat, daar die van R. zelven) door R., en wel bepaaldelijk 6548 naar 3879, 6552 naar 3881 (en 3909?), 6554 naar 3909, 6555 naar 3906. Bovendien is 6567 = 5919, maar dit is zeker slechts eene toevallige overeenkomst, alleen dezelfde spreekwijze.

6713 Isegrijn krijgt hier al voor de tweede maal eene „rode huve", de eerste maal nl. bij de verdeeling van het kalf 6127, terwijl ook daar de trek ontleend is aan het avontuur van Brune in den eik. Door nieuwheid munt deze aardigheid dus juist niet uit.

6735 naar 998-9/ en derg.

6815 vlgg. De list om den staart als wapen te gebruiken ten einde Isegrijn blind te maken is, op den keper beschouwd, ook al niet nieuw: I. ondergaat slechts hetzelfde, wat zijne kinderen reeds van R. ondervonden hebben, zie 74-77/. Evenzoo is de tweede list (7332) om I. „tusschen sine been" te grijpen, nauw verwant aan Tibeert's noodweer, 1264/. Beide looze streken zijn dus vrij zeker weder niet oorspronkelijk door den omwerker bedacht, maar nagevolgd naar I. Ook gelijken 6966 vlgg. en 7025 vlgg.; 7048 vlgg., 7083 vlgg. en 7101 vlgg.; 7026 vlgg. en 7108 vlgg.; 7191 vlgg. en 7251 vlgg. wel wat veel op elkander, al is het waar, dat zij dit gebrek min of meer gemeen hebben met alle Mnl. beschrijvingen van gevechten. Misschien ook is hiermede eene min of meer opzettelijke nabootsing der staande epische formules bedoeld.

6934-41 naar 1386-90/ (lof van R.'s handigheid uit den mond zijner bloedverwanten).

7456-99 De fabel van den hond in de keuken, die volgens M. „sonst nicht nachweisbar" is, komt ook voor

bij Hildegaersberch no. LXIV (blz. 89). Verwijs heeft er in zijne Inl. op Hild. XXIII reeds over gesproken. Ook hiervan geldt, wat hij op het voetspoor van Jonckbloet van de andere aan R. II en Hild. gemeenschappelijke fabelen en „bispele" zegt, nl. dat de bewerking van Hild. verre beneden die van R. II staat. Hier ziet men duidelijk, dat, zooals M. zegt, de omwerker „doch noch weiss, was erzählen ist", terwijl Hild. zijn verhaal bedelft onder een vloed van moralisatiën, die niet alleen na, maar ook voor en tusschen het verhaal komen [1]). Het verhaal wordt ook op zeer verschillende wijze behandeld: bij H. is het een komplot van vele honden, waarvan slechts één den moed heeft, uit de keuken te stelen. Ook de moraal is verschillend: bij H. is het eene algemeene bespiegeling, neerkomende op: „respice finem", bij R. II eene bepaalde satire op de „losengiere" en „scalke", d. i. hier Isegrijn c. s. Van woordelijke overeenstemming is ook niets te bespeuren (alleen het woord *verbroeit* bij H. en *doorbroeit* in R. hs. c, maar dit is een woord dat hier van zelf te pas kwam), zoodat van overnemen aan een van beide kanten geen sprake kan zijn, zooals bij de fabelen uit den Esopet. In plaats van Jonckbloet's vroegere meening over de identiteit van Hildegaersberch en den omwerker van den R. te steunen, pleit de gemeenschap dezer fabel dus eer hiertegen. Of zij zijn onafhankelijk van elkander, òf de spreker Hildegaersberch had den 2^{en} Reinaert hooren lezen en daarnaar uit de herinnering de fabel bewerkt. Het omgekeerde, dat de fabel door R. II naar H. zou zijn nagevolgd, komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor [2]).

1) Men zie een dergelijk verschil van bewerking tusschen Hild. en een *volkszanger* bij Kalff, Het lied in de Middeleeuwen, blz. 605 vlgg.

2) Bij Hildegaersberch vinden wij verder nog de fabel „van Reinaert ende van Aven" (no. 15 blz. 33), die, hoewel zij in R. niet voorkomt, toch in de manier van behandeling soms zeer aan R. (eig. bepaaldelijk R. I) doet denken; vgl. H. 11-12 met R. 2094-5/, 14-15 met 2126/2152, 30 met 1386/1404, 50-53 met de uitingen van Brune en Tibert over de hun voorgespiegelde lekkernijen, 58 met 563/619, 82-90 met 624-6/673-4, 152-3 met

7572-5, evenals 3823-4, naar /1411 vlgg., vooral 7572 naar /1418 (R.'s onmisbaarheid).

7604-9 naar 2553-62/2575-83, vooral naar II, bepaaldelijk is 7605-6 bijna geheel gelijkluidend met /2577-8.

7722-36 eenigszins naar 3036-9/ (R.'s vertrek van het hof). 7737-49 naar 3040-55/, 3079-80/ (R.'s thuiskomst). 7750-9 naar 3097-3107/ vlgg. (ontvangst door Ermeline).

Wij kunnen als slotsom dezer vergelijkingen vaststellen, dat de vindingrijkheid, de oorspronkelijkheid des dichters uiterst gering was. In het begin van zijn vervolg zit hem het eerste deel of zijne eigene omwerking daarvan nog zoo vast in het hoofd, dat hij Willem niet alleen in de groote trekken van het verhaal, maar ook in de bijzonderheden daarvan, ja in zinnen en woorden, dikwijls letterlijk navolgt, of liever herhaalt — en dit niet éénmaal, maar vaak tot twee-, driemaal toe, en soms slechts een paar honderd regels na elkander. Meestal schijnt hij daarbij R. I zelf te plunderen, dikwijls echter ook zijne eigene omwerking, zooals trouwens te verklaren is bij eene navolging, niet naar het handschrift, maar uit het geheugen, zooals ze toch wel zal geweest zijn. Immers brutaalweg *letterlijk afgeschreven* heeft hij zeker niet; de plaatsen, waar dit schijnbaar zoo is, lagen hem zeker zeer vast in het geheugen, evenals bijv. Maerlant, toen hij zijnen Alexander dichtte, de door Franck en Verdam als plagiaat aangewezen regels voor den geest had [1]). In het latere gedeelte behoudt hij alleen den gang der gebeurtenissen van R. I en volgt niet meer zoo woordelijk na, maar hij verlaat zijn vroegeren leidsman alleen, om zich

---

376-7/404-5, 187-8 met 1076-7/1101-2, eindelijk 223-4 met 7675-6. Het geheele verhaal doet ook denken aan het R. 5755-5811 verhaalde aangaande Tibaert en den ouden Reinaert, en berust waarschijnlijk wel op denzelfden grondslag. De overeenkomst tusschen Hild. en de uit R. aangehaalde plaatsen is echter zoo algemeen, en die plaatsen zijn uit zoo verschillende gedeelten van het werk genomen en bovendien vaak zulke algemeen bekende of spreekwoordelijke uitdrukkingen, dat ik niet durf spreken van bepaalde *ontleening*, ten hoogste wellicht van *herinneringen* (wat de Duitschers „reminiscenzen" noemen).

1) Zie Maerlant's Alexander, ed. Franck, Inl. XVIII en AfdA. 28. 385.

te vaster aan andere vast te klampen, nl. aan allerlei uit den Esopet en van elders bijeengebrachte fabelen, die hij meer of minder letterlijk navolgt of waarschijnlijk eenvoudig inlascht [1]). Voorwaar, welke eigenschappen de omwerker ook bezeten hebbe, *oorspronkelijk* was hij zeker niet, veeleer een belezen, geleerd man, met een goed geheugen, die zijne lectuur soms niet onaardig weet te pas te brengen, maar die als plagiarius telkens op heeter daad betrapt kan worden. —

Heeft de vervolger echter deze onoorspronkelijke stof tot een goed samenhangend geheel weten te verbinden, zoodat er oorzakelijk verband tusschen de gebeurtenissen bestaat en alles den lezer waarschijnlijk, ja natuurlijk voorkomt?[2]) Blijft hij zich zelven of zijnen voorganger gelijk, komt hij nooit in tegenspraak met een van deze beiden, en vooral houdt hij de karakters der dieren goed vol? Martin, Einl. L, zwaait hem in dezen al zeer weinig lof toe; integendeel, volgens hem ontbreekt de „Zusammenhang" en „Folgerichtigkeit" in het tweede deel bijna geheel en al. Zien wij, wat er van is.

3481 vlgg. Reeds dadelijk in het begin is het zonderling, dat, nadat de koning zijn hof 12 dagen heeft doen *„verlenghen"*, verhaald wordt, hoe er „menich dier tot desen hove" kwam en hoe de koning het feest overal had doen verkondigen. Waartoe was dit noodig, wanneer alle dieren reeds aan het hof waren en de hofdag alleen *verlengd* is? Maar zie hierboven blz. 147. Verder is het niet meer dan natuurlijk, dat Reinaert op dit verzoeningsfeest van Bruun en Isegrijn niet verschijnt, wat dus niet nog eens afzonderlijke vermelding behoefde (reeds door Knorr opgemerkt).

3555 Op de ongerijmdheid, dat Scerpenebbe, die, zooals later blijkt, door R. is verslonden, hier met haren man

1) Bovendien ligt natuurlijk aan het geheele vervolg het Oudfransch ten grondslag. Over het daaraan ontleende zie men Martin, Einl. XLI.

2) Vgl. hierboven Hfdst. III, blz. 108 vlgg.

Corbout medekomt, hebben Geyder en Martin reeds opmerkzaam gemaakt.

3694-3708 Firapeel treedt als voornaam en vertrouwd raadsman op, die den koning ongevraagd raad durft geven, evenals 3397 vlgg. Hij is het met de koningin eens en wil R. dus *nog* eens doen indagen (ofschoon hij reeds „drie waerven" gedaagd is!); dit *bedoelt* hij namelijk, en kan de lezer, die met de nagevolgde plaatsen van I bekend is, er uit opmaken: *genoemd* wordt de indaging zelve niet uitdrukkelijk. Zijne redevoering is bovendien geheel in tegenspraak met het 3428/3430 vlgg. door hem gesprokene (vooral met: „sonder vonnisse, hets recht" 3431/3433, vgl. hiermede 3705-7!). Zie ook 5231 vlgg., waar F. eveneens onpartijdig recht voor R. verlangt en met Rukenauwe instemt. Of steekt er soms juist de geheime bedoeling achter, Firapeel als een galant hoveling voor te stellen, die uit beleefdheid of vleierij jegens de koningin (en later jegens de apin?) zijne vroegere meening prijs geeft? [1])

3708-11 Dat Isegrijn hier zoo nauwgezet en onpartijdig is, klinkt vreemd: hij was er de persoon niet naar, vooral na zijne ontschoeiing, om de zaak zoo objectief te beschouwen. Ook 3717-8 zijn van dezelfde soort en pleiten niet voor des dichters karakterkennis. Of is dit alles maar schijn, en spreekt I. alleen maar zoo voor zijn fatsoen, om zich een glimp van onpartijdigheid en rechtvaardigheid te geven? Dan is het goed bedoeld, maar niet zeer duidelijk, evenmin als trouwens de geheele passage. Immers wat raadt de koningin eigenlijk aan? Over eene indaging spreekt noch zij, noch Firapeel met ronde woorden [2]), en de koning besluit eindelijk ook geens-

1) Vgl. ook 3397/3393 vlgg.

2) Trouwens nadat R. reeds *drie*maal is gedaagd, is er alles gedaan, wat zijne vrienden en alle onpartijdigen kunnen wenschen (472/, 1007/, 1333/), zoodat de koningin, of eigenlijk de dichter, geen vindingrijk, rechtskundig advocaat is.

zins overeenkomstig hunnen raad, maar integendeel tot eene belegering van Maupertuus.

3927 vlgg. R. vertrekt naar het hof, niettegenstaande H.'s herinnering aan zijn voornemen, niet weder derwaarts te gaan (3198/ vlgg.), welke inconsequentie zoogoed als niet verontschuldigd wordt door 3944 vlgg.

4072-81 R.'s sarcasme tegen zijne slachtoffers is geheel in den geest van het oude gedicht; de vervolger heeft dit goed begrepen en volgehouden; evenzoo 6380 vlgg.

4126-4263 Ongepast lange rede van R., die den lezer doet vergeten, wie eigenlijk spreekt en bij welke gelegenheid, gelijk zoo vaak; Gr.'s voorafgaande absolutie motiveert dit ook geenszins, en doet allerminst verwachten, dat de boeteling, die zoo even na zijne biecht de absolutie ontvangen heeft, nu tegen zijn biechtvader (ook al is die zijn „broeder sone") op hoogen, schoolmeesterachtigen toon eene redevoering, zij het ook eene „oratio pro domo", zal gaan houden (waarom G. 4268 dan ook te recht zegt, dat hij liever zelf bij R. moest gaan biechten). De inhoud er van is trouwens zeer karakteristiek voor den schrijver en zijn tijd, waarvan deze redevoering zeer sterk den stempel draagt.

4366-4627 R.'s verdedigingsrede (de tweede) bijna 300 vs. lang, waarin het verhaal van zijn gesprek met Martijn den aap 4410-4609, waarin weer de verhalen over Lampreel en Corbout, zoodat men op 't laatst niet meer weet, wie eigenlijk aan het woord is, en men dikwijls driedubbele aanhalingsteekens zou noodig hebben. Zoo bijv., waar R. verhaalt, dat hij, R., aan Martijn verhaalt, dat Lampreel tot hem, R., zeide, dat enz. 4444; hetzelfde 4485. Voor 't overige is de manier om de feiten, die hem ten laste worden gelegd, gansch anders voor te stellen, geheel Reinaerdiaansch; zie in I bijv. 233-62/, 1818-30/, enz.

4453 „tegen *pijnsteren*, die ons nu naect", terwijl sedert het eerste hof, dat „in enen Sinxendaghe" gehouden was

(41/45), nauwelijks 14 dagen verloopen waren (zie 3477)!

4471 *Reinardijn mijn outste sone*, is in strijd met /1453, waar dezelfde de *jongste* zoon heet. 3880 staat *Rosseel ende Reinaerdijn*, welke volgorde echter om het rijm is. Mij dunkt, Reinaerdijn zal wel de oudste zoon moeten zijn. Voorts is deze uitvlucht, zooals Mart. zegt, ook „gar zu plump"; immers dat het vreesachtige konijn R.'s zoon in des vaders tegenwoordigheid zou slaan, wie zou dat gelooven?

4408-9 Knorr, blz. 46, maakt hier de opmerking, dat R. al zeer zonderling of eigenlijk onbeschaamd weder spreekt over den ban, waarin hij beweert te zijn. Immers uit hetgeen er geschied is, nadat hij wegens dien ban geweigerd heeft den koning naar Hulsterloo te vergezellen, en als pelgrim vertrokken is, is de onwaarheid van dien ban wel gebleken. Strikt genomen blijkt echter hieruit niet, dat de *ban gelogen* is, wel, dat hij zich zelven niet van den ban heeft trachten te „claren". En dit is zeker een rechtmatige grief, dat R. niet duidelijk maakt, waarom hij niet dadelijk naar Rome is gegaan, wat men 4410 verwacht. (r 4340-5 is hier beter: R. beweert, dat hij juist van plan was naar Rome te gaan, toen Grimbert hem kwam indagen; toen had hij de zaak aan Martijn in handen gegeven, maar zelf aan 's konings bevel gehoorzaamd; hij was dus *verhinderd* in het nakomen zijner gelofte; zie Knorr, blz. 63.) Maar de voorstelling van II is toch wel te verdedigen. 't Is waar: het verhaal van den ban was eene versletene, afgezaagde uitvlucht (aan R. I ontleend), en er behoort eene groote mate van goedgeloovigheid toe, om daaraan nog eens geloof te slaan, maar *onmogelijk* was het niet, en Nobel c. s. geven gedurende het geheele beloop van het stuk van zulk een verbazende lichtgeloovigheid blijk, dat men zich over dit bijzondere geval niet behoeft te verwonderen. K.'s verwijt treft dus meer R.'s geheele tweede verdediging aan het

hof, die zeker veel van het goed geloof der dieren (en van ons geduld) vergt. Evenzoo is het, na R.'s verhaal van Martijn's bemoeiingen in Rome te zijnen behoeve (4527 vlgg.), niet zoo verwonderlijk, als K. meent, wanneer geen der dieren er aanstoot aan neemt, dat R. met den banvloek beladen aan het hof komt.

4648-51 Dat de koning hier op zulken bijna uitdagenden toon als 't ware *voor* R. spreekt, is bevreemdend; immers kwalijk overeen te brengen met de toornige aanspraak 4675 vlgg. Ook zijn karakter, evenals dat van Firapeel, wordt niet al te best volgehouden: Nobel is van nature opvliegend en driftig, en is hier nog niet (gelijk vroeger door Hermelink's schat, later door de juweelen) tot R.'s zijde overgehaald, zoodat zijne partijkiezende woorden niet verklaard worden.

4708 Dat R. hier zoo bevreesd is, past slecht bij zijn karakter; maar vgl. hierboven Hfdst. III, blz. 112.

4736-5169 Pleidooi van Rukenau voor R., meer dan 400 regels lang! waartegen dezelfde bedenkingen gelden als tegen Reinaert's redevoeringen 4126 vlgg. en 4366 vlgg., nl. dat men door de vele ingevoegde fabelen vooreerst dikwijls niet weet, wie spreekt, zoodat men dubbele of driedubbele „" zou behoeven, en ten tweede dat de eenheid en samenhang verbroken wordt. Want de hier ingevoegde fabel van den man en de slang staat in een zeer los verband met den hoofdinhoud der redevoering, zoodat zij er eigenlijk bijgesleept is, en zij wordt bovendien zeer uitvoerig verhaald. Men vergelijke hiermede R.'s openbare biecht in I, die ook van 2177/ tot 2492/ loopt, dus bijna even lang is; maar doordat R. daar *zelf*, dus in den eersten persoon verhaalt, door allerlei afbrekingen en „nu hoort" enz., en eindelijk doordat het verhaal goed aangelegd, in het kader past en een doel heeft, blijft de lezer zich steeds bewust, wie eigenlijk spreekt, en dat dit alles niet *gebeurt*, maar slechts

verhaald wordt. Niettegenstaande alles daar met groote levendigheid verteld wordt, weet men steeds, waar men zich bevindt; het verhaal van den schat behoort als een onmisbaar deel in het stuk; hier daarentegen voelt men dadelijk, dat het slechts eene op zich zelf staande, van buiten aangebrachte en ingelaschte fabel is. Ook lette men er op, dat Rukenauwe 70 regels (4754-4803), bestaande uit algemeenheden en citaten, als inleiding noodig heeft om op haar onderwerp, Reinaert's verdediging, te komen, waardoor men ook weder de belangstelling en aandacht verliest.

5239 vlgg. Des konings driftig, opvliegend karakter wordt hier goed volgehouden.

5261-6181(99) De derde redevoering van R., ditmaal over de 900 regels lang (!), waarop dan ook in nog veel sterkere mate de boven bij 4126, 4366 en 4736 gemaakte opmerkingen van toepassing zijn. Deze lange rede wordt slechts een paar maal afgebroken door den koning (5270-7), door Rukenauwe (5292-5303), en weder door den koning (6182-9), maar dit laatste is eigenlijk reeds het einde van R.'s redevoering. Dit zijn de eenige rustpunten, de eenige herinneringen aan de omstandigheid, dat dit niet door den dichter aan den lezer, maar door Reinaert aan koning Nobel wordt verhaald [1]). Dat dit de aandacht afleidt, de belangstelling verdeelt, in 't kort de eenheid jammerlijk verbreekt, behoeft waarlijk geen betoog. Pasten de ingelaschte fabelen nu nog in het verband, hingen zij er nauw mede samen, zoodat zij medewerkten om den hoofdindruk te verhoogen, dan kon men er nog vrede mede hebben en deze uitweidingen als episodes beschouwen, die op zich zelf goed geschilderd zijn; doch de band, die ze aan het hoofdverhaal vastknoopt, is uiterst los. Immers verhalen van hetgeen er voorgesteld is op de verloren kostbaarheden, die R. door Cuwaert aan den koning

1) Zie verschillende plaatsen, waar men eerst goed moet bedenken, wie nu eigenlijk spreekt, bij Martin, Einl. LI.

zou gezonden hebben, kunnen toch waarlijk onze belangstelling slechts in geringe mate opwekken, vooral wanneer slechts enkele daarvan de strekking hebben, R. in een gunstig of zijne vijanden in een ongunstig daglicht te stellen. Beschouwen wij echter, voordat wij tot die fabelen overgaan, het hoofdverhaal.

5318 vlgg. Het geheele verhaal der kostbaarheden is, zooals Knorr en Martin reeds hebben opgemerkt, een tegenhanger van dat van „Hermelinx scat". Doch deze nabootsing getuigt niet alleen wederom van groote armoede, maar zij druischt hier ook tegen alle waarschijnlijkheid in. Wat toch is onwaarschijnlijker, dan dat de koning, reeds eenmaal door R. bedrogen met een schat, deze tweede leugen, die eene sprekende gelijkenis met de eerste vertoont, kalm ten einde toe (900 regels lang!) aanhoort, eindelijk werkelijk gelooft, en R. dan ook ten slotte alles kwijtscheldt! De dichter heeft hiervan blijkbaar wel iets gevoeld: de koning verwijt daarom R. wel zijne gewaande bedevaart en Cuwaert's dood, maar rept niet van den denkbeeldigen, gelogenen schat te Hulsterloo, natuurlijk opdat deze boeverij van R. niet te veel in het geheugen der lezers teruggeroepen worde. Het maakt nu echter nog veel zonderlinger indruk, dat de koning van dezen gewaanden schat, waarmede R. hem, den koning zelven, zoo slim heeft om den tuin geleid, hem zoo belachelijk heeft gemaakt voor al zijne onderdanen, en waarvan hij den koning zulke gouden bergen had voorgespiegeld, met geen enkel woord gewaagt, niettegenstaande, blijkens 3721-5, het denkbeeldige van den schat aan het hof wel bekend was geworden. N. was toch anders naijverig genoeg op eigen eer en eigen voordeel! Dit alles neemt niet weg, dat het hoofddenkbeeld van de verloren juweelen enz. *op zich zelf* goed te pas gebracht is, maar toch: het blijft van elders ontleend, veel te lang uitgesponnen en onwaarschijnlijk.

Wat nu de ingelaschte verhalen en fabelen zelve betreft, zoo is het merkwaardig, dat, zooals ik reeds boven opmerkte, slechts enkele iets met den hoofdinhoud te maken hebben, zoodat zij de belangstelling verdeelen en afleiden en de eenheid op ergerlijke wijze verbreken. Men vergelijke wederom I, waar niets wordt ingevoegd, of het staat in onmiddellijk verband met het hoofddenkbeeld (zelfs de naar veler meening geïnterpoleerde fabel van de „puden" wordt op handige wijze te pas gebracht). Hier daarentegen blijkt het doel des schrijvers, nl. die fabelen, het koste wat het wil, aan den man te brengen, zóó duidelijk, de draad, die ze aan elkander verbindt, zóó dun en het verband van den inhoud met het verdere zóó gering, dat alles ons een onhandigen, verre onder I staanden dichter vertoont. Men verbaast zich eigenlijk, dat de koning Reinaert zoo geduldig laat uitspreken, hem niet, verontwaardigd over zijne rederijkheid, zijne „prolixiteit", ongeduldig in de rede valt, evenals wij zelven onwillekeurig geneigd zijn te doen. Bij de uitvoerige beschrijving der kostbaarheden (die eenigszins aan de onder Byzantijnsch-Oosterschen invloed ontstane romans als den Floris [1]) en den Parthonopeus herinnert) is R. reeds breedsprakig, maar wat ter wereld hebben Abrioen van Trier, de panthera, het oordeel van Paris, de sage van Crompaert en Cleomedes, de fabel van paard en hert, en van ezel en hond met R.'s verdediging uit te staan. Het is waar, zij worden ook niet aangevoerd als gronden van verdediging, maar slechts bij de beschrijving der „juwele" verhaald, maar waarom koos de dichter, als hij toch eenmaal fabelen wilde inlasschen, hier, waar hij geheel vrij was, *welke* fabelen hij zou kiezen, niet zulke, die tevens een gunstig licht op R. konden werpen? Dit ware zeker meer in den geest van Reinaert zelven en ook meer in den

1) Vgl. Mart.'s Anm. op 5500 over het verhaal van Paris' oordeel in den Floris.

geest van den dichter van I geweest, die beiden deze gelegenheid niet ongebruikt zouden hebben laten voorbijgaan. En dat hij zelf dit ook wel eenigszins voelde, blijkt m. i. niet alleen daaruit, dat hij ten laatste twee fabelen inlascht, die wèl strekken „in maiorem gloriam Reinardi", of althans „in detrimentum Tiberti et Isengrimi", maar ook daaruit, dat hij R. wel degelijk zelf hiervan partij laat trekken; zie de aan de fabelen vastgeknoopte zelfverheerlijking door R. 5817-32 en 5874-84 [1]). Waarom zich dus niet òf tot deze toepasselijke beperkt, òf er meer *van die soort* bijgevoegd, iplv. de geheel doellooze over allerlei onderwerpen?

6381-3 Geheel in den trant van R.'s karakter: eene ironische beschimping zijner in het verderf gestorte vijanden, zooals bijv. 255/ vlgg., 704/ vlgg., 937/ vlgg., 1208/ vlgg., 1287/ vlgg.

6460 vlgg. De dichter bedenkt hier een kunstmiddeltje om het verhaal van het bezoek bij de meerkat niet door Isegrijn, maar door R. te laten doen; maar de motiveering is vrij zwak. Hoe sarcastisch het ook bedoeld zij, noch Isegrijn, noch Hersint waren zóó onpartijdig of zóó fijn ironisch, om R. aldus ongestoord en zonder hem te logenstraffen, 250 regels lang aan het woord te laten. Het verhaal zelf is weer een hors-d'oeuvre, dat echter althans de verdienste heeft van in R.'s mond tegenover I. en in den gang van het verhaal te passen.

6682 R. spreekt van de meerkat als van „mijn moei", niettegenstaande hij dit 6572 voor valsch verklaard heeft.

7178-7287 R.'s karakter wordt zeer goed volgehouden in hetgeen hij zegt tot I., als hij onderligt; vooral de scherts over het verloren oog (7228-41) is volkomen in den geest van R., die nooit, in welken toestand hij ook moge verkeeren, zijne koelbloedigheid en zijn sarcasme verliest.

1) R. maakt ook uit de eerste twee fabelen wel zedekundige gevolgtrekkingen tegen de boozen in 't algemeen, maar die zijn er bij de haren bijgesleept en passen er geenszins bij.

7610-1: R. gaat met zijne magen heen; 7612-33: tusschenverhaal over Isegrijn's verdere lotgevallen; 7634-53: het hof scheidt, R. neemt oorlof van den koning (7636), en gaat (7652); 7654-7721: slotmoralisatie over „R.'s saet", 7722-59: R.'s vrienden en magen nemen ook oorlof, en gaan ten slotte werkelijk heen, R.'s thuiskomst; 7760-94: „de dichter tot den lezer." Dat dit zeer geregeld verdeeld en duidelijk verhaald is, zal niemand beweren: bij het begin der moralisatie 7654 meent men, dat het verhaal geëindigd is en tot besluit nu de algemeene toepassing, de moraal volgt; maar neen: opnieuw begint de verhaler, om het thuiskomen van R., begeleid door magen en vrienden, te schetsen en eerst daarna komt het werkelijke slot. Men heeft dus nu een verhaal in 3 tempo's, afgebroken door een tusschenverhaal over I. en eene bespiegeling, en besloten door eene toespraak des dichters tot den lezer. Een en ander is vrij verward, en doet denken aan den ongeregelden verhaaltrant bij Brune's avontuur (zie hierboven, blz. 33). Waren de verschillende deelen niet juist door rijmen verbonden (7653 : 4, 7721 : 2, 7759 : 60), dan zou men geneigd zijn te denken aan eene interpolatie, of althans aan eene verschrijving, die door omzetting der nabetrachting achter het einde van het werkelijke verhaal te verhelpen ware. Nu echter schijnt het in orde te zijn, althans in de bedoeling des dichters gelegen te hebben. 7654-7721 vormen in elk geval het didactische, zedekundige besluit van het gedicht; 7760 tot het einde is meer het letterkundige besluit.

Eindelijk is 7793-4 een goed middeleeuwsch slot [1]).

Wanneer wij het bovenstaande samenvatten, kunnen wij, dunkt mij, als bewezen aannemen, dat de kracht des omwerkers evenmin lag in het tot een samenhangend geheel verbinden der van alle kanten bijeengebrachte be-

1) R. I heeft eigenlijk noch zulk een slot, noch een naschrift van den afschrijver, gelijk men anders meestal vindt.

standdeelen van eigen werk. Hij weet den gang van zaken niet zóó voor te stellen, dat alles ons waarschijnlijk, natuurlijk voorkomt; integendeel, er is veel, wat ons zonderling, ongerijmd schijnt. Door de lange redevoeringen en de daarin ingelaschte fabelen heeft hij verder de eenheid van zijn werk op schromelijke wijze uit het oog verloren. Eindelijk weerspreekt hij zich zelven nogal eens, en blijft hij zich lang niet altijd gelijk. Ook op de karakters der dieren, zooals hij ze volhoudt, valt vaak eens wat aan te merken; toch is dit over het algemeen zijne sterke zijde: vooral Reinaert zelf blijft de oude, sluwe, nooit verlegene, steeds bijtend-ironische vos, zooals wij hem uit I kennen; doch hij is hier tevens de voorlezer van eenige op zich zelf goed verhaalde, maar in het verband niet passende fabelen en de tolk van des dichters pessimistische wereldbeschouwing en de daaruit voortvloeiende „bezwaren tegen den geest der eeuw" geworden. --

Hieraan sluiten zich als vanzelf enkele plaatsen aan, waaruit een en ander blijkt aangaande des dichters opvatting van het karakter der dierensage in het algemeen[1]).

3743-6 en 3800-3 De uitrusting met „donrebussen ende bombaerden", ja met paarden, wagens en tenten, strijdt met het eigenaardige karakter der dierensage; het overschrijdt de grens van het waarschijnlijke, het wordt te menschelijk en daardoor ongerijmd. Over het algemeen toch vereenigen de dieren hunne eigene lichamelijke eigenschappen met de geestelijke der menschen; hier echter worden zij ook physiek gelijk aan den mensch.

4942 vlgg. Is het toch niet wat al te kras, den *man* over den leeuw, den koning der *dieren*, te laten spreken als over „den coninc *onsen* heer"? Dit vergt toch te veel

---

1) Vgl. hierboven, Hfdst. III, blz. 115 vlgg.

van de verbeelding der lezers en overschrijdt plotseling de grens der dierenwereld.

5833 vlgg. · Is het niet karakteristiek, dat R. hier Isegrijn niet bij zijnen naam noemt, maar altijd van den „wolf" spreekt, evenals bijv. 4922, 4956. In I worden de dieren gewoonlijk bij hunne eigennamen genoemd: mij dunkt, het is weder meer in den geest van den moraliseerenden fabeldichter, dan in dien van den episch-satirischen zanger van R.'s avonturen, de dieren met den algemeenen soortnaam aan te spreken. Evenwel ik moet bekennen, dat op andere plaatsen in II de eigennamen wel degelijk gebruikt worden, zoo zelfs in deze fabel 5862, verder 4949 et passim. En aan den anderen kant komen ook in I de appellativa voor, niet alleen als appositie van den eigennaam, zooals „vos Reinaert", „Nobel die coninc", Pancer die bever", „Grimbeert die das", maar ook alleen, bijv. *vos* 1470/, 2467/ (trouwens niet over R. zelf), *wulf* 1573/, 1965/ (naast den eigennaam Tibeert), 3420/ (naast den eigennaam *Bruun* [1]), *bere* 710/, 717/, 2465/ (trouwens niet van B. zelf), 3469/ (naast den eigennaam *Isegrijn*). De plaatsen, zooals /2812, 5046 (waar eigennaam en soortnaam naast elkander staan), en 4922, 4956, 5833, 6133, 6137, 6141, 6404, 6775 enz. (waar de appellativa gebruikt worden), bewijzen dus zeer weinig tegen II. Ten hoogste zou men wellicht kunnen vaststellen, dat het gebruik der eigennamen der dieren in II af-, dat der appellativa toeneemt [2]).

6581 *wiege*, bij de meerkat! Vgl. juist hetzelfde /1380 van Hermeline's wieg. Wij merken hier wederom dezelfde fout op, om de menschenwereld te veel met de dierenwereld te vermengen, in deze laatste zaken over te brengen, die men zich daar met geene nog zoo krachtige verbeelding kan voorstellen, en die dus dadelijk, juist door de over-

1) a heeft hier ook: *bere*.
2) Zie Grimm, R. F. CCXXII.

drijving, aan het verdichte, niet werkelijke van het geheele verhaal en van de dierenwereld herinneren, en zoodoende de begoocheling op eens verbreken. In I zal men zoo iets niet vinden.

Wat betreft de titels: *her*, *vrouwe* enz. [1]), ook deze geraken bij II allengs in onbruik, maar zij zijn toch nog niet ongewoon, bijv. „*vrou* Rukenau" 6474, „*her* wolf" 6989 enz. Het verachtelijke *beest*, dat in I, zoover ik weet, nooit gebruikt wordt, is in II niet zeldzaam: 4750, 5458, 5570. Evenzoo is het met *poot* in de plaats van *voet*, *been*, bijv. 3535 (vlak na *voete* 3521), 6088, 6956, 6966, 7025, 7112, 7125. Toch komt *voet* van dieren ook nog voor 3521, 5255 (trouwens meer een algemeen spreekwoord), 6846, *been* bijv. 6833. Ook hier kan men dus niet van een altijd consequent gevolgden regel, wel van eene *neiging* spreken. —

Na de verregaande onoorspronkelijkheid van den dichter van R. II is er geene kenmerkende eigenaardigheid, die ons meer treft dan zijne zucht, om nut uit het verhaal te trekken en dit niet aan de scherpzinnigheid der lezers over te laten, maar het zelf duidelijk en uitdrukkelijk voorop te stellen, de neiging dus tot het invlechten van talrijke bespiegelingen en zedenpreeken, kortom zijne didactische richting. Dat de dierensage zich leent tot satire op en moralisatiën over de menschenwereld, is bekend [2]); maar die satire is in den beginne, in de oudste bewerkingen der dierensage, bijzaak (van de dieren*fabelen* spreek ik niet; die zijn van oudsher alleen korte verhalen ter opheldering eener zedekundige waarheid geweest), en bovendien wachten de dichters dier oudere gedichten zich wel, de zedenlessen, die er uit het verhaal te trekken vallen, uitdrukkelijk uit te spreken. In de latere bewerkingen vertoont zich dat

1) Vgl. hierboven, Hfdst. III, blz. 117 vlg.
2) Zie over een en ander Grimm, R. F. X vlgg., Jonckbloet, Gesch. d. Nl. lett. I 103, 111, en Martin, Einl. L.

streven steeds meer, in de Latijnsche vertaling van onzen ouden Reinaert (l), in dezen Reinaert II (b), in den druk op rijm met bijgevoegde glosse (d), in de proza (p), en eindelijk in den Reineke Vos (r) en de volksboeken (h). In de laatste is het zelfstandige epische verhaal van het oude gedicht weder gezonken tot den dienst van „exempel", dienende tot opheldering van de zedenpreek, die de hoofdzaak is geworden. Ik vat hier dus twee nauwverwante karaktertrekken van II samen [1]): de neiging tot didactiek en die tot satire: misschien kunnen wij zoo ook een blik slaan op de wereld- en levensbeschouwing des dichters.

3896-3904 Deze regels spreken de strekking van het gedicht, de moraal, veel te onbewimpeld uit. R. moet niet over zich zelven en over „R.'s spel" spreken, in I althans zal men zoo iets niet licht vinden: daarvoor is de oudere dichter veel te objectief [2]).

3994 vlgg. De fabel van de merrie en den wolf. Opmerkelijk zijn in dit verhaal de toespelingen op de „clerken" en de „clergie": zie 4031, 4035-45, 4097-4105: vooral het laatste is een felle aanval op de geleerden van dien tijd. Dat het laatste geheel uit den eigenlijken epischen Reinaert-stijl valt, is duidelijk; het is een openlijke aanval, eene moralisatie, niet eens eene satire.

4130 vlgg. Satire op de mystici, zooals niet alleen blijkt uit den inhoud, maar ook uit de uitdrukkingen, waaronder zeker vele eigenaardige, speciale termen der mystiek zijn [3]). Een kenner dier literatuur zou ze er

1) Vgl. hierboven, blz. 118 en 120.

2) Objectief natuurlijk alleen in zekeren zin, nl. dat hij zich zelf niet telkens op den voorgrond plaatst, om den lezer iets mede te deelen, zooals Jonckbloet, bl. 111 van zijne „plastische objektiviteit" spreekt. Subjectief was ook de dichter van I natuurlijk, in zooverre hij, als alle Mnl. en Middeleeuwsche dichters, in zekere formules zijn eigen „ik" telkens in het verhaal mengt; maar dit behoort meer tot den algemeen-Mnl., of in 't bijzonder tot den nagebootsten epischen *stijl*. Zie hierboven, blz. 134 vlg.

3) *gewect, consciencie, uterste wille, eighen vri vernuft, in een bloot niet, hoghe climmen, in bescouwender contemplacien, sonderlinghe gracien, gemeen mitter werelt, dat vleesch, die vriheit* en verder 4141, 43, 51, zijn blijkbaar dergelijke uitdrukkingen. Is *„ghi sijt .... gheestelic"* /3061 (× *ghestade* 3069/) ook reeds zulk een mystieke term?

zeker wel in kunnen aanwijzen en dit door parallelplaatsen uit Ruusbroec en anderen staven: ik vergenoeg mij, met er op te wijzen. Voor de tijdsbepaling van R. II zou deze satire zeker wel te gebruiken zijn, indien die nog noodig ware. In elk geval komt zij zeer wel overeen met het aangenomen tijdstip: einde der 14e eeuw. De satire op deze mystieke, ideale beschouwingen wordt vooral verscherpt door het contrast met de daaropvolgende schildering van het werkelijke, zeer wereldsche leven dier mystici 4152 vlgg., en in het voorbijgaan wordt ook den „prelaten" de roede niet gespaard. Hierop volgt dan (4167-4263) nog eene lange tirade over de leugenaars, pluimstrijkers in „heren hoven" enz., geheel in den trant van Scalc ende Clerc en van Maerlant's Wapene Martijn I. Misschien bevat deze plaats herinneringen aan beide, vgl. bijv. 4169, 4232; het kan echter ook wel eene louter toevallige, maar op zich zelf natuurlijke overeenkomst in gedichten van gelijke soort en richting zijn. Intusschen worden de naäpers der leugenaars en pluimstrijkers, die de kunst niet eens goed verstaan, onderhanden genomen (4208-23), voorts „scout ende scepen" die omkoopbaar zijn en het „recht verscoven" maken, eindelijk nog de „sprekers, die haer tonghe verhuren" [1]), welke er vrij plotseling bijgehaald worden, maar die in het kader van den tijd weder zeer goed passen. Eindelijk worden kleine leugens in bescherming genomen en verdedigd (4249-64).

4450-9 Gehuichelde nauwgezetheid op de kerkelijke plichten, satire tegen de Tartuffe's (of ook bepaaldelijk tegen de *werkelijke asceten* en *mystici*?) van dien tijd.

4502-3 De gewone Middeleeuwsche, Katholieke leer,

1) Is dit eene hatelijkheid van den dichter (zelf een „spreker"?) tegen zijne beroepsgenooten? Hoffm. v. Fall., Hor. Belg. VI 203, verklaart *spreker* hier als „scheidsrechter", in verband met „scout, scepen en rechters", waarvan hier sprake is. Maar komt *spreker* in dien zin voor? Verwart H. het ook met *seggher* „scheidsrechter"?

volgens welke alle rampen ons treffen „propter peccata nostra", hier bij R.'s huichelarij zeer goed passende, maar te gelijk eene parodie op de schijnvromen en huichelaars (of ook op die geheele leer zelve, dat de rampen onzer „sonden scout" zijn?).

4532-66 Scherpe geeseling van het pauselijk hof, de daar heerschende simonie en den aflaat; 4579-4609 weder tegen de onkuischheid der geestelijkheid en de veilheid van alle kerkelijke personen en zaken; aflaat, ban, interdict, alles is voor geld en goede woorden en door middel van een „concubijn" te koop.

4743-53 Grootspraak der apin Rukenau: zij is in het pauselijk hof bekend en geëerd. Dat juist de aap en de apin zoo met de geestelijkheid omgaan en zelf geestelijken zijn, is zeker niet zonder bedoeling. Denkelijk stond ook toen de aap in geen zeer hooge achting bij zijne aristocratische halfbroeders, de menschen, en was dus het kiezen van een aap en apin als vertegenwoordigers en vrienden van den clerus voor dezen laatste niet vleiend [1]). Grimm, R. F. CCLVIII, ziet in den naam Martijn ook eene historische beteekenis (satirisch van een geestelijke op een aap overgebracht?)

4812-9 Klacht over den tijd, geheel in den trant van Wapene Martijn (evenals 4167-4263); bepaaldelijk doet het zeer denken aan de 1e strophe van den 1en Martijn (4819 = vs. 2). Is dit toevallig, en alleen te verklaren uit de zeer natuurlijke overeenkomst in gedachte en uitdrukking tusschen verwante didactische dichters over hetzelfde onderwerp [2]), of mag men niet uit deze twee passages de bekendheid van den dichter met Maerlant's Martijnzangen met veel waarschijnlijkheid afleiden?

5048-66 R. vaart uit tegen Isegrijn en Bruun, en tegen

1) Evenals in I de domme, onnoozele Belijn geen vleiend type der geestelijken is. Vgl. ook in den Ofra. Ren. den *ezel* als „Bernard l'archiprêtre" voorgesteld.

2) Vgl. Verwijs, Inl. op Hild. XXIII.

de baatzucht in staat en maatschappij. Worden I. en B. echter niet ten onrechte hier, evenals 4812-9, met de „scalke" enz. vereenzelvigd? Immers dit karakter past meer voor R. dan voor zijne vijanden. Nu is het waar, dat hier Rukenauwe spreekt, die natuurlijk haren beschermeling in 't gelijk stelt tegenover I. en B., maar dit alles maakt toch eenen vreemden indruk: 4167-4263 spreekt R. zelf over zijn ascetisch leven, doch daarop volgt de bekentenis, dat hij, als het vleesch overwint, meermalen de wereld dient en dan liegt en vleit, kortom handelt als de „scalke", waarbij dan degenen, die deze kunst niet eens goed verstaan, nog bespot worden. Dit is op zich zelf niet onverdienstelijk gezegd: R. stelt zijne eigene schurkenstreken voor als de gevolgen van een tijdelijk terugvallen uit zijn mystiek ascetisme in zijnen vroegeren zondigen staat, veroorzaakt door de overwinning van het vleesch op den geest; hij is dus de doortrapte huichelaar, geveinsd ook in zijn ascetisme en in de boetpreeken tegen de „scalken", zoodat zijn ware aard uitkomt in de door hem zelven eigenlijk als zondig voorgestelde looze treken, pluimstrijkerijen enz. En Rukenauwe vat dit later ook zoo op, wanneer zij zoo tegen de „scalke", de pluimstrijkers enz. te velde trekt, en in dat gild ten onrechte ook I. en B. indeelt. Aldus moet men het zeker wel opvatten, maar het kost moeite, zich dit alles altijd voor den geest te stellen: meestal waant men niet den *veinzenden R.*, maar den *moraliseerenden dichter* te hooren. Zonder twijfel moet men de verklaring van de mindere scherpte en duidelijkheid der verschillende karakters en meeningen dan ook hierin zoeken, dat het er den dichter vooral om te doen was, zijne zedengispingen op de eene of andere wijze ten beste te geven, die hij nu maar in den mond legt van onverschillig welken persoon, als 't ware de kapstokken waaraan hij zijne boetpreeken ophangt. Zoo krijgen wij dan uit R.'s eigen mond eene

moralisatie tegen de „reinaerdie" te hooren (want die „scalkernie" en pluimstrijkerij is toch juist wat wij onder het woord „reinaerdie" verstaan), die wel is waar in zijn mond als gehuicheld kan verklaard worden [1]), maar die blijkbaar door den dichter zóó ernstig gemeend is, dat hij zijn figurant R. op zijde schuift en zelf het woord neemt. In plaats van zich zelf te vergeten en geheel te leven in zijnen held, vergeet de dichter omgekeerd dezen laatste, en verkondigt hij voortdurend zijne eigene persoonlijke meening door middel van Reinaert, die dan ook geen wezen van vleesch en been, geen karakter, zelfs geen type meer is, maar (in die preeken altoos) een soort van ledepop, een spreekmachine wordt. Vandaar dat dan eindelijk ook B. en I. vrij wel over één kam worden geschoren met Reinaert c. s., of althans worden voorgesteld als domme, onbekwame naäpers van hem, in welk karakter wij hen tot nog toe nooit hadden zien optreden, en welk karakter ook zeker zeer slecht bij hen past. Beiden zijn ruw, dom, vraatzuchtig, maar volstrekt geen „scalke", die door „valsche treken in hogheren staet risen" (4814).

5109-69 De beschrijving van Rukenauwe's kinderen is waarschijnlijk wel als satire op de vuilheid en morsigheid van het lagere volk bedoeld [2]).

5261-6199 De ingelaschte fabelen zijn blijkbaar geheel en al, „met huid en haar" overgenomen, zelfs met al de zedekundige toepassingen, die nu in R.'s mond nogal zonderling klinken. Ook hier valt R. geheel uit zijn rol, of, zoo hij in zijn karakter blijft, spreekt hij, geheel noodeloos en doelloos, al deze moralisaties met een geveinsd ge-

1) Ik moet trouwens bekennen, dat ik bij nader inzien ontdekte, dat ook I reeds eene dergelijke plaats heeft, nl. 1776–93/; de innerlijke tegenspraak is daar echter niet zoo sterk en brengt den lezer niet in de war, daar het slechts terloops wordt aangeroerd, terwijl het hier uitvoerig als een hoofdzaak behandeld wordt.

2) De dienstmeiden, die in den nacht dansen, vindt men ook aangehaald bij Kalff, Het Lied in de ME., blz. 467–9, uit Verwijs, Van Vrouwen ende van Minne XI 181.

moed uit. Doch ook hier voelt iedereen dadelijk, dat niet R., maar de didactische dichter zelf aan het woord is. Men zie bijv. 5678-84, 5737-54 (geheel in den geest der fabelen van den Esopet), 6133-43 enz.

5877-32 Reinaert als huichelaar, waarschijnlijk ook wel weder satire op de mystici en asceten van dien tijd, althans 5830-2 gelijkt sterk op de plaats 4159 vlgg.

6012-31 Weder een uitval tegen de „scalke", de dorpers, die „smeken", weder geheel in den trant van Scalc ende Clerc, meer nog dan van den Wapene Martijn; immers het is bepaaldelijk tegen de vleiers der grooten onder den 3en stand gericht, zie hierboven; ook hier weder wordt Isegrijn met de „scalke" gelijkgesteld.

6133-43 Uitval tegen de wolven, de hebzuchtigen, die het land uitzuigen en uitmergelen.

6642-5 Wederom eene algemeene moralisatie tegen de *rude*, die *onbesnode beleggen* [1]).

7068-71 De dichter wenscht zelf eens zulk eenen strijd te mogen aanschouwen. Hij zou dit zelfs verkiezen boven een tournooi van twee ridders. Wat beteekent dit? Moet men hierin eene satire op het reeds tanende ridderwezen zien, zoodat de dichter spottend de ridders zelfs beneden de dieren stelt, of is het integendeel tot verheerlijking der dierenwereld gezegd; m. a. w. wordt de ridderwereld omlaag getrokken naar de dierenwereld, of omgekeerd de laatste omhoog tot de eerste?

7408-13 Moralisatie, zelfs zóó gewild en bewust, dat de dichter (of liever zedenpreeker) met zijn: „dit is *noch* der werelt const" geheel uit het verhaal in de werkelijkheid en in zijn eigen tijd overstapt, zijn tooneelmasker geheel afwerpt.

7429 Is deze eer, den minstreelen (= de sprekers) [2]) hier bewezen, ook een teeken des tijds, of liever een

1) Zie De Vries, Taalk. Bijdr. II 81.
2) Zie Kalff, Het lied in de Middeleeuwen, blz. 592 vlgg.

schalke verheffing van des dichters eigen, anders niet zeer in tel zijnden stand, evenals in andere gedichten de mildheid der edelen tegenover de jongleurs wel eens geroemd werd „op hoop van zegen [1])".

7500-49 Moralisatie naar aanleiding der fabel van den hond in de keuken tegen de „losengiere", die, wanneer zij tot hoogen staat gerezen zijn, door een ieder benijd, maar later na hunnen val gemeden en verlaten worden (zie ook boven, blz. 157). Alweder geheel in den trant van Scalc ende Clerc. Het is echter niet te ontkennen, dat dergelijke gispingen van bestaande toestanden vaak zoo algemeen zijn, dat men nog niet zoo heel veel wijzer wordt. Welke personen treffen deze uitvallen toch eigenlijk? Het schijnt, dat er mede bedoeld worden wat wij zouden noemen parvenu's, die vooral door bedrog en vleierij der grooten zoover gekomen zijn. Het zijn dan dezelfde „scalke", die Maerlant in zijne Martijnszangen onder handen neemt. Men leest zoo dikwijls van zulke „losengiere", „scalke", „begripers" enz., dat men bijna zou meenen, dat er in de 13e en 14e eeuw een bijzonder ras van dergelijke personen bestaan heeft. Is dit werkelijk het geval en hebben deze uitvallen dus een bepaald speciaal 13e en 14e eeuwsch sociaal gebrek op het oog, evenals die tegen de geestelijkheid, de mystici enz., of zijn het meer algemeene verzuchtingen over de bestaande toestanden [2]) van „deze verdorvene eeuw", zooals men ze te allen tijde kan hooren, en die, als men ze naar de letter gelooven wilde, een even zwart, maar ook even eenzijdig-onjuist denkbeeld van den tijd zouden geven als bijv. Vondel's Roskam van onze glorierijke 17e eeuw? Men denke

1) „Men trompte" 7430, evenals: „men trompte, men blies scalmeiden" 7415; vgl. 3487 en 3499. Zou uit deze plaatsen niet iets voor de nadere tijdsbepaling te verkrijgen zijn? Zie Willems' aant. op 3499 over de „stampien".

2) Zie Kalff, Het Lied in de Middeleeuwen, blz. 332–3, waar in de Mhd. en Ofra. lyrische poëzie dezelfde soort van personen wordt aangewezen; zelfs het woord „lauzengier" in het Provençaalsch komt overeen. Was het dus als 't ware de mode, zoo te spreken?

aan Boendale's wederlegging der laudatores temporis acti in zijne Teesteye: „dat tfolc nu also goet es alst ie was"! [1])

In 7540-8 wordt echter zeer bepaald gedoeld op diegenen „in heren hoven en in steden", die „die vriheden ende tgemeen recht vercopen", d. i. dus, volgens Martin, tegen hen, die, de steeds grootere afhankelijkheid der steden en rechtbanken van den vorst in de hand werkten. Dit is echter zeer algemeen gesproken; ziet het op bepaalde toestanden in Vlaanderen? In het algemeen is het merkwaardig, dat er niet meer onmiddellijk verband schijnt te bestaan tusschen de staatkundige en de letterkundige geschiedenis van Vlaanderen in de 14e eeuw. Wel vindt men bij Maerlant en zijne school (en hiertoe kan men den omwerker van den Reinaert toch in zekeren zin ook rekenen) algemeene toespelingen op de verheffing van den derden stand, en is hun optreden te verklaren uit den tijd, waarin zij leefden; maar toch, hoe gaarne zou men eens bepaalde toespelingen vinden bijv. op de zoo merkwaardige Vlaamsche geschiedenis dier dagen: op den Sporenslag, op Breidel en De Coninck, op Jacob en Philips van Artevelde, op den slag bij Roosenbeeke, enz. Nu moet men zich vergenoegen met algemeene aanduidingen en toespelingen, die men dan met moeite in verband moet brengen met den politieken toestand van dien tijd, zooals Te Winkel dat in zijn werk over Maerlant doet. Maar hoe dikwijls heeft men dan nog een gevoel van onzekerheid, of werkelijk deze toespeling hierop ziet en of dit algemeene gezegde niet veel te bepaald is opgevat [2]).

Afgezien van deze algemeene beschouwingen, en daargelaten, dat R. met zijn „exempel" (7537) waarlijk onverdraaglijk pedant wordt, is het echter alweder de vraag,

1) Vgl. ook Te Winkel, Maerlant's werken enz. blz. 220–3.

2) Een dergelijk nauw verband heeft de schilder Jan van Beers in zijn stuk: „Maerlant op zijn sterfbed, omringd door Breidel, de Coninck e. a." in zijne verbeelding geschapen.

of deze geheele moralisatie in Reinaert's mond niet vreemd klinkt. Ook hier wordt hij natuurlijk weder als huichelaar voorgesteld, en kan men het dus, strikt genomen, wel verklaren, dat *hij* dit alles zegt; maar ook hier geeft het toch weder een scheeven indruk, dat de gevoelens, die de dichter zelf blijkbaar voorstaat, en voor welke hij zich warm maakt, eenen *huichelaar* in den mond worden gelegd, zoodat hunne waarheid of oprechtheid in een valsch licht verschijnt. Het is trouwens een bezwaar, dat tegen al dergelijke werken, als de Laus Stultitiae, de Biëncorf, de Lof der Geldzucht enz. is aan te voeren; ook daar spreekt de moralist vaak al te onbewimpeld en vergeet hij, dat niet hij zelf, maar quasi de andere partij het woord voert: alleen is het daar schijnbare lof, hier schijnbaar geveinsde blaam, die eigenlijk oprecht gemeende, openlijke blaam is.—

Ik raak hier echter eene andere vraag van algemeener strekking aan: verpersoonlijkt Reinaert eenen bepaalden stand der maatschappij[1])? Vroeger heette R. meestal de type van den Vlaamschen derden (poorter)stand, die zich door verstandsontwikkeling langzamerhand tegen den op zijne ruwe kracht steunenden adel (de Isingrijns en Brune's) aankantte; vgl. bijv. Jonckbloet I 111-2. Ook Busken Huet spreekt in zijn „Land van Rembrand", blz. 616, over de „reinaerdie" van den zwakke (Teeuwis de Boer) tegenover „de schelmerij en de botheid van een ontaarden bevoorregten stand". Busken Huet blijft zich echter niet gelijk: blz. 611 herkent hij „in Reinaert den avonturier geworden kleinen edelman of vorst, die de feodaliteit trotseert en exploiteert"; evenzoo blz. 618: „Reinaert is zulk een schurk, enz.... De feodaliteit *moest* geschilderd, gepersifleerd, zwart gemaakt worden: zoo wilde het de

1) Ik spreek hier vooreerst alleen van R. I, ofschoon dit eigenlijk meer in het vorige hoofdstuk thuis hoorde. Ik behandel de vraag echter liever hier, in verband met II.

wrok der wassende demokratie", verder blz. 620: „Kind van het gildewezen, haat de dichter met zijne geheele ziel de feodale wereld. Geen daad zoo gemeen, of hij acht er zijn Reinaert bekwaam toe." [1]) Dit is dus eene gansch andere voorstelling, afwijkende van de bovenvermelde: volgens haar is Reinaert zelf lid van die feodale wereld, en het gedicht eene doorloopende, bewuste bespotting der feodale wereld, zoo hoog als laag, in zekeren zin eene soort van Middeleeuwschen Don Quichote-roman. Zoover ik weet, is deze opvatting geheel nieuw: zij heeft dit voor zich, dat R. eigenlijk in het gedicht meer de „ghenote", de pair van Isingrijn en Brune is, en dus werkelijk meer zou overeenkomen met den (lageren) adel dan met de burgerij. Vroeger stelde men het gewoonlijk voor, alsof „Willem die van Madoc maecte" juist dáárom R.'s avonturen met zooveel liefde bezong, omdat hij, zich vereenzelvigende met den derden stand, zich als 't ware verkneukelde in R.'s listen en streken, en zelf sympathie gevoelde voor de overwinning van Reinaert (d. i. den Vlaamschen poorter) op Isengrijn en Brune (d. i. den adel). Men zal echter moeten toegeven, dat het onbegrijpelijk ware, als de Vlaamsche burgerij in R., die, hoe verstandig, geestig en slim ook, toch de grootste schurk blijft, haar ideaal of liever haar eigen afbeeldsel zou herkend hebben [2]). Aan den anderen kant met Busken Huet het zoo op te vatten, alsof de dichter „rood-republikeinsch op middeneeuwschen trant" (blz. 620), de innig gehate feodaliteit, zij het ook slechts den *lageren* adel, in den „tot elke gemeene daad in staat" zijnden Reinaert wilde schilderen, dat belet ons de geheele voorstelling. Immers R. is juist de eenige, die nooit bespot wordt:

1) Men zie verder B. H.'s voorbeelden van Reinaerts in onze geschiedenis: Dirk III, Willem I, Karel van Egmond.

2) Het zou dan in elk geval alleen den stedelingen „poorters" kunnen behaagd hebben: de boeren, de „dorpers", worden uit de hoogte behandeld en dikwijls belachelijk gemaakt.

een vurig gehate persoon of stand ware zeker niet aldus geschilderd; des dichters en onze eigene sympathie is, niettegenstaande alle schurkerijen, toch op de hand van Reinaert. Alles wel beschouwd, komen wij tot het besluit, dat men verkeerd doet, zulk eene bepaalde strekking achter het gedicht te zoeken, R. zoo tot vertegenwoordiger van een bepaalden stand te willen maken [1]); alle pogingen daartoe moeten noodwendig mislukken. Men loochene deze doorloopende satire en vatte het gedicht op als het oude dierenepos, waarin [2]), zonder dat de verschillende personen verschillende standen voorstellen, en onverschillig wie handelt of spreekt, menigmaal de gelegenheid wordt aangegrepen om de bestaande maatschappij in *al* hare standen te hekelen en te bespotten, terwijl de hoofdpersoon, de held, door den dichter objectief [3]), maar met liefde bewerkt is, en juist door zijne, met uitstekend talent geschilderde, slimme en geestige boevenstreken onze sympathie verwerft, zonder dat hiermede eene goedkeuring van al zijne daden door Willem, door de 13e eeuwsche poorters of door ons zou worden uitgesproken [4]). Juist een betrekkelijk objectief dichter als deze behoeft zich niet zoo partij te stellen; hij teekent zijnen held alleen, omdat die geestige figuur hem aantrekt, niet omdat hij in dien persoon eene of andere theorie belichaamd vindt, en daarmede een bepaald doel wil bereiken. Jonckbloet I 111b stelt het trouwens ook wel eenigszins aldus voor, en Busken Huet toont

1) In de *latere* bewerkingen heerscht deze neiging om de dieren tot vertegenwoordigers van bepaalde standen te maken zeer sterk. Men vergelijke h blz. 5–6 en r blz. IV–V, waar sprake is van de 4 „staten" (d. i. de 4 standen): geestelijkheid, adel, burgerij, arbeiders (aldus in h; r in omgekeerde volgorde: eerst de arbeiders enz., opzettelijk?), die dan elk in de dierenwereld hunne repraesentanten vinden. Zie ook Prien, blz. 23.

2) Vgl. ook Grimm, R. F. X vlgg. Dat de oorsprong van dierensage en dierenepos tegenwoordig geheel anders opgevat wordt, dan vroeger door Grimm, Jonckbloet e. a., is mij bekend, maar doet tot de bovenstaande vraag weinig af.

3) Dat hij R. soms „fel", „scalc" noemt, doet hiervan niets af.

4) Martin laat zich over dit partijkiezen door R. zelf of door den dichter niet uit, maar schijnt mij toe, ook deze meening toegedaan te zijn.

(blz. 624) zich „niet afkeerig van het vermoeden, dat men den Vlaamschen satiricus door in zekeren zin hem zich zelf tot wereldrigter te laten aanstellen eene eerzucht opdringt, die hem vreemd geweest is enz.", m. a. w.: de Reinaert is geene doorloopende satire (trouwens in strijd met blz. 610, waar hij in den Reinaert „eene zoo stelselmatig en zoo lang volgehoudene allegorie" ziet, dat „de hedendaagsche smaak haar mogelijk niet zou dulden", en met blz. 618, waar hij het gedicht ook nog als een bewuste, gewilde persiflage beschouwt).

Het bovenstaande heeft vooral betrekking op I, maar hetzelfde is ook gedeeltelijk van toepassing op II: alleen wordt hier de satire veelvuldiger en bovendien: de *toespelingen* worden *toepassingen*, moralisatiën, die door R. of door een ander, onverschillig wie, gehouden worden. Ook hier dus stelt R. m. i. niet een bepaalden stand voor, maar wel is de zedengisping, van een toevallig bijkomend iets, een gewichtig deel van het werk, zoo niet hoofdzaak geworden. De figuur van R. wordt meer uitgewischt, hij is gedurende een groot deel van het verhaal alleen de verhaler van andere fabelen en de tolk van des schrijvers denkbeelden over de maatschappij. Voor dezen is de held van het verhaal niet meer doel, maar middel; hij verheugt zich in het geheel niet in diens zegepraal, maar beschouwt hem steeds als den schelm, den schurk, voor wien hij niet alleen geene persoonlijke, maar zelfs geene meer objectieve kunstenaarssympathie kan koesteren, en wiens zegepraal dan ook gevolgd wordt door eene lange zedenpreek tegen hen, die van Reinaert's geslacht zijn; m. a. w. de dichter van R II vereenzelvigt zich geenszins als kunstenaar met zijnen held, maar stelt zich altijd *tegenover* of *boven* hem (natuurlijk gansch iets anders dan de ware objectiviteit) [1]).

1) Vgl. Kalff, Het lied in de ME. blz. 618, over de verhouding van volksdichters en sprekers tot elkander.

Eindelijk is er nog een punt van verschil tusschen R. I en II. In I is er van eigenlijke poorters geen sprake, hetzij, zooals Busken Huet wil, omdat zij in het oog des dichters „geboren heiligen waren" (blz. 620), hetzij toevallig. In II wordt op den adel reeds niet meer gezinspeeld, daarentegen is de burgerij reeds machtig, maar openbaart zij reeds vele gebreken, en deze gebreken worden naast die der andere standen gegispt. Busken Huet (blz. 619) wijst er op, hoe de oude Reinaert opgang maakte in een tijd, toen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen „de gebreken der feodaliteit levendig gevoeld" werden, maar hoe later „wanneer de bourgeoisie zelve aan het bestuur kwam, zou ervaren worden, dat de voornaamsten dier fouten, onafscheidelijk van elk maatschappelijk bovendrijven en staatkundig gezag uitoefenen, bestemd waren onder andere vormen zich telkens te herhalen". Vandaar die uitvallen tegen de „scout ende scepen" (4238) en hen, die „die vriheden ende tghemeen recht vercopen" (7545), die men ook bij Maerlant's leerling Boendale reeds vindt; een en ander teekent een geheel ander tijdvak van verschillend karakter [1]). De omwerker stelt zich dus zeker niet partij *vóór* den 3^en^ stand: bij hem is R. dan ook allerminst de type daarvan; integendeel, R., door wiens mond de dichter spreekt, bestrijdt eigenlijk nog meer de gebreken van dien stand, dan van eenigen anderen.

Na deze lange uitweiding keeren wij terug tot de didactische plaatsen van het vervolg. —

7654-7721 Eene laatste langdurige vermaning aan de wereld, de toepassing van het geheele verhaal: de dichter stelt zich weder geheel *tegenover* R., die hier de verpersoonlijkte ondeugd is, met wien de dichter allesbehalve instemt. Dat de *dichter* hier geheel verdwijnt en de *didacticus* alleen het woord heeft, behoef ik niet op te merken. Het pessimisme over den verdorven staat

1) Zie ook Jonckbl. I 205, 206 en 162.

der toenmalige wereld spreekt nog eens luide uit wat het te zeggen heeft: het verheft zijne waarschuwende stem tegen de Reinaerde in „gheestelic of weerlic staet" (7657), weeklaagt over het verdrijven van „gherechticheit, trou ende waerheit" en de heerschappij van „ghiericheit, loosheit ende nijt" „ins paues of ins keisers hof" (7678 vlgg.), in den trant van Maerlant's Wapene Martijn en van Scalc ende Clerc, keert zich vervolgens vooral tegen de geldheerschappij en de simonie (7686 vlgg.), en eindelijk tegen de „oncuusheit, loghen ende leckernie" onder de „clerghie" (7699). Kortom het is een samenvatting van al hetgeen de dichter op zijn hart heeft, en hij doet het in zulke welgemeende, uit het hart komende bewoordingen, dat zijne verontwaardiging hem waarlijk welsprekend maakt, en ons treft door den gloed zijner overtuiging. Inderdaad, men kan zien: de dichter voelde dit zelf; hij de pessimist, die zijnen tijd en zijne tijdgenooten liefhad, was innig bezorgd, wat het einde van al deze ongerechtigheden moest zijn (7706-9). Merkwaardig voor den persoon des dichters is echter wat hierop volgt, 7710-21. Hoe heeft men dit op te vatten? Neemt de dichter hier, als 't ware verbaasd over zijn eigen vuur, met de andere hand terug, wat hij met de eene gegeven heeft, en spreekt hieruit de wereldsche, rationalistische geest van den stelregel: chacun pour soi et Dieu pour nous tous? Of is het integendeel de nederigheid, die den dichter doet erkennen, dat hij zelf ook schuldig is aan die zoo even zoo gelaakte ondeugden en gebreken, en die hem dus herinnert aan de gelijkenis van den splinter en den balk? Zeer duidelijk is 't niet.

7760-94 Het einde, eene toespraak van den dichter tot het publiek. Hij werpt hier het masker der fabel geheel af en toont zich openlijk als moralist. Ironisch-schertsend betuigt hij de waarheid van het door hem over R. verhaalde, en scheldt alle andere Reinaert-fabelen

voor „beveinst", maar voegt er bij, dat die hem niet gelooft, toch niet ongeloovig is [1]). (7760-6) Hij vervolgt hierop: ooggetuigen zouden er geloof aan hechten, maar men moet ook sommige dingen ongezien gelooven (7767-70). Hierna herneemt hij echter plotseling zijnen ernst, de droge moralist acht „figuren ende bispele" alleen nuttig om „exempel" te geven voor een zedelijk leven [2]); zoo is het ook met dezen Reinaert: deze verhalen zijn wel niet werkelijk geschied, dat weet gij allen even goed als ik, maar men kan er toch leering uit trekken", ook „al ist som boert" (7771-81). Hier treedt de didactische strekking, die men in den loop der eeuwen meer en meer aan de dierensage heeft gegeven, zeer sterk op den voorgrond, oneindig meer dan in I (maar nog niet zóózeer als in den Reineke, waar de prozaïsche glosse er aan toegevoegd is [3]). Vervolgens verdedigt de dichter zich tegen te persoonlijke opvatting: het is geene satire tegen bepaalde personen; maar wien de schoen past, trekke hem aan (7782-4); en eindelijk sluit hij met de gewone middeleeuwsche vraag om verbetering van wat „misset" is, maar met eene slechts half duidelijke aardigheid. De bedoeling schijnt te zijn alle hyper- en wancritiek af te weren: „wie zijn best doet (nl. de dichter), is te prijzen, maar een bedilal kan men niets naar den zin maken"; doch, evenals 7711 vlgg. en 7765-6, schertsend terugnemende wat hij zoo even gezegd heeft, „wanneer men er niets aan verandert, is het mij ook wel". —

Behalve de didactische strekking vallen nog enkele eigenaardigheden in het oog. Er zijn slechts een paar plaatsen te vermelden, waaruit de neiging des omwerkers

---

1) 7765-6 zijn toch geen satire op het kerkelijke „qui non credit-anathema"? dus *ongelovich* hier = ketter?

2) M. i. zijn deze regels aldus bedoeld: in 't algemeen zijn er te allen tijde „figure" en „bispele gevonden". Verwijs, Inl. op Hildeg. XXIV, ziet er eene toespeling op bepaalde andere fabelen aangaande R. uit den tijd des omwerkers in.

3) Deze is trouwens reeds in den poëtischen druk aanwezig.

om de vrouwen in een ongunstig licht te stellen, ze te bespotten als wuft en bijgeloovig, zou blijken [1]). De koningin is ook hier een paar maal het mikpunt van des dichters satire [2]). De plaatsen zijn voornamelijk de volgende:

3640-5 Klacht des konings (evenals /3416-9), dat hij door zijne vrouw bedrogen is, maar hij is de eenige niet die door eene vrouw is bedrogen, enz.. De generaliseering der laatste twee regels is weer in den geest van II.

3664-93 De koningin verdedigt R. en vervult hierbij dezelfde rol als Grimbeert en zij zelve vroeger [3]); ook spreekt zij Fransch, evenals Cortois. Een en ander is niet juist oorspronkelijk, maar men moet erkennen, dat de dichter zijne opvatting van het karakter der koningin goed volhoudt. —

Martin meent (Einl. XLIX), dat de dichter ook nog met bijzondere voorkeur het bijgeloof aan de kracht van betooveringsformules en van edelgesteenten bestrijdt. De plaatsen, die hij opsomt, zijn: 5325 vlgg. en 5380 vlgg. uit de beschrijving van den ring, 5572 uit die van den spiegel, 5936 vlgg. uit het verhaal van den zieken leeuw, 6781 en 6863 uit de voorbereiding tot den kampstrijd. Al zijn enkele plaatsen, als waarschijnlijk van elders ingelascht, geen zeer sterke bewijsgronden, zoo moet men toch toegeven, dat werkelijk de dichter dit bijgeloof schijnt te bestrijden. —

Martin maakt verder t. a. p. opmerkzaam op zijne zucht om met geleerdheid te pronken, dezelfde neiging, die wij ook reeds in de omwerking een paar maal opmerkten [4]). De voornaamste plaatsen zijn de volgende:

1) Zie hierboven, Hfdst. III, blz. 122 vlgg.
2) Ware het nog noodig, dan zoude het voorkomen, ook in het 2e deel, dezer uitingen van kleinachting der vrouw een bewijs te meer zijn voor de identiteit van den omwerker en den voortzetter.
3) Zie hierboven, blz. 148.
4) Zie hierboven, Hfdst. III, blz. 119 vlg.

3678 „Alteram partem audite".

4286 Vertaling van „audaces fortuna juvat", een bewijs van 's dichters classieke kennis.

4458 „Et vos estote parati, seit God."

4754-8 Een citaat uit Seneca. Het is trouwens bij deze citaten in Reinaert's en Rukenau's mond de vraag, of de dichter daarmede *zelf* wil pronken, dan wel ze zijnen personen in den mond legt, om *hen* te teekenen. In het laatste geval treft het verwijt van pedanterie niet den dichter, maar Reinaert en Rukenauwe, die de dichter zoo heeft *willen* teekenen, waarschijnlijk niet zonder satirische bedoeling tegen de rechts- en godgeleerden van zijnen tijd.

4765-90, 4792-4802 Boetpreek van Rukenauwe, met bijbelteksten opgesmukt, waarbij dezelfde vraag als daareven zich voordoet. In elk geval echter, pedant of niet, te lang zijn deze classieke en bijbelsche voorafspraken, voordat Rukenauwe eigenlijk ter zake komt, zeker. Of is ook dit opzettelijk zoo gerekt om daardoor advocaten en geestelijken te bespotten?

5053 Merkwaardig voor des dichters kennis is het noemen van Salomon of Aristoteles, evenals 4754 van Seneca.

5937-47 Vertoon van geleerdheid, voornamelijk op medisch gebied. Wederom rijst de vraag: karakteriseert de dichter hiermede met bewustheid Reinaert, of onbewust zich zelven, als pochende op zijne kennis? Martin, Einl. XLIX, meent, dat het hem er wel op aankwam, zijne kundigheden te toonen, dat dus niet R., maar de dichter de pedant is. 't Is mogelijk, maar ook de andere verklaring komt mij niet onaannemelijk voor: dan zou het eer eene uiting zijner satire dan een bewijs van schoolmeesterachtige [1]) pedanterie zijn, en dus niet *tegen*, maar eer *voor* den dichter pleiten. —

1) 4204: *bont draghen ende scaerlaken*, vgl. 4744, 5947. Bewijst deze bekendheid met de kleeding der geleerden, dat de omwerker zelf een geleerd man was?

In verband met de zedelijke strekking van het geheele vervolg staat ook de gewoonte om verschillende algemeene afgetrokkene zedenkundige waarheden en stelregels zonder eenige verbinding achter elkander in te voegen, en zoo „aan den man te brengen". Zij hangen dan natuurlijk als droog zand aan elkander.

3944-6 en 3958-61 Algemeene zedenspreuken, op dit geval toepasselijk, zooals I ze ook wel eens een enkele maal, maar nooit in zoo grooten getale vlak na elkander heeft.

4098-4102 en 4126-9 Algemeene waarheden, toegepast op dit geval.

4739-42 Weder twee algemeene spreuken achter elkander.

7269-78 Louter algemeene zedenspreuken, die slecht passen bij de zeer persoonlijke smeekbeden en herinneringen, die voorafgaan, en bij R.'s benarden toestand. —

Nog sterker komt die zedelijke strekking uit bij de eigenlijke spreekwoorden[1]). De dichter kent er eene groote menigte en brengt ze op alle plaatsen te pas (ook wel eens te onpas). Ik kan hierbij verwijzen naar de vrij volledige opsomming bij M., Einl. L, waarbij men nog voege 4116-7, 4553, 6356. Men lette er op, dat soms tot *vijf* spreekwoorden achter elkander worden ingelascht (zoo 4552-8, 4848-57, 6356-9), en dat de toepasselijkheid dikwijls zeer twijfelachtig mag heeten: zoo 3946, 4116 (althans niet van toepassing op het laatste, uitvoerige verhaal), 4849, enz. —

Wat eindelijk des omwerkers zin voor het comische, maar ook het platte en ruwe aangaat, valt het volgende op te merken[2]).

3593-7 Zijn deze regels niet smakeloos, of zijn zij van dezelfde soort als 3134-41/ (ook hier trouwens is /3131

1) Zie hierboven, Hfdst. III, blz. 120.
2) Zie hierboven, Hfdst. III, t. a. p.

platter)? Bruun's en Tibert's watertanden naar de beloofde lekkernijen is in elk geval veel comischer en veel gepaster dan deze uitweiding van den roek over het opeten zijner eigene vrouw.

3617-23 Eene vrij smakelooze overdrijving van 3390-6/.

3874-7 In denzelfden geest als boven 3593 vlgg.

5109-69 Rukenauwe's beschrijving van hare kinderen Biteluus, Vuulromp en Hatenet, waarbij blijkt, dat de dichter zich in den trant der boerden en sotternieën ook wel eens vermeit in het vieze, het uitpluist en zich als 't ware er in wentelt, gansch anders dan I, waar ook wel vele dubbelzinnige aardigheden of ook openlijke obscoeniteiten voorkomen, maar altijd in een geestig gepenseeld humoristisch of satirisch tafereeltje, en bovendien terloops, zonder dat de dichter er *lang* bij stilstaat, terwijl hier de echte „viezigheden" lang uitgesponnen worden.

Vervolgens is de geheele gerechtelijke strijd met R.'s listen: hoe hij zijnen staart tot een geducht wapen weet te maken, en eindelijk Isegrijn eene zeer gevoelige wonde toebrengt, een bewijs, dat de omwerker evenzeer als de dichter van I de comische kracht van dergelijke minder fijne, maar echt-Nederlandsche geestigheden gevoelde, al is hij ook hierbij waarschijnlijk, wat de vinding betreft, niet oorspronkelijk [1]).

Is het toevallig, dat het weinige door II zelf *oorspronkelijk* verdichte, d. i. voornamelijk de persoon en de gezegden van den aap Martijn en zijne vrouw Rukenau, het latere bezoek bij de meerkat en het tweegevecht met Isegrijn, òf bestaat uit geleerde didactische vertoogen, òf vieze, platte (maar vaak wel plastisch voorgestelde) tafereelen behelst, in den trant der boerden en „sotte cluten", welker tijdgenoot de omwerker ook moet geweest zijn? Of zou men het voor niet toevallig, maar integen-

1) Zie hierboven, blz. 156.

deel voor karakteristiek, voor noodwendig uit den aard van het Nederlandsche volkskarakter voortvloeiend mogen houden, dat de drie sterkst uitkomende schaduwzijden [1]) onzer letterkunde ook juist in dezen Reinaert II teruggevonden worden: gebrek aan vindingskracht, aan scheppende fantasie, gepaard aan twee zeer uiteenloopende neigingen, nl. die voor het ernstige, deftige, geleerde, didactische, en die voor het platte en vieze? —

Eindelijk, na de behandeling van al deze feilen en tekortkomingen, althans van punten, op welke meestal het kwade het goede overtrof, moeten wij, om billijk te zijn, nog wijzen op eene goede eigenschap van den dichter, die Jonckbloet (Gesch. I 227) en Martin (Einl. LI) dan ook gereedelijk erkend hebben, en wel eene van groot belang, nl. zijn over 't algemeen levendigen stijl [2]). Al de plaatsen, waar dit duidelijk uitkomt, hier op te geven, zou mij te ver voeren; ik moet mij beperken tot enkele der voornaamste. Zoo is de fabel van de merrie en den wolf (3988-4107) in den bondigen, vloeienden, geestigen, bijtend-ironischen stijl van R. I verhaald: de dialoog is er vooral zeer levendig, evenals dit bij het avontuur van Brune en Tibeert het geval is. Verder spreekt R. bij zijne zelfverdediging dikwijls met veel vuur, vgl. bijv. 4610-27, 4652-74.

Men leze voorts de vier fabelen van het paard en den herder, den ezel en den hond, den ouden Reinaert en Tibaert, den wolf en den kraanvogel (5644-5873). Deze fabelen zijn evenwel zoogoed als zeker min of meer getrouw van elders overgenomen en kunnen dus nauwelijks ten gunste van den dichter worden aangehaald. De vergelijking tusschen de verschillende bewerkingen der fabel van den „gescouden" hond (zie hierboven, blz. 156, en de daar aangehaalde schrijvers) door R. II en door

1) Althans volgens Prof. Jonckbloet. Zie zijne Geschiedenis (2e druk) I 212-3, 258 et passim.

2) Zie hierboven, Hfdst. III. blz. 134 vlgg.

Hildegaersberch toonde ons echter het verschil tusschen beide, en dan zal men, dunkt mij, de bewerking van den eerste verkiezen.

Het einde van het gedicht is echter oorspronkelijker, en is toch ook juist in denzelfden levendigen stijl geschreven, ja dit laatste gedeelte is het best geslaagde van het vervolg. Reeds R.'s en I.'s bezoek bij de meerkat (6464-6716) is con amore beschreven. Daarop volgt (6717-47) I.'s uitdaging, vol vuur en leven, gelijk over het algemeen de omwerker, als hij wezenlijk schildert, dit zeer plastisch doet.

Zoo de geheele tweekamp tusschen I. en R.(6901-7383). Dit tooneel is grootendeels, vooral in de bijzonderheden en den afloop, oorspronkelijk, en juist dit gedeelte is hoogst aanschouwelijk geschilderd [1]). Zonderling dat dezelfde man, die, blijkens zulke partijen, zoo goed, zoo echt episch vertellen kan, ook zoo droog-didactisch en zoo deftig-geleerd kan zijn [2]). Of is ook deze vereeniging van twee schijnbaar tegenstrijdige eigenschappen juist echt-Nederlandsch? Middeleeuwsch episch is vooral des dichters wensch om zelf zulk een strijd te mogen aanschouwen (7068-71); trouwens dergelijke wendingen zijn zeldzaam, zie boven, blz. 135. Eindelijk moet men erkennen, dat uit de zedenpreeken, hoe ongepast ze ook in het verhaal mogen zijn, toch dikwijls eene heilige verontwaardiging in bezielde taal spreekt (zie boven, blz. 185), en dat Reinaert *over het algemeen* toch dikwijls voortreffelijk weet te liegen en te pleiten, kortom, evenals in I, op vele plaatsen de echte „Reinaert" is.

---

1) Over de herhalingen, die er niettemin in voorkomen, zie hierboven, blz. 156.

2) Zie min of meer dezelfde tegenstrijdigheid, althans wat den stijl betreft, hierboven, Hfdst. III, blz. 134 en 136 vlgg.

Kunnen wij ons na en door de vergelijking van het oude gedicht en de omwerking, in verband met het vervolg, een duidelijk beeld van den persoon des omwerkers vormen? Eene korte samenvatting van de uitkomsten onzer onderzoekingen moge hierop het antwoord geven. Een oorspronkelijk, scheppend, geniaal kunstenaar was de dichter van Reinaert II zeker niet: zelf gevonden heeft hij zeer weinig, meestal zijnen voorganger of andere Fransche, Dietsche of Latijnsche fabelbundels geplunderd en min of meer slaafs nagevolgd. De gave om de deelen van zijn verhaal samen te stellen, ze tot een geheel te vereenigen en daarin eenheid te brengen, kan men hem ook niet toeschrijven. Integendeel door de vele in het vervolg ingelaschte zelfstandige fabelen, die dikwijls in zeer los verband met het hoofdverhaal staan, wordt de eenheid van het geheel zoozeer verbroken, dat dit zeer ongunstig werkt op den indruk van het gedicht als geheel.

Zijne verhouding tot het dierenepos verschilt van die van „Willem die van Madoc maecte". Voor den laatste is het epische verhaal doel, de fijne geestige toespeling op de menschenwereld bijzaak; voor den omwerker is het verhaal wel geen geheel ondergeschikt iets, maar toch meer middel; het hoofddoel is: leering, moraal, satire. De objectief-epische toon heeft plaats gemaakt voor een subjectief-didactischen: de omwerker is niet naïef, integendeel in hooge mate zelfbewust. De subjectiviteit van den ouden dichter bepaalt zich tot de algemeene in het Middeleeuwsche epos gewone formules; de omwerker daarentegen plaatst zijn eigen persoon op gansch andere wijze op den voorgrond, m. a. w. hij is veel individueeler [1]). Meermalen valt hij uit zijne rol, legt zijn

1) Vgl. het door Kalff, Het Lied in de Middeleeuwen, blz. 605, opgemerkte omtrent het verschil tusschen de oude volksdichters en -zangers en de sprekers, vooral (blz. 618) over het sterkere individualisme der laatsten. Veel van het daar gezegde is ook hier, waar het eene dergelijke tegenstelling van twee dichters geldt, van toepassing.

tooneelmasker van verhaler af en gaat onder het publiek zitten critiseeren en redeneeren, of, erger, voor dat publiek een preek naar aanleiding van het „exempel" houden; hij stelt zich partij *tegenover* zijn eigen held, kortom hij vat de dierensage op gansch andere wijze op, hij keert weder terug tot de classieke dieren*fabel* der Ouden, die door de Oudfransche en Dietsche dichters vóór hem op zoo gelukkige wijze in dieren*epos* vervormd was. Dit wat de moralisatiën betreft. Zijne satire treft de richting en de zeden van zijnen tijd: vooreerst de „scalke, losengiere, loghenaers", dan de mystiek en de misbruiken der kerk, en eindelijk de stedelingen (de patriciërs ?), derhalve het verval der zeden, vooral onder geestelijkheid en burgerij. Hij toont zich een volgeling der Maerlantsche school, maar, eene eeuw jonger zijnde, richt hij zijne pijlen ook op andere gebreken; hij heeft reeds andere grieven, evenals de iets oudere Boendale, zijn tijdgenoot Hildegaersberch en de overige sprekers. Ook is hij geen vriend der vrouwen, die het zwaar bij hem te verantwoorden hebben. Met zijne didactische richting hangt samen zijne geleerdheid en de neiging om die ten toon te spreiden, evenals de menigte algemeene zedenkundige waarheden (sententiën) en spreekwoorden. Hij is dan ook blijkbaar een geleerd, belezen man, die de letterkunde zijns tijds goed kende, zoowel Dietsch als Fransch als Latijn, in één woord een „clerc".

Als omwerker, dus niet als zelfstandig kunstenaar, is hij vooral sterk in het aanbrengen van uitweidingen en kleine versierselen. Dikwijls heeft hij zijn origineel echter niet begrepen, en daarom veranderd; dikwijls ook zijn die versierselen geen sieraden, laat hij weg wat wij noode missen, of voegt hij er aan toe, wat wij hem gaarne hadden laten behouden. Doch meermalen kunnen wij ook met zijne veranderingen instemmen, wanneer hij (meestal in kleinigheden) zijn origineel verbetert, vooral wanneer hij daar bekort, waar Willem te omslachtig ver-

telt, herhaalt, of zich met stoplappen behelpt. De laatste heeft de omwerker niet noodig: hij is een vaardig verzenmaker, die zijn instrument goed hanteert en om het rijm niet verlegen behoeft te zijn, hoe onbeholpen en onwelluidend zijne metriek ook soms zij, vergeleken met die van I. „Vis comica" bezit hij in vrij groote mate, al staat hij hierin bij Willem verre in de schaduw.

Wat de karakters betreft, hoewel het tweede deel lang niet vrij is van tegenstrijdigheden, ja zelfs, als geheel, zeer onwaarschijnlijk, zoo is de omwerker toch blijkbaar een fijn menschenkenner: hij houdt de karakters, zooals zij in I gegeven zijn, *over het algemeen* goed vol, weet verschillende handelingen beter te motiveeren, en toont zich vooral een vrouwenkenner. Eindelijk is hij, wanneer zijne zucht tot redeneering en bespiegeling hem voor eene poos verlaat, een uitnemend, opgewekt, levendig verteller, die met veel aanschouwelijkheid tafereelen voor onze oogen doet voorbijgaan, zooals wij ze nauwelijks van hem verwacht hadden. Kortom een eenigszins zonderling mengsel van vroolijke scherts en dorre, geleerde bespiegeling, maar in elk geval een man, die het goed meent met zijn tijd, en die onze aandacht trekt door zijne warme belangstelling in de vragen van den dag; een „clerc", die den Reinaert aangreep als middel tot verspreiding zijner denkbeelden, en op wien de karakteristiek, door Jonckbloet van de letterkunde der 14e en 15e eeuw en van de geheele richting onzer letterkunde gegeven, geheel past; in zekeren zin een voorlooper van Dirc Potter, Cats, Huygens e. a., evenals „Willem, die van Madoc maecte" verwant is aan Brederoo en diens richting — en in zooverre een echt nationaal Nederlandsch kunstenaar.

AANHANGSEL.

Ik wensch hier enkele verspreide opmerkingen te maken over eenige der in R. I en II voorkomende namen, aan welke ik noch in het critische, noch in het letterkundige deel eene plaats kon geven.

Vooreerst de namen der dieren. Mart. Einl. XXXVIII-XLI bespreekt de meeste er van; ik heb mij hier alleen bezig te houden met den *vorm* der namen in I en II.

Vooreerst de hoofdpersoon: de naam *Reinaert* zelf wordt in II reeds meermalen tot *Reyner*: /1982, /2541 en *Reyer* /1979, /2012, /2017, /2022, /2057, (alle in b), en 6920, 7035, (beide in c). Deze verkorting van den naam komt later in de proza en in de fabelen van Hildegaersberch nog dikwijls voor, en was dus blijkbaar een 14e eeuwsche (Hollandsche) verbastering.

Dan de naam zijner gezellin: in I meestal *Hermeline*, zoo o. a. 1405/, 1423/, 3087/, 3099/, 3151/, maar ook reeds *Ermeline* 1359/, 3140/, 3238/, 3334/, enz. Deze weifeling is in I zeer goed te verklaren uit de Vlaamsche, in I zoo gebruikelijke voorvoeging of weglating der h; maar blijkens Grimm, R. F. CCXXIII heerschte er ook in den Ofr. Renart reeds dezelfde afwisseling, en t. a. p. CCXLVI weifelt Grimm in de afleiding van den naam tusschen *Ermen(gart)* en *hermelijn* [1]). In elk geval valt later de *h* voorgoed weg: in II is het alleen *Ermelijn* bijv. /3079, /3132, /3252. In l heet zij *Hermelina*, in p meestal *Armeline*, zooals ook reeds in II (b) 3866 *armelijn*, in h *Armelijn*, in r *Ermelîn(e)* en *Armelîn*.

De wolf heet in I altijd *Isingrijn*, *Isengrijn*, bijv. 62/, 64/, 98/, 1219/, 1563(:)/, 1852/, 3000(:), 3413(:); op twee plaatsen (231/ [2]), 2093/) rijmend op *rijm(e)*, waar men dus *-ym(e)* zou verwachten. II heeft (het hs. b en c) altijd *Isegrim* [3]), bijv. /72, /74, /1241, 1876, op de volgende plaatsen rijmend op *-ijn(e)*: /237, /2123 [4]),

1) Lübben, Gloss. op Reinke, leidt het af van Irmin-lind.

2) Waarschijnlijk corrupt, zie Hfdst. I.

3) Of *Isegrijm*, meestal *Isegrym*, dat in b zoowel *i* als *ij* kan beteekenen.

4) Hier, waar I heeft: *Isengrijm*: *rijm*, en men dus in II juist hetzelfde rijm zou verwachten, is *rijm* juist in *Rijn* veranderd: wel een bewijs dat de omwerker *Isegrijn* schreef, en alleen de afschrijver *-ijn*.

/2800, /2992, /3409, 3709, 3969, 4807, 4949, 5985, 6053, 6121, 6130, 6254, 6979, en dit zijn zeker lang niet alle plaatsen. M. heeft in zijn tekst in II overal overeenkomstig den eisch van het rijm *Isegrijn* hersteld. I heeft *Isengrinus*, phr *Isegrim*. Dezelfde wisseling heeft men ook in de andere bewerkingen der sage (zie Grimm, R. F. CCXXIII): Isengrimus en Reinardus Vulpes hebben *Isengrimus*, Reinhart *Isengrîn*, Renart *Isengrins*. Wat is hieruit af te leiden? De afleiding (R. F. CCXLII) eischt den vorm met *m*, die dan ook blijkbaar altijd bij het volk geleefd heeft en nog heden ten dage voortleeft. De vorm met *n* is in het Fransch ontstaan en door het Fransch weder in de Dietsche en Duitsche *letterkunde* ingeslopen; vandaar dat alleen de Ofr. Renart en de uit het Ofra. vertaalde Mhd. Reinhart en Mnl. Reinaert dezen vorm kennen. Waarschijnlijk heeft het rijm mede invloed gehad: rijmwoorden op *-ijn*, *-ine* waren er in grooten getale, op *-ijm*, *-ime* daarentegen zeer weinig. De afschrijver van a nu houdt zich streng aan den regel en schrijft dus zelfs op twee plaatsen *-ijn*, waar het rijm *-ijm* eischt. De afschrijvers van b en c daarentegen hebben den hun bekenden naam *Isegrim*, ook tegen het rijm in, overal in de plaats van den letterkundig-kunstmatigen vorm gesteld. Terwijl dus elders de Mnl. vertalers de Fransche namen *Hersant* door *Hers(w)int* enz. vervingen [1]), hebben zij hier om het rijm den Franschen vorm behouden, dien echter de afschrijvers van b en c en de bewerkers van phr, niet door het rijm gebonden, weer vervangen hebben door den ouden, bij het volk bekenden naam.

De wolvin heet in I *H(a)ersint* of *-sent*, zie bijv. 242/ en M., Gl., eens zelfs nog *Haerswenden* 1649/ (acc.; a eig. *yswenden*) [2]); II heeft altijd: *Eerswinde* 6451, 7325, 7613 (alle:), of *Eerswijn* 6409 (:); I 942, 948: *Hirca* (verkeerd gelezen, of om de maat?); p: *Eerswijn*; h schijnt den naam niet te hebben, en r verandert dien in *Gîremôt*. Het was dus zeker een der namen, die in het geheugen des volks het minst vastgeprent waren.

De leeuw heet in I *Nobel*, doch 1831/ (:), 3400/ (:), 3466/ (:) [3]) *Lioen*; in II wordt *N.* meestal behouden en 3617 ook door den omwerker uit zich zelf gebruikt, alleen /1039, /1855 (:), /3396 (:), en 3749 (:) wordt de koning in II *Lioen* genoemd. Vgl. Jonckbl., Inl. XXXIX, en Mart., Anm. op 1831/. Hieruit zien wij, dat de leeuw niet, zooals W. meende, in I *Nobel*, in II (en het volgens hem door den omwerker reeds veranderde slot van I) *Lioen* wordt genoemd, maar dat beide namen in beide stukken voorkomen. Volgens M. wordt de Fransche naam *L.* gebruikt als

1) Vgl. ook de namen in Carel ende Elegast.
2) 2920/ Grä: hersunden, M., var: hersuinden.
3) II laat den naam hier (/3465) weg.

beleefde, hoofsche aanspraak. Het kan zijn (ofschoon de naam *Nobel* evenzeer uit het Fr. origineel stamt en even ondietsch klinkt), maar het zou mij niet verwonderen als het rijm er ook grooten invloed op had gehad; althans de plaatsen, waar *Lioen* voorkomt, staan, op één na, alle in 't rijm. M. zegt t. a. p., dat de omwerker *L.* als een eigennaam schijnt op te vatten (en heeft het woord daarom in II met een hoofdletter, in I daarentegen met kleine letter gedrukt), maar zou het niet *overal*, ook in I, zoo opgevat zijn? Vooreerst is dit meer in den geest van het dierenepos in 't algemeen, dat de dieren liefst bij hunne eigennamen, zelden bij hunne soortnamen noemt, of dit laatste althans niet door de dieren onderling laat doen [1]), en ten tweede wordt in p en h de naam *L.* ook als eigennaam opgevat [2]). Hiertegen zou men alleen kunnen aanvoeren, dat de leeuw nu *twee* eigennamen heeft, maar dit komt mij toch waarschijnlijker voor [3]), dan dat men *L.* als „leeuw" zou hebben opgevat, en zoodoende zijn afgeweken van den stijl van het dierenepos. I 27 heeft: *nobilis ille leo*; of dit hier als eigennaam wordt beschouwd, is niet duidelijk; elders meestal alleen: *rex*, evenals trouwens I meestal slechts van *die coninc* spreekt; p heeft, zoover ik zien kan, *N.* en *L.* ongeveer als in b, h alleen: *L.* (in de laatste twee heet hij vaak alleen *de coninck van allen dieren*); r weer: *Nobel.*

Cantecleer's zoon, de haan *Craiant*, heet in b *Crayeert* en I 137 heeft eveneens: *Craiart*, wat òf eene gemeenschappelijke fout, dus van *z* is, òf de bij het volk bekende vorm, door de afschrijvers weder in de plaats gesteld van den vorm op *-ant*, die alleen om het rijm (: *vant*) door den dichter verkozen was; vgl. hierboven over *Isegrijn* of *-im*.

Kater en das heeten in I altijd *Tibe(e)rt* en *Grimbe(e)rt*, in II evenzoo, maar ook met *ae*, *a*; de vorm met *e(e)* is natuurlijk ouder, blijkens de afleiding. *Grimbeerde* in de casus obliqui is natuurlijk verkeerd (zie Graff IV, 325), ontstaan door de analogie van *Reinaert, -de*, en door de volksetymologie *Grim-baard*, waardoor beide namen ook *a(e)* iplv. *e(e)* kregen.

De bever *Pancer* heet in II geregeld *Panther*, wat oorspronkelijk zeker alleen uit verkeerd lezen eener *c* als *t* ontstaan is, maar verder in p en h zoo blijft. In r is de bever dan dezelfde persoon geworden als *Botsaert*, 's konings klerk, zoodat voor den naam *Panther* dan geen dier te vinden is. Lübben

1) Nooit: *her vos, her wolf*; altijd *her R., her I.* Dat de soortnamen dikwijls aan de eigennamen *toegevoegd* worden, is zeker eene parodie van den epischen stijl; zie Mart. Einl. XXXIX en hierboven, blz. 170.

2) De hoofdletter in d (Hor. Belg. XII) is, blijkens den diplomatischen afdruk bij Prien, Z. vorgesch. des R. V. p. 16, van Hoffmann v. F. afkomstig.

3) Ware *Lioen* een soortnaam, dan zou men ook wel eens vinden: *die lewe* of: *die liebaert*, nu meestal alleen: *die coninc*.

spreekt in zijne verhandeling, (die mij te laat in handen is gekomen) over deze en de andere dierennamen.

De eigennamen, 1853/1877 opgenoemd, zijn in II op eene wonderlijke manier door elkaar geworpen. I heeft een gansche, veel uitvoeriger lijst met allerlei Latijnsche, vrij onbepaalde namen. In II is blijkbaar veel bedorven: zooveel is zeker, dat *Pancer die bever* hier tot *Panther die kemel* is geworden (d: *Panthel*), dat de eigennaam *Bruneel* wordt opgevat als soortnaam (*dat b*; d = a), en dat /1886 b: *dat knoesel*, d: *dat troeseel*, waarschijnlijk wel evenzoo uit den eigennaam *Rosseel* 1856/, den naam van den „eencoren", verbasterd is, evenals 1413/1457 *Rosseel* × *Roosteel* (daar de naam van R's zoon). Misschien dat deze namen, goed te recht gebracht, nog iets voor de plaats- en dialectsbepaling van II zouden opleveren.

Cuaert × *Kuwaert* o. a. 3085/3077, 3208/3222, *Coew(a)ert* 158/, 164/.

De ram heet in I altijd *Belijn*, in II *Bellijn* o. a. 1845/1869, 1848/1872, 2949/2935, 2954/2940. Dacht de omwerker soms aan de *bel* van den belhamel?

De raaf *Tiecelijn* wordt in II *dat tyeselijn* genoemd; dus weder een eigennaam als soortnaam opgevat, evenals *Bruneel* en *Rosseel*.

Botsaert, des konings „*clerc*", wordt in I genoemd, zonder dat er bij wordt gezegd welk dier dit is. Over Grimm's vermoeden van eene toespeling op Bouchard van Avennes, zie Jonckbl., Inl. CL vlgg. I 1730 maakt er *Boccardus simius* [1]) van; b /3365, /3373 heeft *Koekaert*, p *boekert*, h *Bockart*, r *Bokert* (waarschijnlijk in verband gebracht met *boek*); in r is deze naam aan den bever gegeven, zie boven [2]).

Bruneel schijnt in I een ezel te moeten aanduiden, maar is in II onbekend; /1879 wordt er *dat bruneel* van gemaakt en /3370 wordt hij door den bekenden *Tibaert* vervangen.

Dat I *lubaert* iplv. *lupaert* heeft, is blijkbaar toe te schrijven aan de in de ME. algemeene verwarring tusschen *liebaert* (leeuw) en *luipaard*.

De vrouw van den das heeft in I geen naam, in II heet zij in b /2307 *Sloppelkaerde*, 5182 *Lupelkaerde*, 7384 *Sloppelcade*, 7424 *Sloppelcaerde* (alle: *ade*), c heeft de laatste twee malen *Slupecade*, wat een goeden zin geeft en ook door 't rijm wordt

---

1) Omdat in II Martijn de *aap* ook de „clerc" is? Kende Baldwinus II? Of wist hij het van elders, en *is* Botsaert werkelijk de aap?

2) Dus met de niet gepalataliseerde uitspraak van Ofr. *ch*. Knorr, Praef. VIII, schijnt er ten onrechte een geheel anderen naam in te zien; het zijn natuurlijk slechts twee vormen van hetzelfde woord, vgl. *roke*, *rootse* enz., en zie Franck, Mnl. Gr. § 126.

aangewezen. Intusschen heeft ook p: *Sloepecade* (/2307), *Slopecade* (5182).

De dierennamen 5183-5210 en 7384-7401 zijn door Jonckbl. en door Verwijs, Inl. op Hild. XXII, reeds behandeld. Waarom J. [1]) echter *stier* onder de bepaald *Hollandsche* namen rekent, begrijp ik niet; noch Kil., noch De Bo geven er aanleiding toe. (Kil. geeft *stier* en *varre* naast elkaar op zonder eenige vermelding van dialect, en Maerl., Nat. Bl. I 3551, vertaalt *Taurus* met *stier*). —

Van de dieren gaan wij over tot de menschen.

/1 *Madoc.* In den Moriaen, ed. Te Winkel, blz. 51, wordt van eenen Madok, forestier van Artur, gesproken, die niet bekend schijnt te zijn, althans door Martin niet wordt genoemd. Het verband met Artur, waarin de naam zoowel hier als op de twee plaatsen in Maerlant's Rijmbijbel en „die Burchgrave van Coetchy" voorkomt, vereenigd met het feit, dat het een Gallische naam is, maakt hem dus vrij zeker tot den hoofdpersoon van een nu verloren gedicht uit den Artur-cyclus [2]).

/832 *Ave Soete* is volgens M., Einl. XLI, een bij het volk gewone naam. Kil. geeft in zijn lijst van vrouwennamen, blz. 913, op: „Averzoet, Avezuta, dulcissima, omnino suavis", en ziet er dus blijkbaar één woord: „overzoet" in. Dan zou het aaneen geschreven moeten worden. Maar dit Saksische *aver-* in een Vlaamsch woord is toch al te zonderling, en Kil.'s afleiding dus zeker een der vele voorbeelden van zijn vaak onjuist en willekeurig etymologiseeren [3]).

602/654 et passim. De timmerman heet in I *Lamfroit*; in II (b), en ook in p en h, altijd *Lantfreit* [4]). Evenwel kent I ook den vorm *Lamfreit, -de* (647/ en 699/ [5]), beide:), dien hij dus in het rijm gebruikt, omdat er veel meer rijmwoorden op *-eide* dan op *-oit* waren. Waarschijnlijk heeft hij beide vormen in zijn Oudfransch handschrift gevonden, immers *oi* en *ei* wisselen in zekere Oudfransche dialecten met elkander af. II heeft dus den vorm, dien I alleen gebruikte, wanneer het rijm hem er toe dwong (vgl. *Isingrijn* en *Lioen*), overal behouden. I heeft ook altijd *ei*: wel een bewijs, dat I dien vorm kende.

1) Gesch. I 226.

2) Zie vooral Prof. Moltzer's artikel over Madoc, Tijdschr. III 312.

3) Heet de ekster bij Hildeg. XV *Ave* naar eene dus genaamde vrouw, of was dit reeds een staande naam voor de ekster, en is *Ave Soete* hier satirisch naar de ekster (= klappei) aldus genoemd?

4) Wil Grimm, R. F. CLXXIII, te kennen geven, dat *Lamfroi* uit een Germ. *landfride* of iets dgl. ontstaan is, evenals Manfroi, Geoffroi (Jufroet 2959/ = Godefredus)? Dan is *Lantfreit* hier een gedeeltelijke terugkeer tot den oorspronkelijken Dietschen vorm, evenals *Hersint*, hetzij dan toevallig, hetzij bewust.

5) Zie boven, blz. 32.

5298 b: *Acarijn*, ook p aldus; h zet er voor in de plaats *Robbicolio*, het latere Belgische volksboek *Robbecolio*, het latere Hollandsche *Robbicno* (zie Mart. Einl. XXV, XXVI). Onwillekeurig denkt men daarbij aan Robbeknol, den knecht van Brederoo's Spaanschen Brabander Jerolimo, die, evenals het volksboek van Reinaert [1]), uit Antwerpen afkomstig was. Is Robbeknol dan ook een Antwerpsche figuur, die in h slechts in een Italiaansch pak is gestoken om hem een eenigszins vreemd uitzien te geven? —

Eindelijk komen wij tot de plaatsnamen.

273/301 *Malcroys* × *Mapertuus*. H kende dus Malcrois, dat trouwens in I ook alleen op deze plaats wordt genoemd, niet meer. *Maupertuus* zelf heet in I geregeld aldus; in H wordt dit *Malpertuus* (zie M., gl.), *Mapert(h)uus* 536 var., 7739 (b), zelfs *Maelpeltuus* 7739 (c). ph hebben *Malperduys*, r *Malepertûs*.

Zooals bekend is, wordt Oost-Vlaanderen voor R. I, West-Vlaanderen daarentegen voor R. II als de plaats van herkomst aangenomen, terwijl Jonckbloet in den omwerker een Hollander zag. Eenige opmerkingen aangaande dit punt volgen hier.

301/ *tusschen Portaengen ende Polane*; vgl. hiermede 599/ *t. hier ende Portegale*, 3025/ *tusschen Pollanen ende Scouden*. W. vertaalde het eerste: *t. Britanje en Polen*, het derde: *t. Polen en de Schelde*. Gr. en op zijn voetspoor ook M. (Einl. XVII) verklaren *Sc.* als het eiland Schouwen, en herinneren aan den door Huyd., op St. III 451, genoemden Jan van Polanen, maar meenen toch, dat de dichter hiermede Polen zal bedoeld hebben, evenals met *Portaengen* Brittanje. Ware I een Hollander iplv. een Oostvlaming, alles ware zeer duidelijk. Immers in Noord-Nederland zijn wel 3 plaatsen *Polanen* bekend [2]): een bij Houtrijk in Noord-Holland, een bij 's-Gravenhage en een in Utrecht. Evenzoo *Port(a)engen*, een dorp bij Breukelen in Utrecht, en ook, naar ik meen, als geslachtsnaam niet onbekend. Eindelijk *Portegale* of *Poortugael*, welken naam evenzeer meer dan eene gemeente in Zuid-Holland draagt, en welke bovendien voortleeft in den geslachtsnaam Den Beer Poortugael. Alle deze namen wijzen echter op *Holland*, en het is mij niet gelukt, *Vlaamsche* plaatsen van dien naam op te sporen [3]). Moet men dus aannemen dat de Oostvlaamsche dichter, die zich anders beperkt binnen Vlaanderen, hier telkens Hollandsche plaatsen vermeldt? Dat hij door reizen of anderszins met Holland bekend was, is niet onmogelijk, hoewel het vreemd is, dat hij dan niet altijd, evenals 599/651, „hier" (d. i. Oost-

1) Zie Mart., Einl. XXIV.
2) Zie S. Gille Heringa, Aardrijksk. Handwdb. v. Nederland.
3) Het blijft echter natuurlijk zeer mogelijk, dat in Vlaanderen gelijknamige plaatsjes bestaan of bestaan hebben, zooals zoo vaak.

Vlaanderen) tegenover een Hollandsche (d. i. vergelegen) plaats (want de bedoeling is op alle plaatsen, een verren afstand uit te drukken), maar *twee* Hollandsche, van elkander niet zoo ver afgelegene plaatsen tegenover elkander stelt. II maakt het eerste (/329) algemeener: *Hollant* en *Ordanen* (= *Ardennen* van p ? [1])), behoudt het tweede (/651) en laat het derde weg. Het laatste zou zeker niet pleiten voor Jonckbloet's meening over de Hollandsche herkomst van R. II. Intusschen zijn misschien werkelijk de buitenlandsche namen Portugal, Polen, Brittanje en Schotland(?) [2]) bedoeld, ten einde daarmede verre afstanden aan te geven. Ik wilde slechts wijzen op de *mogelijkheid* eener andere verklaring.

2095/2125 *bi Besele* in II weggelaten, als klein plaatsje in *Oost*-Vlaanderen? l leest trouwens hier *Uancellis*, wat meer op iets als *Wankel* of *Vankel* zou duiden; b heeft er den *ouden Rijn* ingevoegd iplv. *in enen couden rijm.*

2580/2602 *Kriekepit* × *Kriekenpit*, p: *Kriekenput*, h: *verloren dal*, r: *Krekelput*. Deze naam werd door Gr. als „Griekenput" verklaart, wat vrij onaannemelijk klinkt. Lübben in zijne Anm. op Reineke, blz. 249, verklaart het, in navolging van Geyder, als „Krekelbron", maar meent, dat dit wel past op de Mnd. benaming *Krekelputte* in r, maar niet op de Vlaamsche *Krieke(n)pit*, daar hij niet weet, of *krieke* in het Mnl. ook „krekel" beteekent. Dit laatste nu behoeft geen bezwaar te zijn. Kil. geeft op: „K r i e c k e r, k r i e c k e r k e n *Holl.* j. *krekel.* Cicada". *Krekel* was dus voor Kil. de gewone, d. w. z. de Vlaamsch-Brabantsche, *krieker* de Hollandsche vorm. In overeenstemming hiermede geeft noch Schuermans, noch De Bo *kriek* in de bet. „krekel" op (evenmin trouwens *krekel*), daarentegen kent Van Dale *kriek* [3]) „krekel" nog wel, ofschoon *krekel* nu bij ons het gewone is. In elk geval schijnt men *kriek(e)* eer voor den Hollandschen dan voor den Vlaamschen naam te moeten houden, en dan zou de Oostvlaamsche Reinaert I hier weer een Hollandisme bevatten, evenals de bovengenoemde plaatsnamen naar Holland schijnen te wijzen. Het ware zeker zonderling. Wel zijn de meeste in R. I genoemde plaatsen in Noord- Oost-Vlaanderen, en in het tegenwoordige Zeeuwsch- of Staats-Vlaanderen gelegen, maar dáár in dien tijd reeds zulk eenen Hollandschen invloed aan te nemen, is toch bedenkelijk, vooral omdat Hulst c. a. toen natuurlijk

1) Op de drie bedoelde plaatsen heeft p: „Hollant–Ardennen", „hierpoertegale", het derde wordt weggelaten; h: „Antwerpen–Roomen", „Antwerpen–Poortegael", het derde weggelaten; r: „Hollant–Frankrîk", de twee andere weggelaten.

2) Zooals M. vragenderwijze voorstelt. *Scollant* komt in den Ferguut wel voor, maar zonder *d* of *t* na de *l* kan dit *ol* toch niet tot *ou* worden.

3) Men denke ook aan Cremers's „Het kriekende kriekske".

nog tot het eigenlijke Vlaanderen, niet tot Zeeland behoorde. Wat den naam zelf betreft, een bijna gelijkluidenden vond ik bij Wenzelburger, Gesch. d. Niederl. I 410, aangehaald, nl. *Kriekenbeek* (dus ongeveer = Kriekenput) in verband met, en blijkbaar nabij Groenloo en Breedevoort, dus in de Graafschap. Men zou in het Saksische deel van ons land echter eer *krekel-* [1]) verwachten evenals in den Mnd. Reinke. Maar wellicht is de scheiding niet zoo streng, en waren beide vormen in beide streken bekend. In elk geval is de naam *Kriekenbeek* volkomen een tegenhanger van ons *Krieke(n)pit*, dat hierdoor nu wel voldoende opgehelderd is.

3995 *tusschen honthorst ende everdinghen*; aldus heeft M. en ook het afschrift van Groebe [2]). Onvindbaar zijn ook deze plaatsen in *Holland* wederom niet. Hondhorst vind ik als polder in Z.-Holland, Everdingen in de buurt van Culemborg; beide zijn ook als geslachtsnamen niet onbekend. Zonderling, dat de Westvlaamsche R. II twee namen heeft, die in Holland te vinden zijn, de Hollandsche (Goudsche) proza twee, die in Westvlaanderen zijn aan te wijzen (Houthulst en Elverdingen). Is dit toevallig en bestaan of bestonden die in b voorkomende ook in West-Vlaanderen, de in p voorkomende ook in Holland? Of is b een Hollandsch handschrift, dat dergelijke Hollandismen zelf er in brengt, en is p omgekeerd naar een Vlaamsch hs. gedrukt?

5335 *Arkeloos, Drongelingen, Enam, Floorsbergen.* M. heeft uit p *Harlebeke* en *Drongen* overgenomen. Eene plaats Drongelen bestaat echter in Noord-Brabant wel, en mag men bij *Arkeloos* aan Arkel denken?

---

1) Lübben t. a. p. schijnt dezen afleidingsuitgang *-el* voor speciaal-Neder-duitsch d. i. Nedersaksisch te houden (waarschijnlijk een deminutief).

2) W.: *houthorst*.

INHOUD.

Inleiding. . . . . Blz. 1

I. Tekstcritiek van Reinaert I en Reinaert II (de omwerking) . . . . . „ 19

II. Tekstcritiek van Reinaert II (het vervolg). . . . „ 95

III. Reinaert I en II (de omwerking) uit een letterkundig oogpunt vergeleken . . . . . „ 107

IV. Reinaert II (het vervolg) uit een letterkundig oogpunt beschouwd en met Reinaert I vergeleken. „ 144

Aanhangsel. . . . . „ 196

STELLINGEN.

I.

Ulf., Nehem. 6.16:

jah atdraus agis in *ausona* ize abraba.

Men leze: *augona.*

II.

Wanderer 102 (Grein, Bibl. d. Ags. Poesie, 2e druk, blz. 288):

hridh hreosende, hruse bindedh

Men leze: *hrîm* hréosende *hrusan* bindedh.

III.

Caedmon, Genesis 431:

sidhdhan bidh him se wela *onwended* and wyrdh
him wîte gegearwod.

Men leze: *ôdhwended.*

IV.

Van den levene ons Heren 113:

Doe hoveschede *ende swijch* stille,

Men leze: *Dor* hoveschede *nu swijcht* stille.

V.

Van ons Heren wonden 13:

Zalich Cruce ons Heren.

Men leze: *Seghesalich.*

VI.

X Goede Boerden III 184:

Met desen *vaert* op die weert.

Men leze: *waert.*

VII.

De eerste bliscap van Maria 1040:

In *LII*^{c} jaren en hadse rustę.

Men leze: *LIX*^{c}.

VIII.

Ibid. 1612:

Vol duechden wort si, een fonteyne.

Men leze: *Van* duechden wort si een fonteyne.

IX.

Ibid. 1877:

Maecht *sijn*, daer Salomon af sprect.

Men leze: *fijn.*

X.

Het praesens der 4^{e} klasse in het Germaansch (*dragen* enz.) heeft een zwakken stamvorm.

XI.

Ten onrechte beweren Heyne en Braune, dat het Gotische *ains* in de beteekenis „alleen" zwak verbogen wordt.

XII.

In Reinaert I wordt nog onderscheid gemaakt tusschen *ē* (gerekte *e*) en *ê* (oorspronkelijk lange *e*).

XIII.

De verklaringen, gegeven van *drecht* (Wap. Mart. I 83, Verk. Mart. 82) zijn verkeerd.

XIV.

Het woord *wan* (Aiol, Limb. fragm. 485) heeft de beteekenis: „waarom niet" (adhortatief, Lat. *quin*).

XV.

Het in de 17e eeuw voorkomende woord *ooch-sienlijck* is niet samengesteld uit *oog* en *zienlijk* („zichtbaar").

XVI.

De Limburgsche Servaas-legende en de Middelhoogduitsche Eneit zijn door denzelfden persoon geschreven.

XVII.

De Reinaert (het oude gedicht) heeft geene bepaalde politieke strekking.

XVIII.

In den Baeto toont Hooft zich bedektelijk maar beslist een aanhanger der Statenpartij.

XIX.

Vondel en Jan Vos zijn zich niet bewust geweest van hunne geheel verschillende richting.

XX.

De letterkunde der 17e eeuw kan niet weder populair worden.

XXI.

Ten onrechte ziet Groen van Prinsterer (Handboek § 411, 5e druk, blz. 346) in de magistraats-electiën te Leiden en in de keuze van Van Beuningen en Van Beverningk tot verschillende ambten na de verheffing van Willem III tot stadhouder een blijk van 's Prinsen verzoeningsgezindheid.

XXII.

Bij het gymnasiaal onderwijs kan en moet men het verstaan der hedendaagsche Nederlandsche taal bevorderen door te wijzen op de ontwikkeling der beteekenissen, *zoo mogelijk* gesteund door de afleiding.

XXIII.

Bij het onderwijs in de Vaderlandsche geschiedenis behoorde in de Middeleeuwen meer acht te worden geslagen op Zuid-Nederland.

XXIV.

De veredelende invloed van het tooneel wordt gewoonlijk te hoog aangeslagen.

Verbeteringen en Toevoegsels.

Blz. 27 r. 15 v. b.: nauwelijks, lees: dus niet.

Blz. 35 r. 4 v. o.: *ruunt.*, lees: *ruunt,*

Blz. 37 r. 1 v. b.: 776/, lees: 766/.

Blz. 38 r. 4 v. o.: *oorloos?*], lees: *oorloos?*]

Blz. 42 r. 5 v. b. De hier verlangde beteekenis van *vanden* wordt o. a. gestaafd door Walew. 9818, 9921.

Blz. 49 r. 16 v. b.: Grimbaert, lees: Grimbert.

Blz. 51 r. 18 v. b.: M. voegt terecht uit b in I: *sat* in, maar verzuimt, lees: WM. voegen ... *sat* in; M. verzuimt.

Blz. 55 r. 11 v. o. Zie voor *overlopende* in de hier bedoelde bet. Aiol, Limb. Fragm. I 53.

Blz. 70 r. 10 v. b. Prof. De Vries heeft, zooals ik later vernam, reeds vroeger op zeer eenvoudige wijze deze plaats geëmendeerd door te lezen:

Ende *hijt* in rade minen, enz.

Blz. 93 r. 2 v. b.: ThB., lees: TLB.

Blz. 103 r. 3 v. b.: wanen — spyese, lees: waen — spyse.

Blz. 103 r. 8 v. b. *hi* kan eigenlijk best gemist worden, volgens den bekenden regel aangaande de ellips van het vnw. in den nomin., nadat het in casu obliquo voorafgegaan is. De lezing van b is dus volmaakt in orde.